

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
ІМЕНІ ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО”**

**ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

**ПОЛІТОЛОГІЯ
СОЦІОЛОГІЯ
ПРАВО**

№ 3 (47)

Видавничий дім
«Гельветика»
2020

Друкується відповідно до рішення Вченої ради Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського”, протокол № 1 від 29 січня 2021 року.

Наказом МОН «Про затвердження рішень атестаційної колегії міністерства» від 24 вересня 2020 р. № 1188 збірник включено до переліку наукових фахових видань України (категорія Б) зі спеціальностей 052. Політологія, 054. Соціологія, 081. Право.

*Вісник Національного технічного університету України
“Київський політехнічний інститут”. Політологія. Соціологія. Право
включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International
(Республіка Польща).*

www.socio-journal.kpi.kiev.ua

Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”.
Політологія. Соціологія. Право : зб. наук. праць. – Київ, 2020. – № 3 (47). – 118 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А.А. Мельниченко – к. філос. н., доц., проректор КПІ ім. Ігоря Сікорського; В.А. Мисливий – д. ю. н., професор кафедри публічного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; В.М. Кулик – д. політ. н., головний науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України; В.П. Степаненко – д. с. н., Манчестерський університет (Великобританія), головний науковий співробітник Інституту соціології НАНУ; Г.О. Коржов – к. с. н., доцент кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; Д.І. Голосніченко – д. ю. н., доц., професор кафедри господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; Є.Д. Лук'янчиков – д. ю. н., професор кафедри інформаційного права та права інтелектуальної власності факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; Є.І. Головаха – д. філос. н., професор, зав. відділу методології та методів соціологічних досліджень Інституту соціології НАНУ; М.Н. Єнін – к. с. н., доцент кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; О.А. Фісун – д. політ. н., професор, зав. кафедри політології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна; О.Г. Злобіна – д. с. н., професор, зав. відділу соціальної психології Інституту соціології НАНУ; О.Д. Куценко – д. с. н., професор, зав. кафедри соціальних структур і соціальних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка; О.О. Бакалінська – д. ю. н., доц., професор кафедри господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; О.О. Кравчук – д. ю. н., доц., професор кафедри господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; П.В. Кутуєв – д. с. н., професор, зав. кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; С.О. Макеев – д. с. н., професор, зав. відділу дослідження соціальних структур Інституту соціології НАНУ; Т.Д. Брік – PhD з економічної історії університету Карлоса Третього, викладач Київської школи економіки; Я.Ю. Цимбаленко – к. н. з держ. упр., в. о. декана факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського.

МІЖНАРОДНИЙ СКЛАД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Георгій Дерлуг'ян – PhD з соціології, професор соціології та публічної політики філіалу Нью-Йоркського університету в Абу-Дабі, ОАЕ (головний редактор); Абель Полезе – Ph.D. з соціальних наук, ст. науковий співробітник Інституту політичних наук та врядування Талліннського технічного університету, Таллінн, Естонія; А.В. Коротаєв – д. іст. н., зав. лабораторії моніторингу ризиків соціально-політичної дестабілізації Науково-дослідного університету «Вища школа економіки», Москва, РФ; Войцех Рафаловський – PhD з соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету, Польща; Джесіка Зиховіч – PhD зі слов'янських студій, наукова співробітниця Центру нових демократій ім. родини Вейзерів Мічиганського університету, США; Джеффри Александер – PhD з соціології, професор соціології Йельського університету, США; Ерік Райнерт – PhD з економіки, професор управління технологіями Талліннського технічного університету, Естонія; Є. Калужнова – к. е. н., професор університету м. Редінг, Велика Британія, Директор Центру Євразійських досліджень; Інес Супуле – Інститут соціології та філософії Латвійського університету, Рига, Латвія; Інта Меєріна – PhD з соціології, директор центру досліджень діаспори та міграції Латвійського університету, Латвія; Іренеуш Садовський – PhD з політичних наук, науковий співробітник Інституту політичних досліджень ПАН, Польща; Кеван Харріс – PhD з соціології, асистент-професор соціології Університету Каліфорнії в Лос-Анджелесі, США; Кімітака Мацузато – професор політичних наук Токійського університету, Японія; М.А. Мінаков – старший науковий співробітник Інституту Дж. Кеннана, Міжнародний науковий центр Вудро Вільсона, США; Миколай Павляк – PhD з соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету, Польща; Сальваторе Бабонес – PhD з соціології, асоційований професор соціології та соціальної політики Сіднейського університету, Австралія.

ЗМІСТ

СОЦІОЛОГІЯ

Кутуєв П. В., Єнін М. Н., Зихович Дж., Куровська Г. В.

Соціологічна наукова діяльність та стратегії вибору дослідницької теми у фокусі теоретичних рефлексій.....6

Баханов О. Ю.

Захист соціальних працівників під час пандемії COVID-19.....20

Zasoba I., Khomiak A., Panchenko L., Korzhov H.

The governance of global labor migration: literature review.....29

ПОЛІТОЛОГІЯ

Багінський А. В.

Еволюція теорій врегулювання збройних конфліктів у другій половині XX сторіччя.....37

Кривенко С. О.

Комічне в українському політичному дискурсі.....43

Польовий Т. Є.

Тема білоруської мови в місцевих проросійських інтернет-ЗМІ (на прикладі teleskop-by.org).....49

ПРАВО

Асланов В.

Правовое регулирование международной железнодорожной перевозки грузов.....54

Іванов О. Ю.

Особливості російської експансії щодо тюркських та угро-фінських народів (остання чверть XV – середина XIX ст.): історико-правова парадигма.....60

Калімбет А. Л., Сідор М. І.

Нормативні та індивідуальні акти як інструменти діяльності публічної адміністрації у сфері телебачення та радіомовлення.....65

Кравчук О. О., Остащук І. Б.

Філософія й генеза судової та посадової присяги.....71

Крупка А. А., Дузь Л. Є., Кралюк М. О., Яковлєва Є. О.

Судова інженерно-механічна експертиза: праксеологічний підхід.....80

Кубрак Р. М.

Порівняльний аналіз системи виконання покарань Іспанії та України.....86

Лапкін А. В.

Принцип дискреційності кримінального переслідування.....91

Мирошніченко Ю. М.

Розвиток криміналістичної тактики на стадії зрілої науки.....96

Некіт К. Г.

Переваги та недоліки смарт-контрактів як підстав виникнення права власності.....101

Сенюк Т. А.

Деякі аспекти вдосконалення правового регулювання проходження державної служби в Україні.....106

Зйюбова М.

Правовые вопросы вступления азербайджанской республики в Международный уголовный суд.....113

CONTENTS

SOCIOLOGY

Kutuev P., Yenin M., Zychowicz J., Kurovska H.

Sociological scientific activity and strategies for choosing a research topic in theoretical reflections.....6

Bakhanov O.

Protection of social workers during the COVID-19 pandemic..... 20

Zasoba I., Khomiak A., Panchenko L., Korzhov H.

The governance of global labor migration: literature review..... 29

POLITICAL SCIENCE

Bahinskyi A.

Evolution of theories of resolution of armed conflicts in the second half of the XX century..... 37

Kryvenko S.

Comic in Ukrainian political discourse..... 43

Polovyi T.

The topic of the Belarusian language in local pro-Russian Internet media
(the case of Teleskop-by.org)..... 49

LAW

Aslanov V.

Legal regulation in the field of international railway transportation of goods..... 54

Ivanov O.

Peculiarities of Russian expansion towards Turkic and Finno-Ugric peoples
(last quarter of the 15th – middle of the 19th century): historical and legal paradigm..... 60

Kalimbet A., Sidor M.

Normative and individual acts as tools of public administration activity
in the field of television and radio broadcasting..... 65

Kravchuk O., Ostashchuk I.

Philosophy and genesis of the judicial oath and the oath of office..... 71

Krupka A., Duz L., Kraliuk M., Yakovlieva Ye.

Judicial engineering and mechanical examination: practiceological approach..... 80

Kubrak R.

Comparative analysis of system implementation punishments of Spain and Ukraine..... 86

Lapkin A.

Principle of discretionary public prosecution..... 91

Myroshnychenko Yu.

Development of forensic tactics at the stage of mature science..... 96

Nekit K.

Advantages and disadvantages of smart-contracts as the basis for the emergence of ownership..... 101

Seniuk T.

Some aspects of improving the legal regulation of civil service in Ukraine..... 106

Eyyubova M.

Legal issues on membership of the Republic of Azerbaijan in the International Criminal Court..... 113

УДК 316

DOI [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2020.3\(47\).227027](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2020.3(47).227027)

СОЦІОЛОГІЧНА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА СТРАТЕГІЇ ВИБОРУ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ТЕМИ У ФОКУСІ ТЕОРЕТИЧНИХ РЕФЛЕКСІЙ

Кутуєв П. В.,

*доктор соціологічних наук, професор,
завідувач кафедри соціології*

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID ID: 0000-0002-6997-6306

Єнін М. Н.,

*кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології*

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID ID: 0000-0002-3835-2429

Зихович Дж.,

*доктор філософії в галузі славістики та російських і східноєвропейських студій,
науковець-візитер*

Альбертський університет

Куrowsька Г. В.,

аспірантка кафедри соціології

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

There is a sociology of everything.
You can turn on your sociological eye no matter
where you are or what you are doing.

R. Collins "The Sociological Eye and Its Blinders" (1998)

У статті окреслені основні напрями теоретичних дискусій щодо можливості об'єктивного та ціннісно-нейтрального соціологічного знання та загалом, зв'язок наукового знання із ціннісними позиціями. Розглянуто ідеї щодо зв'язку напрямів досліджень і характеру соціологічного теоретизування залежно від позиції вченого-соціолога в суспільстві та науковому середовищі. Використано ідеї базових та доменних передумов А. Гоулднера, академічного поля П. Бурдьє, соціологічної уяви та спрямувань соціології за Ч.Р. Мілсом, співвіднесення соціологічного теоретизування з історичним суспільним запитом П. Штомпки та ін. для опису основних чинників, що впливають на інтерес соціолога як дослідника. Соціолог щодо того чи іншого соціального явища як об'єкта дослідження виступає як дослідник та як учасник цієї соціальної дійсності. Водночас різні позиції дослідників спричиняють зміни в самій соціологічній науці. У цій публікації описано концепцію академічного середовища як цілісної системи елементів різного типу, що існують на мікро-, мезо- та макрорівні. Розглянуто роль академічного середовища в професійній соціалізації здобувачів вищої освіти та концепцію і концептуальну схему професійної соціалізації в академічному полі Дж. Вейдмана. На основі інтерв'ю зі студентами і випускниками спеціальності «Соціологія» було виокремлено та описано основні стратегії вибору теми дослідницьких робіт із соціології (в контексті здобуття вищої освіти). Загалом зафіксовано п'ять стратегій вибору теми дослідження та джерела їх формування. Визначено місце п'яти виявлених стратегій у концептуальній моделі академічного середовища. Практичне значення цих стратегій полягає в можливості розробки

заходів мотивування та підтримання дослідницького інтересу до дисципліни та дослідницької роботи у студентів на основі виокремлених стратегій.

Ключові слова: соціологічна наукова діяльність, соціологічна уява, освіта, вища освіта, соціологічна освіта, соціологія соціології, рефлексивна соціологія.

Постановка проблеми. Дискусії про суспільну роль та позицію соціолога-дослідника так само, як і про об'єктивність vs суб'єктивність соціологічного знання, супроводжують практично весь хід його історії, адже одним із важливих чинників, що спричиняють таке питання, є безпосередня належність соціолога до того світу, який він вивчає (Black, 2013). Питання про роль досліджувачого суб'єкта постає на усіх етапах дослідницького процесу, починаючи від вибору теоретичної рамки та методів дослідження і закінчуючи інтерпретацією отриманих результатів та розбудові на їх основі власних теоретичних концептів. Одним із найважливіших етапів є власне вибір теми дослідження / досліджуваної проблематики, адже саме він є ключовим не лише для подальших траєкторій одиничного дослідження, а й зрештою для формування дослідницького фокусу («перерозподілу сил» дослідницьких фокусів) у рамках дослідницьких груп, інституцій, національних/регіональних соціологій і навіть соціології як науки загалом. Існують різні інституційно зумовлені варіанти вибору теми дослідження, над якою працює соціолог-дослідник (зокрема залежно від контексту (академічне або прикладне), характеру очікуваного результату (дисертація, звіт, стаття, дипломна робота тощо), гнучкості тематики (наприклад, грантове дослідження або дослідницький проєкт із визначеною темою або власне академічне дослідження, де тема може варіюватись)). Окрім того, всередині цих варіантів соціологи-дослідники користуються певними стратегіями вибору дослідницької теми.

У руслі рефлексивної соціології було здійснено чимало спроб концептуалізувати чинники, що впливають на соціолога під час вибору його дослідницького фокусу та відношень між соціологом і об'єктом дослідження. Зокрема, до цієї тематики звертались П. Бурдьє («Рефлексивна соціологія», «Поле науки», «Homo Academicus» та ін.), Ч.Р. Міллс («Соціологічна уява», «Професійна ідеологія соціальних патологів» та ін.), А.У. Гоулднер («Наступаюча криза західної соціології»), П. Бергер («Запрошення до соціології»), М. Буравой («За публічну соціологію»), П. Штомпка («Багато соціологій для одного світу») та інші. Однак визначення чинників формування дослідницького фокуса соціолога залишається полем відкритих дискусій. Також недослідженим питанням у сучасній соціології є механізми формування поведінкових стратегій студентів-соціологів у виборі дослідницької теми.

Мета статті полягає в огляді та оцінці теоретичних дискусій стосовно можливостей ціннісної нейтральності соціологічної наукової діяльності, особливостей її зв'язку з цінностями, інтересами і досвідом соціолога-дослідника та дослідженні конкретних стратегій вибору дослідницької теми студентами спеціальності соціологія в середовищі вищої освіти.

Завданнями публікації є:

- розглянути основні ідеї щодо можливостей соціолога бути вільним від оцінок в уявленнях класиків соціологічної думки та деяких найбільш відомих сучасних представників професійної соціологічної спільноти;
- виявити соціальні змінні що пов'язують соціолога з науковою діяльністю;
- визначити як у студентів, що навчаються за спеціальністю «соціологія», відбувається формування фокусу наукових інтересів, які стратегії використовуються ними під час вибору теми дослідження (на основі серії глибоких інтерв'ю зі студентами-старшокурсниками та випускниками соціологічної спеціальності).

Виклад основного матеріалу. Для виконання третього завдання нами було проведено соціологічне дослідження на тему «Соціологічна освіта очима абітурієнтів, студентів та випускників», практичне значення якого полягає в можливості інструменталізації виокремлених моделей та стратегій вибору тематики дослідження для розробки підходів до стимулювання студентів до науково-дослідної роботи. Результати цього дослідження стали частиною магістерського проєкту Г. Куровської «Соціологічна освіта як чинник формування соціологічної професії в Україні» 2018 року. Польовий етап дослідження проходив у вересні – листопаді 2018 року. Були проведені інтерв'ю з трьома категоріями «поколіннями» респондентів: студенти до початку навчання (що вже обрали спеціальність, зараховані до ВНЗ, але до навчання ще не приступили), студенти другого курсу – (завершили 1-й рік навчання), студенти 4-го року навчання (підсумковий етап, етап формування планів щодо вступу на магістерські програми та професійного шляху), студенти магістерської програми із соціології – обрали магістерську програму для продовження свого навчання, а також випускники, що працюють у сфері досліджень (не в академічній сфері). Для аналізу було вибрано Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка, Національний університет «Києво-Могилянська академія» та Національний технічний університет України «Київський

політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», щоб забезпечити врахування різних організаційних контекстів. Стратегія формування вибіркової сукупності – максимальна варіативність (за формальною типологізацією ВНЗ-рік навчання). Напівструктурований опитувальник складався із п'яти блоків: механізми та стимули вибору спеціальності і ВНЗ, уявлення про соціологію як науку та прикладну діяльність, її статус, роль та професійні компетенції соціолога, інтерес до навчання та чинники його зміни, оцінка освітньої програми соціології та її основних елементів, фокус наукових інтересів та мотивація до наукової діяльності. Питання, задане в рамках останнього блоку «Чи є у вас тема, над якою ви працюєте або яка цікавить вас найбільше?»¹. Також були поставлені питання про фактори вибору респондентом теми дослідження, що, на його думку, слугувало джерелом такого вибору. Загалом було проаналізовано цей тематичний блок у 12 інтерв'ю зі студентами старших курсів та випускниками.

Соціологічне знання та його (не)залежність від суспільних умов та індивідуальних позицій

А. Грамші доводив, що інтелектуали не можуть бути незалежною групою. Маючи класове коріння, через створення і поширення ідеологій, вони беруть участь у встановленні класової гегемонії [11, с. 457–478]. У наш час серед відомих вчених критиком концепту «ціннісної нейтральності» науки є І. Валлерстайн: «У теорії ці вчені-гуманітарії не прагнуть ні до чого, крім істини, не знають ніякого фінансового чи політичного тиску, і не лізуть в політику. У теорії це лунає як мила чарівна казка, але будь-хто, хто часто буває в університетських стінах, знає, що це лише теоретична наївність. Матеріальний тиск на вчених жакхливий, тиск можливостями кар'єрного росту є майже таким же великим, політичний тиск також можливий, якщо інші види тиску не працюють» [6].

Інший аспект проблеми ціннісної нейтральності науки полягає в тому, що вимога утримання від оціночних суджень у науці є далеко не нейтральною для існування людства. Віра в прогрес і можливості наукового знання у вирішенні соціально-економічних і політичних проблем, імпульс яким був заданий у ХІХ ст., вивільнили людину з-під опіки цінностей. Наслідком цього стали процеси розвитку науки в рамках будь-яких режимів і держав в ХХ ст., антигуманні знаряддя масового знищення та через гонитву за надприбутками несприятливі екологічні наслідки для людства загалом. Продукування науково ціннісно забарвлених картин світу сприяло трансформації соціальних і владних структур. Раціоналізм став одним із способів звільнення людей від норм і заборон культури традиційного суспільства. Механіка Ньютона відкидала ідею замкненого Космосу, стимулюючи впевненість людства про можливості його необмеженої експансії у світі природи та суспільства (ідея прогресу).

Ціннісні проєкції наукових теорій часто створювали негативні, антигуманні траєкторії розвитку суспільства (як приклад, соціологічне вчення соціал-дарвінізму) або амбівалентні, неоднозначні наслідки. В останньому випадку прикладом може слугувати наукова теорія модернізації. Факт її надмірної ідеологізації доводив К. Калхун, наводячи факти фінансування науково-дослідницьких програм зацікавленими в просуванні вигідного для себе проєкту світу американськими олігархічними колами в результаті чого і виникла теорія модернізації [16].

Сама наука як соціальний інститут та вчені як її колективні суб'єкти формують власну ціннісно-ідеологічну позицію, що захищає їхні інтереси, регулює відносини всередині наукової спільноти і забезпечує корпоративний порядок й спадкоємність у традиціях. У наявності «раціональних стандартів» наукової діяльності, що пропагуються науковим співтовариством, П. Фейерабенд справедливо побачив ідеологію [20, с. 455].

Соціологи-класики, що стояли біля витоків науки, бачили в ній, передусім, перетворюючий потенціал. Конт ставив соціолога на місце «священника нової релігії» [30]. Так, Конт, вибудовуючи своєрідну ієрархію наук за критеріями від абстрактного до конкретного, та відповідного наростання комплексності предмета науки розташовує соціологію на верхівці ієрархії як таку, що не зводиться до індивідуального та своєю чергою мусить задавати гуманітарний напрям, мету щодо інших наук [1]. Соціолог у баченні Конта виступає, передусім, як соціальний реформатор: «В його концепції соціолог у будь-якій галузі знання виступає як третейський суддя, стурбований благами людей» [2, с. 15].

Позиція Маркса, хоч він і не ідентифікував себе власне соціологом, є показовою для розуміння ролі ним суспільних наук не лише як осмислення, а й перетворення соціальної дійсності. Відома 11 теза із «Тез про Фейєрбаха»: «Філософи лише по різному пояснювали світ, але справа полягає в тому, щоб змінити його» [18] – є показовою для розуміння розгляду Марксом ролі філософа (а заразом і представника суспільних наук) та наукової діяльності передусім як такої, що мусить слугувати інтересам суспільства, бути ангажованою та мати практичне втілення.

Представник суспільних наук, за Вебером, бере участь у творенні духовного життя як духовного виробництва [8]. Суспільні науки, як зазначає Вебер, з'являються передусім як «техніка», покликана

¹ Для різних категорій формулювання питання відрізнялось (абітурієнти – «Чи є у вас якісь теми/проблеми, над якими хотіли б працювати протягом навчання?», студенти – «Чи є у вас тема, над якою ви працюєте (цікавить найбільше)?», випускники – «Чи була у вас тема, яку ви розвивали протягом навчання?»)

діяти в інтересах практичних перетворень: «Всі ми знаємо, що наша наука, як і інші науки (за винятком хіба що політичної історії), що займаються інститутами і процесами культури, історично вийшла з практичних точок зору... Вона була «технікою» в тому ж сенсі, в якому такою в області медицини є клінічні дисципліни. Відомо, як такий стан поступово змінювався, хоча принципове роз'єднання в пізнанні «суцього» і «що повинно бути сущим» не відбулося [7]. Попри нерозривний вплив культурних «універсальних» цінностей та невід'ємної суб'єктивності у виборі дослідницького фокусу Вебер говорить про ряд усвідомлень щодо «практичних оцінок» у суспільних науках: необхідності виявлення ціннісних аксіом, на яких базуються позиції, дедукції наслідків для позиції, що здійснює оцінку, виявленні фактичних наслідків при практичному втіленні постулатів практичної оцінки з «аксіологічної» позиції [7]. Соціолог не є вільним від власного «Я» навіть у процесі вибору того, що має бути досліджене. «Віднесення до цінності» М. Вебера передбачає значну роль цінностей та інтересів дослідника, зокрема у суспільних науках. Як зазначає Вебер, «невелика частина індивідуальної дійсності забарвлюється нашим інтересом, зумовленим ціннісними ідеями, лише вона має для нас значення, і викликано це тим, що в ній виявляються зв'язки, важливі для нас внаслідок співвіднесеності їх із ціннісними ідеями» [16]. Як виразника знань, виразника позиції Вебер закликає представника суспільних наук говорити лише тоді, коли йому можуть опанувати. Зокрема, коли він ставить соціолога (розглядаючи його як академічного вченого) за університетську кафедру, то вимагає від нього ціннісної нейтральності та спроможності займати критичну позицію, спроможності дистанціюватися від усіх точок зору: «Втім, політикою не має займатися в аудиторії і викладач. І перш за все якщо він досліджує сферу політики як вчений. Бо практично-політична установка і науковий аналіз політичних утворень і партійної позиції – це різні речі» [8].

У дискусії про те, чи може соціологічне дослідження бути вільним від оцінок, аргументи про можливість такого value judgement-free знання переважно пов'язані з дослідженнями емпіричного рівня. З одного боку, свобода від оцінок постулюється вимогою свободи від *зовнішніх* оцінок «про світ поза соціальною наукою – наприклад, судження про те, чи є конкретне юридичне рішення справедливим чи несправедливим, чи є певна державна політика доброю чи ні, чи є певна соціальна реформа бажаною чи небажаною» [24]. Їм протиставляються внутрішні оцінки, пов'язані з тим, які методи, моделі, теоретичні концепції мають бути використані [24]. Втім, межа між зовнішніми та внутрішніми оцінками видається досить умовною, адже розрізнення світу «всередині соціальної науки» і «поза нею» видається мало можливим, адже соціолог є частинкою соціальної дійсності, яку він досліджує [26]. Навіть з огляду на саму проблематику дослідження, за передумову емпіричного аналізу може бути взяте оціночне судження (Вебер називає це апріорно поставленою метою) [9].

Про апріорну картину соціальної реальності у вченого, що приступає до її дослідження, згадує і Г. Блумер. На його думку, приступаючи до дослідження незнайомого йому об'єкта, соціальним дослідником будуть задіяні вже наявні в його свідомості образи, щоб створити більш-менш зрозумілу картину світу. «у цьому відношенні він схожий на всіх інших людей. Обивателі ми або вчені, ми обов'язково розглядаємо будь-яку незнайому область групового життя крізь призму вже наявних у нас образів. Ми можемо бути безпосередньо не знайомі з життям делінквентних груп, або профспілок, або законодавчих комітетів, або банківських службовців, або релігійної секти, але, отримавши невелике число підказок, легко створюємо дієздатні картини цього життя» [26, с. 36].

Як зазначає А. Гоулднер, один з основоположників науки соціології, теоретизуванню в соціології притаманна не лише експліцитно виражена сторона (постулати теорії), а й субтеоретичний рівень, який становлять «базові передумови» як імпліцитно присутні вихідні уявлення про соціальну дійсність [10]. Соціолог у процесі своєї діяльності інтуїтивно (і неусвідомлено) керується цими базовими передумовами. Гоулднер пропонує виділяти два класи таких передумов: світові теорії як «уявлення про світ, що є настільки загальними, що можуть без будь-яких обмежень бути застосовані до будь-якого предмету» [10, с. 55] та «доменні передумови» – уявлення щодо конкретної сфери дійсності [10]. На думку Гоулднера, «базові передумови надають певні підстави для вибору постулатів і є невидимим цементам, сполучаючи постулати один з одним. З самого початку і до кінця вони впливають на формування теорії і на ті дослідження, до яких вона веде» [там же, с. 55]. Базові доменні передумови є невіддільними від особистості соціолога «їх не вибирають із точки зору їх передбачуваної корисності. Це відбувається тому, що вони інтерналізуються у нас задовго до досягнення нами інтелектуальної зрілості» [там же, с. 58]. Базові доменні передумови впливають на хід постановки дослідницького питання, на визначення об'єкта і предмета. «Як би не розрізнялися соціологи в інших відносинах, всі вони прагнуть пізнати в соціальному світі щось, що видається їм цілком реальним; і якої б філософії науки вони не дотримувалися, вони прагнуть пояснити його з точки зору чогось по їх відчуттю реального» [там же, с. 68]. Окрім того, Гоулднер зазначає, що соціологічне теоретизування не здійснюється соціологом наодинці. На будь-якому чи то асистентському рівні, чи то на рівні наукового консультанта дослідження буде підпадати під вплив кількох дослідників із власними передумовами, вихідними точками та «інтуїтивністю» у визнанні теорій та об'єктів. Окрім того, саме

визначення ситуації є залежним від позиції науковця як експерта в галузі, тобто того, хто володіє неповсякденним знанням щодо об'єкта. «Таким чином, «змінні», які досліджує соціолог, часто вже не існують для непрофесіоналів; їх не бачить непрофесіонал, коли оглядається навколо. По суті, методології високої науки створюють прірву між тим, з чим має справу соціолог як соціолог, і тим, з чим він (подібно до інших) стикається віч-на-віч як звичайна людина, на досвіді пізнає своє власне існування» [10, с. 84]. Про це як про «епістемоцентризм науковця» згадує і П. Бурдьє у «Рефлексивній соціології»: «Соціолог, котрий вивчає, наприклад, американську освітню систему, розглядає школу зовсім інакше, ніж батько, що шукає хорошу школу для своєї доньки» [5, с. 17]. І хоч, з одного боку, представниками радикальної візії соціологу відірваність та незастосовуваність теоретичних положень до власної діяльності ставиться у вину «невдоволення молодого радикала часто викликається тим, що соціолог і теоретик не є цілісною натурою і що його життя не є послідовним втіленням його власних цінностей» [5, с. 17]. Так і своєю чергою соціолог не може «підвестись» над соціальним світом і своїми теоретичними засновками і не може не усвідомлювати своєї позиції: «Тільки-но ми починаємо спостерігати соціальний світ, ми вводимо до сприйняття цього світу упередження, пов'язане з необхідністю повністю залишити цей світ для того, щоб вивчати його, описувати чи говорити про нього. Це теоретичне чи інтелектуальне упередження полягає в тому, що ми забуваємо вписати до вибудованої нами теорії соціального світу той факт, що теорія є продуктом теоретичного погляду «споглядального ока» [5, с. 17].

Передумови та вибір «оптики», через яку дослідник соціолог споглядає соціальну дійсність, пов'язані із соціальним статусом та індивідуальним досвідом (досвідом представника тієї чи іншої соціальної групи), позицією соціолога як учасника академічного поля, роллю та позицією соціології як науки та сфери діяльності в суспільстві. Роль візуального дедалі більше відіграє центральну роль у комунікації між студентами та викладачами, поряд із педагогікою, студенти стикаються в процесі використання засобів масової інформації поза класом. Зображення, піктограми, знаки, символи щодня інтегруються в досвід користувачів освітніх технологій, оскільки навчання продовжує відбуватися і онлайн. Структури, в яких студенти формують специфічні для соціології питання, стають відкритими для спільного конструювання значень у міждисциплінарному обміні знаннями. Так, зокрема, Ч.Р. Мілс зазначає, що витоки дослідницького погляду (діяльності соціолога як дослідника, як викладача) залежать від класової позиції соціолога та соціологічної професії. «Суспільствознавець, як правило, належить за своїми життєвими умовам, статусу і влади до середнього класу. Його рід занять і коло соціальних взаємодій дають йому у вирішенні структурних проблем суспільства приблизно ті ж шанси, які має в своєму розпорядженні простий громадянин, оскільки ці проблеми не можна вирішити чисто інтелектуальним зусиллям або в приватному порядку» [20]. У статті «Професійна ідеологія соціальних патологів» на основі праць низки американських соціологів на тему соціальних патологій Мілс показує, що уявлення про патологію відповідає їхнім уявленням як уявленням, абсолютно залежним від контексту їх походження (якщо соціолог є вихідцем із невеликого містечка, його уявлення про патологію і про те, що вважати патологією, буде резонувати з уявленням про патологію жителя невеликого містечка, вихідця із середнього класу) [20].

Як зазначає Штомпка, соціолог-теоретик (як і соціолог-практик) стикається із суспільною потребою у вирішенні проблеми. Причому ця суспільна потреба і суспільна проблема заздалегідь визначені суспільством, передусім – на рівні «здорового глузду» – тобто першому повсякденному, ненауковому рівні інтерпретації [22]. «Суспільство, за яке намагається нести відповідальність теоретик, не розташоване десь там, далеко, чекаючи, щоб його науково визначили. Воно вже витлумачено, усвідомлено, розміщено по полицях конкретних проблем або категорій його членами, простими людьми» [22]. Роль соціолога – забезпечити інтелектуальні орієнтири суспільства [22]. У періоди криз «чітка та зрозуміла» систематизація на рівні повсякденного знання дає хибу і потребує нового знання, що, проте не задовольняється знанням про саме явище, а потребує знання про саме суспільство. Роль соціального теоретика у цьому разі – надати «горизонт можливостей». Причому різні потреби, різні проблеми і суспільні запити народжують різні типи теоретизування (і в тому числі, це можна говорити й про емпірію).

Водночас соціологічна візія, приймаючи до розгляду суспільну проблематику та відштовхуючись від позицій та амбіцій академічної дисципліни, може сягати певних «екстремумів», в яких вона може ставати непродуктивною. Так, Мілс у роботі «Соціологічна уява» виділяє три, на його думку, оманливі напрями в суспільних науках та соціології зокрема, що можуть домінувати в соціологічній науці (автор, передусім, апелює до американської соціологічної думки) та соціологічній професії, скеровуючи дослідження в хибне русло.

«Висока теорія» – до цього напрямку автор зараховує теоретизування максимального рівня абстракції, які, попри свою амбіційність, дати універсальне всеохоплююче пояснення та системний опис суспільства і його систем не зможуть діяти та давати пояснення на рівні конкретних соціально-історичних явищ та феноменів. «Залишаючись у рамках «Високої теорії», її послідовники

ніяк не можуть спуститися з висот своїх генералізацій і розглянути конкретні проблеми в їх історичному та структурному контекстах» [20]. Соціологія такого штибу, вважає Мілс, не може дати пояснення аномаліям історичного процесу. «Абстрактний емпіризм», на противагу попередньому спрямуванню, занадто «захопленому» теорією є прив'язаним до конкретного методу, конкретної логічної операції: «Абстрактний емпіризм процесу пізнання характеризується тим, що дослідниками вихоплюється приватна операція, яка цілком ними оволодіває» [20]. Специфікою цього підходу є фокус на емпіричні соціологічні дослідження, проте без теоретичної амбіції – спроби та спроможності дати змістовне теоретичне пояснення досліджуваного явища. Виявом такого типу соціологічних міркувань є сфокусованість на масові опитування і кількісні характеристики, поза якими основні передумови та теоретичні значення практичних індикаторів залишаються непоясненими. «Фактично ключові терміни, запозичені з інших напрямів, до сих пір не «переведені» і, як правило, співвідносяться з вельми туманними «показниками» «соціально-економічного статусу» [20]. Цей підхід, з одного боку, апелює до бачення соціології як «методології для інших суспільних наук», а з іншого – результатом такого підходу є поглиблення спеціалізації в самій соціальній науці [20]. Наводячи погляди П. Лазарсфельда, Мілс говорить про зведення соціологічної програми таким чином до трьох задач: соціолог як першопроходець, що займається тими сферами, якими ще ніхто не займався, соціолог як інструментальник, що створює пізнавальні інструменти щодо нового явища для інших суспільних наук та важливим є, попри те, збереження позиції соціолога як інтерпретатора – як такого, що відповідає на питання, а не лише виконує «описову» функцію [20]. Позицію абстрактного емпіризму Мілс виражає в Лазарсфельдовій тезі «Емпіричні науки, – стверджує Лазарсфельд, – мають розробляти спеціальні проблеми і розширювати знання за допомогою додавання результатів численних тривалих і кропітких детальних досліджень» [20].

«Ліберальний практицизм», в якому Мілс «звинувачує», передусім, американську соціологічну традицію і практику, «це, безумовно, схильність до розрізнених досліджень, накопичення окремих фактів і походження догми про плюралістичність причин соціальних явищ» [20]. Це, зокрема, сфокусованість на стабільності (підтримці порядку) і виявленню «патологій». «Ліберальний практицизм схильний до аполітичності або свого роду демократичного опортунізму, коли його прихильники мають справу з політикою її «патологічність» закріплюється в таких термінах, як «антисоціальна спрямованість» або «корупція» [20]. Ліберальному практицизму притаманна залежність між статусною позицією соціолога-дослідника та характером і типом проблем, які він визначає та досліджує. Яскравим виразом такого підходу є вищезгадана праця «Професійна ідеологія соціальних патологів». У зв'язку із цим напрямом Мілс приділяє увагу соціологічній освіті як такій, що формується (на рівні викладачів та укладачів підручників) представниками такого підходу. На думку Мілса, «ліберальний практицизм – це моралізаторська соціологія повсякденності» [20].

«Неліберальний (антиліберальний) практицизм» зводиться, на думку Мілса, до проблем із забезпечення ефективного управління. Соціолога перестають хвилювати питання змін у суспільстві, проте його починають турбувати питання ефективного управління. Соціологічні дослідження стають невід'ємною складовою частиною життя підприємств, закладів освіти, держустанов [20]. Такий тип соціологічних досліджень та «соціології» виявляється пов'язаним з інтересами еліт та виконує «замовлення еліт». «Вони визначають проблему моралі в дуже вузьких рамках і своїми методиками намагаються показати замовникам-менеджерам, як вони можуть поліпшити моральний стан найманих працівників усередині наявної структури влади» [20]. Соціологія, у такому випадку, стає деякою мірою соціальною інженерією. Такий тип, на думку Мілса, породжує неопозиційно налаштованих до правлячих еліт фахівців [20].

Мілсу у зв'язку із його рефлексіями щодо соціології належить концепція «соціологічної уяви» – як необхідного інструменту осмислення світу. Так, соціологічна уява «істотно залежить від можливості переходити від однієї перспективи до іншої і в процесі цього будувати адекватне уявлення про суспільство загалом і його компонентах» [20].

Засоби, що використовуються для передачі знань, допомагають надати форму рамкам, на яких соціологічна уява стає зрозумілою для різних аудиторій. Зображення мають полівалентні якості, які можуть виявити обмежені або раніше не розглянуті горизонти, через які різні суб'єкти дискурсу можуть зрозуміти або не погодитись між собою. Наприклад, фотографія є унікальним носієм своєї евристичної «корисності» як у професійних, так і в публічних соціологічних твердженнях щодо автентифікації часу чи місця, надання доказів або документування вихідного тексту та/або виступу як вихідного тексту.

Але функції використання фотографії та візуальної культури загалом можуть бути набагато ширшими, якщо їх розглядати як «криміналістику» онтологічної позиції [23]. Взаємозв'язок суб'єкт-об'єкт, розподілений по об'єктиву камери у процесі виробництва, поширення фотографій на початку ХХ ст. розширили індексичні технології бачення, а отже і уявлення, поняття «громадянська уява» [23]. Щоб повернутися до «споглядального ока», камера на самому початку свого розвитку була визнана

інтелектуалом інструментом соціальних, а отже, і класових відносин (Вальтер Беньямін)². Зрозуміло, що здатність декодувати візуальну мову сприяє відстороненню тексту (Віктор Шкловський)³ від його претензій на розкриття тієї чи іншої авторитетної «істини». Зображення як вихідні тексти вже завжди містять індексичну інформацію, яка потрапляє в кадр до її прочитання та інтерпретації окремими особами чи групами на різних рівнях дискурсивного авторитету. Тоді дослідник через свою соціально-історичну позицію, свої висловлювання та вибір теми дослідження *одночасно комунікує про візуальне, переосмислюючи його параметри*: це тому, що кожен дослідник завжди вже вбудований у поле зору, що стратифіковане за класом, статтю, расою та іншими факторами. Візуальна культура може допомогти змінювати точки зору скрізь, де соціолог охоче стикається з історичним контекстом зображення як із власним.

Соціологічна уява є водночас рефлексивною: «Першим результатом соціологічної уяви і першим уроком заснованої на ньому соціальної науки є розуміння того, що людина може досягнути надбаний життєвий досвід і вивірити власну долю тільки тоді, коли визначить своє місце в контексті цього часу, що він може дізнатися про свої життєві шанси тільки тоді, коли зрозуміє, які вони в тих, хто перебуває в однакових із ним умовах. З одного боку, це болісний урок, з іншого – чудовий» [20]. Мілс також виділяє дві (а потім Штомпка доповнює ще третю) моделі соціології: елітарну – спрямовану на групи, що мають владу, та популістську – де «референтна група складається з рядових членів суспільства» [22], третьою ж виступає академічна модель – спрямування на академічну спільноту.

Соціолог як представник академічного товариства є учасником поля науки. За Бурдьє, у цьому полі ставкою в конкурентній боротьбі, неодмінно притаманній полю, є науковий авторитет або «монополія на наукову компетентність». Індивіди у цьому полі вибирають стратегії, які нададуть їм найбільшу символічну вигоду. Цитуючи Ф. Ріфа, Бурдьє зазначає: «Дослідник прагне проводити дослідження, які він вважає важливими. Але внутрішнє задоволення і інтерес не є єдиними мотивами. Це стає очевидним, якщо подивитися, що відбувається, коли дослідник виявляє, що результати, які він очікував отримати сам, вже опубліковані іншим дослідником. Як правило, він буває вражений, хоча внутрішній інтерес до його роботи не мав би ніяк постраждати. Справа в тому, що його робота повинна бути не тільки цікава йому самому, але вона також повинна бути важлива для інших» [4].

Разом із тим сам вхід до поля соціології і саме бажання вивчати суспільні явища та процеси може бути мотивоване бажанням індивіда бути ініціатором суспільних змін. При цьому ця «пристрасть до суспільної справедливості економічної рівності, правам людини, сталому навколишньому середовищу, політичній свободі або просто кращого світопорядку», що приводить ентузіастів у соціологію, як зазначає М. Буравой, «оформилась у більш приземлені цілі отримання знаків наукового визнання» [4].

Структура наукового поля, що визначається співвідношенням сил між учасниками боротьби, а також структурою розподілу специфічного капіталу, відтворюється за рахунок стратегій збереження чи підриву цієї структури, визначеними самою структурою (Бурдьє, 2005). Як зазначає Бурдьє [4], «наукові аспірації» щодо вибору проекту того чи іншого масштабу, залежать від обсягу ресурсу престижу попередньо здобутих кренденцій. Механізм «необхідності ймовірного» в цьому випадку виявляється у взаємозв'язку аспірацій та об'єктивних шансів дослідника. Зокрема, обсяг наукового капіталу дослідника визначає стратегію інвестування в дослідження того чи іншого масштабу. Так, наприклад, вибір звернення до великого і «гучного» проекту або розробки і удосконалення наявних тем/теорій/напрямів досліджень як між «ризикованим» та «надійним» шляхом залежить від позицій (відповідно, обсягів специфічного для цього поля наукового капіталу) науковця.

Як зазначає Бурдьє, «саме поле приписує кожному агенту його стратегії, включаючи і таку стратегію, яка полягає в поваленні встановленого наукового порядку» [4]. Загалом у «входженні в поле науки» можливі стратегії спадкоємності, що надійно забезпечують накопичення наукового поля, та, за виразом Бурдьє, є «іноваціями, що не виходять за прийняті рамки», та стратегії підриву, що є більш ризикованими та безкомпромісними і вимагають перевизначення домінуючих принципів наукової легітимності [4].

Взаємодія з досліджуваними групами в соціолога не обмежується ставленням до них як до об'єкта дослідження. У процесі діяльності соціолог може включатись у діалог та процес взаємного навчання із досліджуваними соціальними групами. М. Буравой [3] називає це виявом органічної публічної соціології. Відбувається процес взаємного інформування соціолога дослідника та «аудиторій» – певних груп/прошарків суспільства. Соціолог «зацікавлює», інформує та навчає аудиторії

² Див.: Benjamin W. A Short History of Photography, *Screen*, 1972, Volume 13, Issue 1, pp 5–26. <https://doi.org/10.1093/screen/13.1.5>

³ Див.: Shklovsky V. Art as a Device. *Poetics Today*. 2015. 36:3, pp. 151–173. DOI 10.1215/03335372-3160709

і, в тому числі, може брати участь в адвокації їхніх інтересів. За Буравим, публічна соціологія стає «совістю» для прикладної соціології (досліджень, орієнтованих на вирішення прикладних задач) так само, як критичний напрям – «совістю» для професійної (академічної) соціології.

За влучним виразом М. Буравого, щодо однієї зі своїх аудиторій – студентської (що згодом перетворюється на професійну), соціологія як дисципліна розкриває їхні інтереси та досвід, заохочуючи поглянути на них крізь соціологічну оптику. «Скоріше, необхідно враховувати їх [студентів – авт.] кар'єри багатого життєвого досвіду, на основі якого ми формуємо більш глибоке розуміння історичних і суспільних контекстів, які зробили їх такими, якими вони є. За допомогою потужних традицій соціології ми перетворюємо їх особисті проблеми в суспільні. <...> Освіта стає серією стимульованих нами діалогів на території соціології, – діалогів між нами і студентами, між студентами і їх досвідом, серед самих студентів, і нарешті, між студентами і різноманітними групами громадськості за межами університету» [3].

Питання про те, як розділити чіткими кордонами наукове пізнання та цінності, залишається відкритим. В історії наявні численні приклади позитивного інструментального впливу цінностей на розвиток суспільств через орієнтацію науки на загальнолюдські цінності, принцип колективного блага. Соціальні теорії, що розвивались у руслі лібералізму, проголошували і теоретично обґрунтовували загальнолюдські і гуманістичні цінності громадянсько-правової рівності. Водночас наукові соціально-філософські та економічні теорії Ф. Гайєка і М. Фрідмана у 80-х рр. XX ст. дали старт спрямованій на вузькі групові інтереси транснаціонального капіталістичного класу політиці неолібералізму та радикальним змінам у світовій економіці з надзвичайним соціальним розшаруванням і новим витком поширення масової бідності в багатьох країнах світу.

Значення цінностей особливо актуальне в період кризи старих соціальних систем. Наш час, який оцінюється також як «перехідний» на фоні функціональної кризи існуючого в межах світової спільноти інституціонального порядку, людство має потребу в комбінованому ціннісному та науковому дискурсі, в результаті якого світ може виробити оновлені орієнтири розвитку і зазнати суттєвих змін [12–15]. Правомірною є позиція І. Валлерстайна, який, описуючи сучасний період світової системи як «біфуркаційний», писав, що інтелектуальний, моральний і політичний аналіз є цінним по-своєму: «...по-перше, це інтелектуальна оцінка того, куди ми направляємось (наша існуюча траєкторія), по-друге, моральна оцінка того, куди ми хочемо прийти, і по-третє, політична оцінка – як опинитися там, куди ми рухаємось» [6].

Академічне середовище та професійна соціалізація студентів

Загалом у процесі навчання, студенти як здобувачі вищої освіти є частиною системи вищої освіти, що являє собою соціальний інститут, а також середовище різномірних елементів та процесів: академічні норми, соціальні групи, організаційне та фізичне середовище, процес навчання, розвитку тощо [29]. Так само елементами такого середовища є академічні дисципліни (та їх окремі елементи) як корпуси знань. З одного боку, освітні інституції являють собою особливий вид академічного середовища, а з іншого – окремі інституції можуть відрізнятися одне від одного за спрямуванням, доступом до ресурсів тощо. Характеристики середовища є значимими для формування соціальних взаємодій та індивідуальних установок всередині нього [27]. У процесі здобуття вищої освіти має місце інтеграція індивіда в освітнє середовище як у соціальне середовище та нормативний контекст [27]. Водночас у контексті взаємодії студента з академічним середовищем, можливе як залучення, так і відчуження як протилежний процес [27; 28]. Представники екологічного підходу визначають взаємодію студента із середовищем як взаємодію із мікросистемами різного штибу в мезосистемі, що безпосередньо впливає на життя студента, та екзосистемі – системі непрямого впливу [27]. У межах мезо- та екзосередовища студенти безпосередньо взаємодіють із мікросистемами – елементами або ж «представниками» мезо- та екзовпливів. До таких елементів, зокрема, зараховують передуніверситетські очікування, соціальний бекграунд студента, процес переходу у статус студента. Вже в статусі студента індивід взаємодіє з академічною програмою (як із контентом, так із викладачами – формально та неформально), позаакадемічною активністю в університеті та позауніверситетською активністю (включаючи трудову діяльність у період навчання та підготовку до життя після здобуття вищої освіти (взаємодія із професійними групами, що відповідають професійним орієнтаціям студента, або ж самостійне набуття навичок, що відповідають обраному виду діяльності тощо), а також групами друзів та однолітків (варто зазначити, що ці групи не є тотожними таким самим групам, до яких входить індивід у передуніверситетський період) [28]. Загалом у контексті взаємодії студента з освітнім середовищем постають два типи моделей взаємодії студента з освітнім середовищем та формування його «студентського досвіду», це девелопменталістські моделі, що фокусуються на індивідуальних змінах та відповідають на питання «які зміни відбуваються в індивіді», та моделі college impact, сфокусовані на питаннях механізмів таких змін [32].

Досліджуючи взаємодію здобувачів вищої освіти з різними академічними середовищами, Смарт та інші [32] доходять висновку, що вибір студентами академічних середовищ⁴ (зокрема, мова йде про навчальні заклади та спеціальності) як власний вибір (self selection), коли студенти вибирають середовища, що підходять їхньому типу особистості, як «соціалізація» (socialization), де академічні середовища підживлюють та винагороджують певні схильності та здібності та конгруентності (congruence), в якій особистості (зокрема їх схильності та інтереси) розкриваються в середовищах, що відповідають їхньому типу особистості [34]. Вейдман [34] запропонував концептуальну схему організаційної соціалізації студентів у вищій освіті:

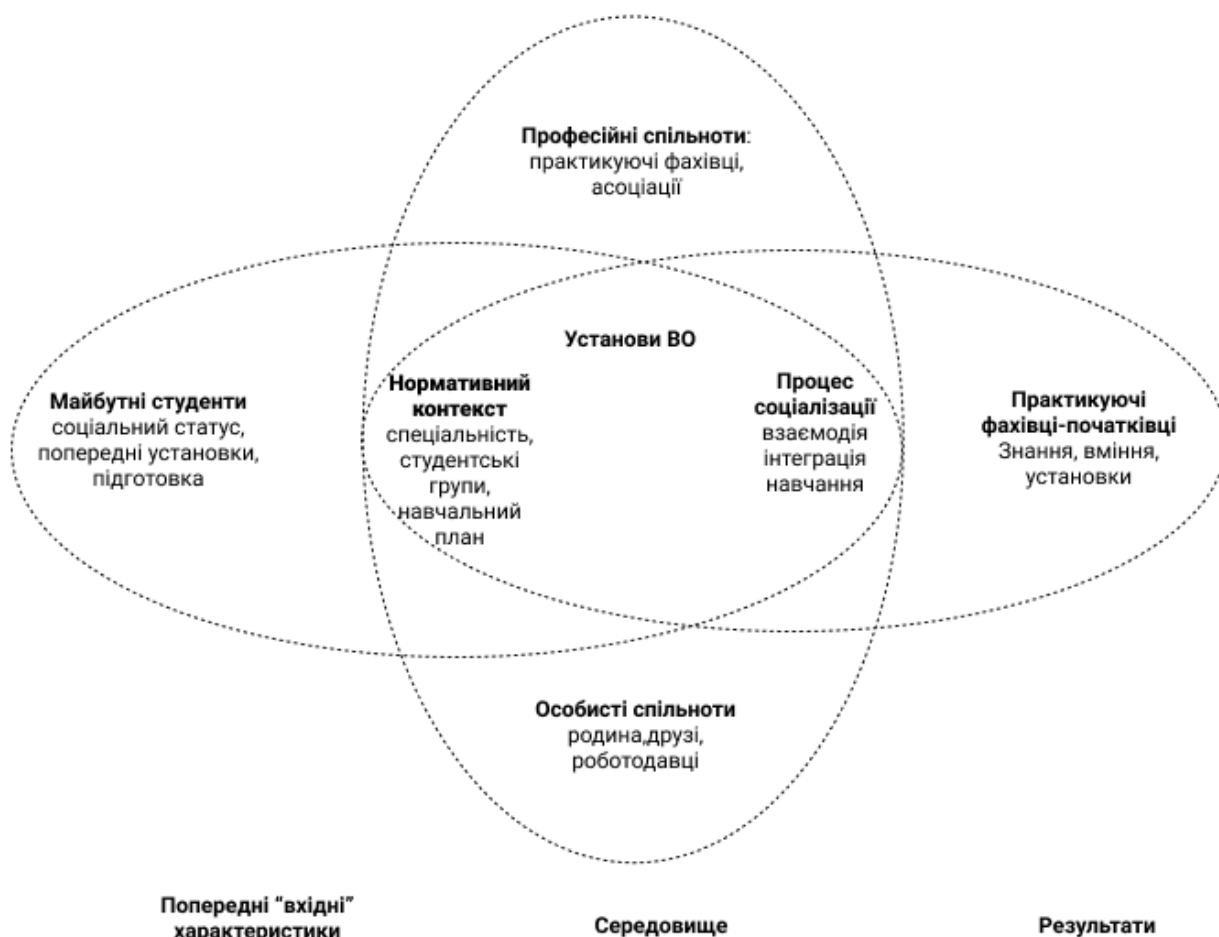

Рис. 1⁵

Студенти приходять в академічне середовище з певними «вхідними даними» у вигляді особистого досвіду та соціальних позицій, диспозицій та попередньої академічної підготовки. У процесі здобуття вищої освіти, через процеси навчання, комунікації та інтеграції взаємодіють з інститутом вищої освіти як нормативним контекстом, професійними спільнотами та групами особистої комунікації. Результатами соціалізації в академічному середовищі стають знання, навички та цінності молодих професіоналів [32]. Невід'ємною частиною процесу здобуття вищої освіти є навчально-дослідна діяльність. У процесі навчання студенти включаються до обов'язкової навчально-дослідної діяльності, що згодом потенційно може переходити в науково-дослідну діяльність. Таким чином, можна поставити наступне дослідницьке питання: на якому етапі відбувається формування інтересу до теми дослідження та фокусу наукових інтересів та якими є стратегії вибору теми дослідження в студентів-соціологів?

⁴ Лонгітюдне дослідження ґрунтується на застосуванні теорії Холланда (RIASEC) щодо відповідності типів (орієнтацій) особистості типам робочого середовища (зокрема змістовного їх компонента) до студентів та їх вибору / взаємодії з академічним середовищем. Зокрема, підхід Холланда широко використовується у сфері профорієнтації та професійного консультування (див. Smart J.C., Feldman K.A., Ethington C., A. Holland's Theory and Patterns of College Student Success : Commissioned Report for the National Symposium on Postsecondary Student Success: Spearheading a Dialog on Student Success / National Postsecondary Education Cooperative, 2006. 50 p.)

⁵ Адаптовано з Weidman J.C. Socialization of Students in Higher Education: Organizational Perspectives. *The Sage Handbook for Research in Education: Engaging Ideas and Enriching Inquiry* / Ed. Conrad C.C., Serlin R.C. Sage Publications, 2006. pp. 253–262.

Результати соціологічного дослідження «Соціологічна освіта очима абітурієнтів, студентів та випускників»

Інтерес до тематики у трактуванні інформантів мав два аспекти: тема дослідження як тематика навчально-дослідних робіт та як особиста зацікавленість у тій чи іншій сфері або проблемі, що потенційно є тематикою майбутніх досліджень.

Загалом серед студентів старшокурсників (що вже стикались із потребою написання залікових робіт – курсові роботи, дипломні та магістерські дисертації тощо), існують ті, хто визначився із своєю спрямованістю в наукових пошуках щодо тематики або галузі в соціології так само, як і ті, хто за часи навчання не виокремив чітких сфер наукових інтересів (тем, над якими вони працюють або працювали досить тривалий час):

«Ні, такої одної теми не було, у мене були якісь такі широкі інтереси <...> якогось одного такого напрямку у мене не простежувалось. Не знаю, якби зараз мені треба було обирати, я би собі знайшла».

У рефлексіях студентів щодо вибору своєї теми можна прослідкувати наведені нижче стратегії формування дослідницької тематики.

– Накладання соціологічної оптики на інтереси позаакадемічного походження.

Тематика дослідження стає, таким чином, спробою соціологічно осмислити власний досвід, позиції, становище:

«Это были абсолютно личные темы, потому что на тот момент я активно была в неформальной тусовке... для меня было абсолютно естественно начать изучать молодежные субкультуры. Меня лично задевал тот факт, настолько стереотипизированным было представление о молодежных субкультурах у нас» (Ув-1).

Іншим джерелом позаакадемічного походження інтересів є зацікавленість, не пов'язана з особистим досвідом, що виникає до вступу в середовище вищої освіти.

Причому серед чинників впливу на зародження позаакадемічного інтересу інформанти називали продукти масової культури, ЗМІ: *«Просто воно якось вийшло реально через візуальний контент: фільми чи серіали» (А4-2)*, інтерес до шкільних предметів: *«это [тема майбутнього дипломного дослідження – авт.] будет связано с географией, потому что мне это интересно... География мне нравится лет с 9–10» (П4-2).*

– Вибір теми, що визначається як актуальна та суспільно важлива:

«Интернет стане просто настолько тотальным, что мы не сможем предсказать, куда все пойдет» (А5). З одного боку, таким чином інформанти вибирали широко обговорювані в науковому середовищі теми та напрями, що стрімко розвиваються (дослідження соціальних мереж, феномена постправди). З іншого боку, вибором «суспільно важливої» теми керує бажання до творення змін, реформування тієї чи іншої сфери, ангажований підхід: *«Я не думаю над проектом теоретичним, я не хочу писать тезы, які змінять весь теоретичний світ, ні, у мене це не вийде. Я для того, щоб допомагати людям, щоб робити людям добре – ось чого мене навчила соціологія; я хочу це застосувати» (П4-1).*

– Третьою стратегією вибору тематики дослідження є утилітарний підхід, відштовхування не від теми власне інтересів, а орієнтовно на виконання письмової роботи (як нормативної складової частини навчального процесу). Вибираючи таку стратегію, студенти відштовхуються від досяжності емпіричного об'єкта дослідження, вже наявних виконаних робіт тощо. *«...написала це есе. А коли пройшло півроку і треба було вже обирати тему для курсової роботи, то я вирішила, що есе – це вже 5-6 сторінок, не втрачати ж таку роботу. Давай продовжу» (У5-1).* Також у рамках цієї стратегії можливий вибір дослідження і відштовхуючись від вибору наукового керівника (залежно від його сфери інтересів): *«На самом деле интерес к политике появился у меня как раз при необходимости выбора научного руководителя по каким-то интересам» (У5-2).*

– Крім того, одним з утилітарних підходів є орієнтація на професійну діяльність, перспективи працевлаштування: *«И так как у нас социология в Украине очень сильно завязана на политическую составляющую, то есть здесь могла бы без работы не остаться» (У5-2)*, або застосовність власного дослідження в особистій професійній діяльності *«зараз на роботі у нас цікавий проект про безпеку в Інтернеті. От, напевно, в цьому напрямку і буду рухатися далі» (А5).*

– Ще однією орієнтацією, яку можна виокремити, є застосування «соціологічної уяви» до власних позаакадемічних спостережень. У цьому випадку фокус уваги та інтерес формує сама дисципліна, а об'єкт виокремлюється вже вторинно, як поле для застосування тих чи інших теорій або концепцій: *«Мені здається, що це особисті якісь спостереження... Я пам'ятаю, бабуся розказувала... Почала задумуватися, що навіть якщо на побутовому рівні щось зачіпає увагу, ти співвідносиш це з теорією якраз, що класно було в соціологічній освіті. Тебе починає це цікавити. І в тебе не просто пелена перед очима і ти просто помічаєш» (П5).*

Описані вище стратегії є базовими орієнтаціями або, радше, «ідеальними типами». Стратегії вибору тематики можуть поєднуватись: наприклад, суспільна актуальність та позаакадемічний інтерес або, наприклад, звуження фокусу теми через використання «утилітарного» підходу.

Слід зауважити, що тематика навчально-дослідних та науково-дослідних робіт не завжди є тотожною сфері наукових інтересів через обмеженість часу та доступу до емпіричного об'єкта або нормативні обмеження в обсязі та характері письмових робіт. *«Потім ми вже поспілкувались з викладачкою, я першу свою роботу хотіла писати про стигматизацію хворих в психлікарнях, але вона сказала, що ... треба щось простіше, трошки більше приземлене, бо це всього-навсього курсова»* (A4-2). Також цей розрив може бути вислідом орієнтації на «утилітарний» підхід у виборі тем письмових робіт: *«З приводу курсових, просто було вибираєш, пишеш. Нормально пишеться те, що дається полегше. Але те що писали тези про феномен радянської раціоналізації. І мені це цікаво»* (П5).

Описані стратегії можуть накладатись на Вейдманову концептуальну схему таким чином:

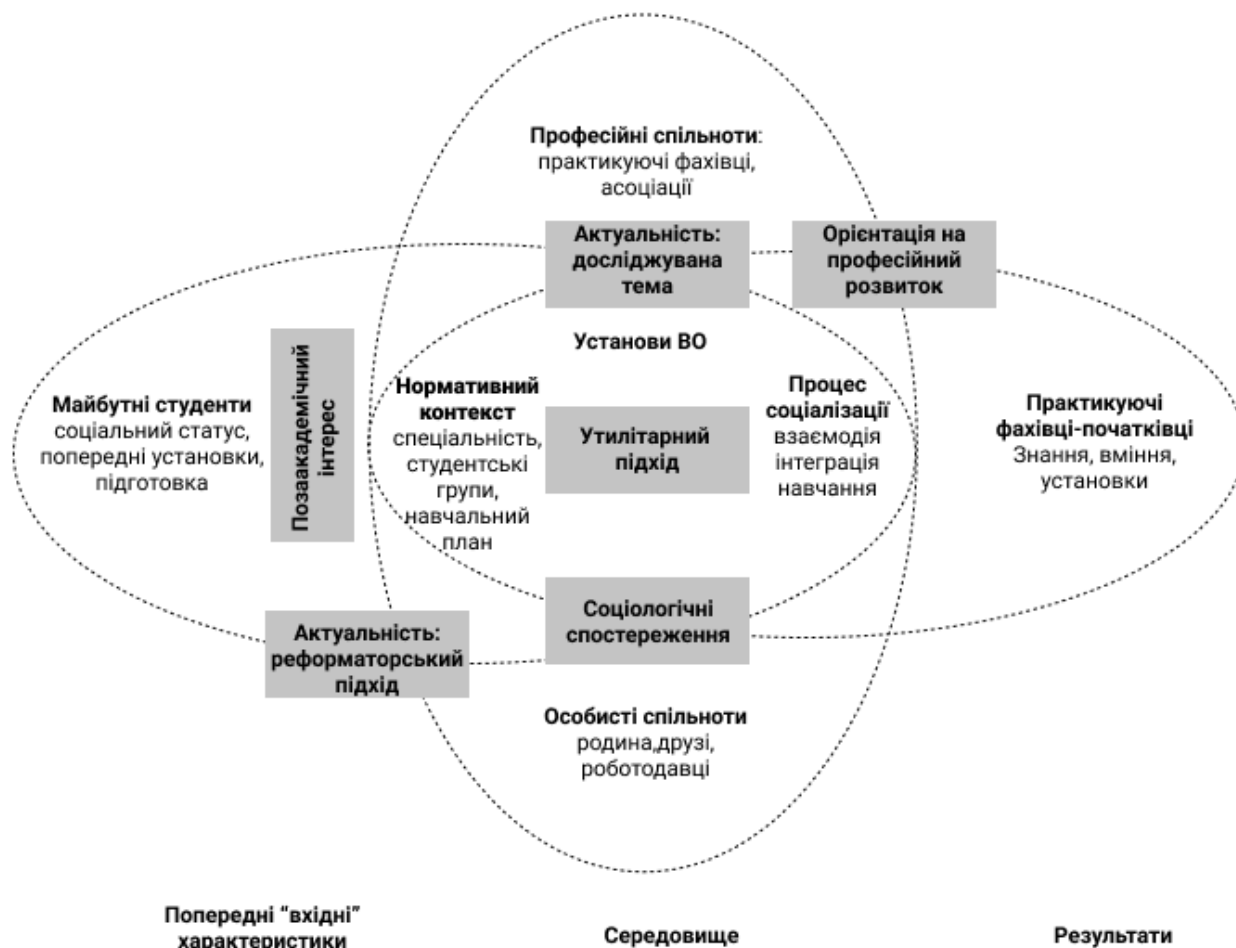

Рис. 2

Хоча формально в академічному середовищі студенти вільні вибирати теми письмових робіт (зокрема дипломних та магістерських дисертацій), часом вибір утилітарної стратегії може бути продиктований зовнішніми чинниками, наприклад, орієнтацією на професійний успіх: *«И так как у нас социология в Украине очень сильно завязана на политическую составляющую, то есть здесь могла бы без работы не остаться»* (У5-2) або поєднанням трудової діяльності і навчання: *«Насправді я все набагато спростила тому що зараз я працюю і мені набагато простіше опитувати своїх же своє оточення, покидати гугл-форми в якісь чати і отримати з цього ніж їздити там з анкетами»* (A4-2). Подеколи вибрана для дипломної чи курсової роботи тема може загалом не відображати інтересів студента: *«До сих пор я не уверена что мне это нравится, просто я заставила себя поверить, что мне эта тема интересна»* (У5-2).

Першу (позаакадемічну) стратегію можна співвіднести з наявністю у студентів попереднього інтересу, пов'язаного з такими «вхідними», як бекграунд та соціальний досвід, попередні диспозиції та знання/інтереси. У цьому випадку можна припустити, що драйвером дослідницького фокусу

є «доменні передумови», як вони описані Гоулднером. Хоча, звісно, такі передумови, ймовірно, будуть присутні в дослідника незалежно від вибраної ним стратегії, в цьому випадку йдеться про них як про передумову *вибору теми* дослідження.

Другу стратегію можна співвіднести з «відповіддю на суспільний запит» у поясненні того чи іншого феномена, зміні або одержанні підґрунтя для пропонування змін тієї чи іншої сфери соціальної реальності. З іншого боку, така стратегія (зокрема аспект дискутованого або малодослідженого поля) може розглядатись як позиціонування дослідника в науці та пошук перспективної ніші для розвитку (або для входу в академічне поле) *«це молода сфера, тут є багато чого цікавого де розвернутися»* (A5). Аспект соціального реформування у вияві критичного раціоналізму або гуманітаризму також може бути розглянутий як прагнення потенційного виходу соціолога з академічного середовища в позаакадемічне, поле публічної соціології.

Третя утилітарна стратегія є спробою студента-дослідника «грати за правилами» поля вищої освіти із зменшенням особистих «інвестицій». Такий підхід своєю чергою виходить із балансу наукових аспірацій та «об'єктивних шансів» (ресурсів) дослідника.

Четверта стратегія пов'язана з підготовкою до професійної діяльності та включає орієнтацію на інтереси професійних груп. Така стратегія є пошуком вигідних позицій та збільшення власного наукового капіталу в професійному полі (академічному або неакадемічному), свого роду підготовкою до входження у професійне поле.

П'ята стратегія – застосування соціологічної уяви до власних спостережень – бере початок саме із навчального контенту. Хоча у певній мірі вона, як спроба осмислити довколишнє крізь соціологічну призму, подібна до першої стратегії, відмінність їх полягає у тому, що якщо перша є більшою мірою рефлексивна, остання – спроба дистанціюватися та зайняти позицію «зовнішнього споглядального ока».

Висновки. Соціологічна наукова діяльність так чи інакше пов'язана з особистими цінностями / інтересами / досвідом соціолога-дослідника. Серед важливих змінних є знання та установки, що набуваються ним як людиною до входу в академічне середовище, соціальний статус його як соціолога та представника інших соціальних категорій та груп, обсяг наукового капіталу як ресурсу в полі науки, а також орієнтація на один із функціональних напрямів соціології як сфери діяльності (професійна, прикладна, критична, публічна). Рефлексія позиції та витоків наукового інтересу є необхідною для усвідомлення позицій, кутів зору, можливостей та обмежень тих чи інших підходів та досліджень. Здобуття вищої освіти є важливим етапом формування знань, навичок, компетентностей, а також професійної соціалізації. Навчально-дослідні та науково-дослідні роботи є невід'ємним компонентом процесу здобуття вищої освіти. Розуміння процесу вибору студентами тематики наукових робіт та формування сфери наукового інтересу є важливим для розуміння можливостей підтримки та заохочення студентів до науково-дослідної та навчально-дослідної роботи. Загалом на основі проаналізованих інтерв'ю зі студентами-старшокурсниками та випускниками спеціальності соціологія можна виокремити кілька стратегій, за якими формується тематика досліджень у студентів. Серед них намагання осмислити та об'єктивувати власну позицію, досвід, давні інтереси, орієнтація на актуальність проблеми та її суспільну/практичну значимість, бажання застосувати соціологію для покращення становища тих чи інших груп, а також утилітарна стратегія або стратегія найменшого спротиву що передбачає вибір найбільш досяжних тем та проблематик для дослідження, орієнтація на майбутній професійний успіх, а також стратегія пошуку концептів з академічного середовища в зовнішніх спостереженнях.

Kutuev P., Yenin M., Zychowicz J., Kurovska H. Sociological scientific activity and strategies for choosing a research topic in theoretical reflections

The article outlines the main directions of theoretical discussions on the possibility of objective and value-neutral sociological knowledge and in general, the relationship of scientific knowledge with value positions. The ideas on the connection between the directions of research and the nature of sociological theorizing depending on the position of the sociologist in society and the scientific environment are considered. The article uses ideas of basic and domain preconditions of A. Gouldner, academic field of P. Bourdieu, sociological imagination and directions of sociology according to Ch.R. Mills, the correlation of sociological theorizing with the historical social demand of P. Shtompka and others. to describe the main factors that influence the interest of the sociologist as a researcher. A sociologist, in relation to a particular social phenomenon as an object of study, acts as a researcher and as a participant in this social reality. At the same time, different positions of researchers cause changes in the sociological science itself. This publication describes the concept of the academic environment as a holistic system of elements

of different types that exist at the micro, meso and macro levels. The role of the academic environment in the professional socialization of higher education seekers and the concept and conceptual scheme of professional socialization in the academic field of J. Weidman are considered. Based on interviews with students and graduates of sociology, the main strategies for choosing the topic of research in sociology (in the context of higher education) were identified and described. In total, there are five strategies for choosing a research topic and sources of their formation. The place of five identified strategies in the conceptual model of the academic environment is determined. The practical significance of these strategies lies in the possibility of developing measures to motivate and maintain research interest in the discipline and research work of students on the basis of selected strategies.

Key words: sociological scientific activity, sociological imagination, education, higher education, sociological education, sociology of sociology, reflexive sociology.

Література:

1. Арон Р. Этапы формирования социологической мысли. Київ : Юніверс, 2004. 688 с.
2. Бергер П. Приглашение в социологию. Москва : Аспект-Пресс, 1996. 91 с.
3. Буравой М. За публичную социологию. *Социальная политика в современной России: реформы и повседневность* / под ред. П. Романова. Е. Ярской Смирновой. Москва : ЦСПИ, Вариант, 2008.
4. Бурдьё П. Поле науки. Социологическое пространство Пьера Бурдьё. URL: http://bourdieu.name/content/burde-pole-nauki#_ftn4 (дата звернення 14.11.2020)
5. Бурдьё П., Вакан Л. Рефлексивна соціологія. Київ : Медуза, 2015. 224 с.
6. Валлерстайн И. Интеллектуалы в эпоху перехода. URL: <https://web.archive.org/web/20070930085716/http://www.maklakov.name/words/politic/vallerstine.html> (дата звернення: 14.11.2020).
7. Вебер М. Избранные произведения. Москва : Прогресс, 1990. 808 с.
8. Вебер М. Наука как призвание и профессия. *Библиотека Гумер: вебсайт*. URL: http://www.chaskor.ru/article/nauka_kak_prizvanie_i_professiya_9908 (дата звернення: 14.11.2020).
9. Вебер М. Смысл «свободы от оценки» в социологической и экономической науке. *Центр гуманитарных технологий: вебсайт*. URL: <https://gtmarket.ru/laboratory/expertize/3596> (дата звернення 14.11.2020).
10. Гоулднер А. У. Наступающий кризис западной социологии. Санкт-Петербург : Наука, 2003. 547 с.
11. Грамши А. Тюремные тетради. *Избранные произведения в трёх томах*. Москва : Издательство иностранной литературы, 1959. Т. 3. 566 с.
12. Єнін М. Ідеологічні трансформації в суспільстві другого модерну. *Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : Збірник наукових праць ДонДУУ*. Т. XIII. Вип. 217. Серія «Соціологія». Донецьк, 2012. С. 165–171.
13. Єнін М. Ідеологія і наука: в пошуках можливостей діалогу. *Грані*. 2013. № 4. С. 84–89.
14. Єнін М. Кордони ідеології та науки: чи можливий продуктивний діалог? *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (соціологічні науки)*. 2012. № 2. С. 172–183.
15. Єнін М. Формування інтелектуальної еліти в суспільстві другого модерну: проблеми та перспективи. *Грані*. 2010. № 1. С. 71–76.
16. Кутуев П. Социология: исторические истоки и современные трансформации. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2009. N 3. Р. 183–206.
17. Лекція Крейга Калхуна «Теорії модернізації і глобалізації: хто і зачех їх придумував». *Інститут громадського проектування: вебсайт*. URL: <http://www.inop.ru/reading/page68/> (дата звернення: 14.11.2020).
18. Маркс К. Тезиси о Фейербахе. *Marxists Internet Archive : вебсайт*. URL: <https://www.marxists.org/russkij/marx/1845/feuerb.htm> (дата звернення: 14.11.2020).
19. Миллс Ч.Р. Професійна ідеологія соціопатологів. *Соціологічний журнал*. 2013. № 1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/professionalnaya-ideologiya-sotsiopatologov> (дата звернення: 14.11.2020).
20. Миллс Ч.Р. Социологическое воображение. Москва : Издательский дом Nota Bene, 2001. 234 с.
21. Фейерабенд П. Против метода. Очерк анархистской теории познания. *Избранные труды по методологии науки*. Москва, 1986. С. 125–467.
22. Штомпка П. Много социологий для одного мира. *Социологические исследования*. 1991. № 2. С. 13–23.
23. Azoulay A. Civil Imagination: A Political Ontology of Photography. New York: Verso Books: 2015.

24. Black, D. On the almost inconceivable misunderstandings concerning the subject of value-free social science. *The British Journal of Sociology*. 2013. 64(4), 763–780. doi:10.1111/1468-4446.12034
25. Blumer H. Symbolic Interactionism. Perspective and Method. Berkley: University of California Press, 2009. 208 p.
26. Hammersley, M. Provoking misunderstanding: a comment on Black's defence of value-free sociology. *The British Journal of Sociology*, 2014. 65(3), 492–501. doi:10.1111/1468-4446.12085
27. Hurtado S. The Study of College Impact *Sociology of Higher Education_ Contributions and Their Contexts/* ed. Patricia J. Gumpert Baltimore : Johns Hopkins University Press, 2007. 381 p.
28. Jones, R. The student experience of undergraduate students: towards a conceptual framework. *Journal of Further and Higher Education*, 2018 42:8, 1040–1054. doi:10.1080/0309877x.2017.1349882
29. Renn K. A., Arnold K. D. Reconceptualizing research on college student peer culture. *The Journal of Higher Education*. 2003; 74, 3; p. 261–291.
30. Seubert V., Sociology and value neutrality: Limiting sociology to the empirical level. *The American Sociologist*. 1991. v. 22, pp. 210–220.
31. Silova, I; Sobe N.W.; Korzh A.; Kovalchuk S., Eds. Reimagining Utopias: Theory and Method for Educational Research in Post-socialist Contexts. Rotterdam: The Netherlands: Sense Publishers, 2017.
32. Smart J.C., Feldman K.A., Ethington C.A. Academic Disciplines: Holland's Theory and the Study of College Students and Faculty. Nashville, TN: Vanderbilt University Press, 2000. 277 p.
33. Smart J.C., Feldman K.A., Ethington C.A. Holland's Theory and Patterns of College Student Success : Commissioned Report for the National Symposium on Postsecondary Student Success: Spearheading a Dialog on Student Success / National Postsecondary Education Cooperative, 2006. 50 p.
34. Weidman J.C. Socialization of Students in Higher Education: Organizational Perspectives. *The Sage Handbook for Research in Education: Engaging Ideas and Enriching Inquiry* / Ed. Conrad C.C., Serlin R.C. Sage Publications, 2006. pp. 253–262.

ЗАХИСТ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ ПІД ЧАС ПАНДЕМІЇ COVID-19

Баханов О. Ю.,

викладач кафедри соціології факультету соціології і права

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID ID: 0000-0003-4868-4096

У статті розглянуто сучасні виклики, які поставило життя перед соціальними працівниками в Україні та світі в їхній діяльності в контексті протидії наслідкам пандемії COVID-19. Перед нами постає завдання докласти максимум зусиль для підтримки соціальних працівників і надати їм можливості безпечної діяльності у наданні послуг. У статті розглянуто функції та принципи, на яких базується організація діяльності соціальних працівників у протидії пандемії. Розглянуто також аспекти, пов'язані з проблемами та ризиками в їхній діяльності. Важливою є також розробка пріоритетних дій у контексті їхнього захисту від інфікування. У зв'язку з тим, що ситуація з пандемією постійно змінюється, відбуваються зміни в пріоритетах дій, відбуваються зміни також у протоколах організації та надання соціальної допомоги. Додатково проводиться оцінка доступності тестування, рівень ризиків для здоров'я й етичних наслідків втручання соціальних служб у ситуації пов'язаний із соціальними проблемами в сім'ях постраждалих від пандемії. Це ґрунтується на Глобальній декларації етичних принципів соціальної роботи Міжнародної федерації соціальних працівників (IFSW). У статті розглянуто, який рівень вразливості працівника соціальної служби, клієнта або населення до важких клінічних симптомів та підвищеному ризику смерті від зараження. У контексті нових викликів розглянуто також моделі віддаленого надання послуг та ситуацій, в яких це не можливо. Для соціальних працівників запропоновано проведення тренінгових навчальних занять та проведення регулярних дистанційних супервізій їхньої діяльності під час їх протидії пандемії COVID-19. Соціальним працівникам пропонується створення планів соціально-психологічного захисту та турботи про себе.

Ключові слова: суспільство ризику, соціальний захист, соціальні працівники, соціальні служби, соціальні послуги, пандемія COVID-19.

Постановка проблеми. Соціальні, економічні, політичні наслідки пандемії COVID-19, контури нового соціального порядку – одна з найбільш популярних тем у публіцистичному та академічному дискурсах в аналізі глобальних викликів та загроз, що переживає наразі людство. Суспільство Другого модерну – це суспільство ризику. Суспільство ризику об'єднує сукупність концептуальних положень, що відображають якісні зміни спільнот, буття і свідомості, викликані процесом модернізації (У. Бек, Е. Гідденс та ін.) [5; 6]. Модернізація і сучасність розглядаються не тільки як джерело різноманітних благ (багатства, плюралізму, лібералізму, демократії ін.), але і як джерело небезпек (екологічних проблем, безробіття, розпаду традиційних соціальних структур, інститутів, рольових моделей поведінки). У суспільстві руйнуються традиційні форми соціального порядку, трансформуються соціальна структура, змінюється значення соціально-класової, ціннісно-нормативної системи, системи освіти і соціального захисту [7–16]. Внаслідок цих процесів у житті індивідів, соціальних груп та спільнот виникають невизначеність, непередбачуваність і незахищеність [17].

Управління ризиком, на думку У. Бека, стане можливим за умови переходу суспільств до стадії рефлексивної модерності (reflexive modernity). Вона полягає в умінні соціальних суб'єктів усвідомлювати на теоретичному рівні підстави своєї діяльності, оцінювати перспективи індивідуального і колективного впливу на ризики, визначати заходи безпеки. Концепт суспільства ризику є загальною методологічною рамкою у висвітленні головної проблеми цієї публікації – розкритті викликів пандемії COVID-19 в контексті організації діяльності соціальних працівників із соціального захисту населення.

Актуальною проблемою є організація діяльності соціальних працівників та громадських соціальних організацій в Україні, що надають соціальні послуги, та комунікують із населенням. Безпека, підтримка та захист соціальних працівників викликають питання і тому необхідно погодити дії, що забезпечать все необхідне для роботи українських спеціалістів.

Чітко розуміючи ситуацію, базуючись на власному досвіді та системі організації соціальної роботи, визначаю, що соціальні працівники мають змогу швидко та ефективно реагувати на різноманітні ситуації в контексті подолання наслідків пандемії. Але для цього необхідно підняти їхній рівень безпеки і створити усі умови для підтримки здоров'я їх та їхніх пацієнтів.

Наше завдання – докласти максимум зусиль для підтримки безпечної діяльності соціальних працівників у наданні послуг для подолання наслідків пандемії.

Метою статті є висвітлення тих викликів, які поставила пандемія COVID-19 в контексті безпеки організації діяльності соціальних працівників, безпеки їхніх пацієнтів і розробка пріоритетних дій та моделей надання соціальної допомоги сім'ям, постраждалим від пандемії.

Завданнями є:

- 1) виявлення викликів пандемії COVID-19 в контексті діяльності соціальних працівників;
- 2) формування рекомендації щодо підтримки необхідної безпеки соціальних працівників та моделей їхньої поведінки в процесі надання послуг, проведення навчальних тренінгів та супервізій діяльності;
- 3) висвітлення етичних наслідків діяльності соціальних працівників.

Виклад основного матеріалу.

Принципи, на яких базується протидія пандемії

Цілісний підхід базується на людській гідності, сприяння залученню громад для розв'язання проблем, запобіганні поширенню вірусу на фоні задоволення усіх інших потреб людей і отриманні медичних послуг.

Люди мають право формувати своє ставлення та шукати шляхи ефективної протидії пандемії та організації власної діяльності в цих умовах.

Також сприятиме розв'язанню проблем поширення хвороби, обстеження та тестування, і за потреби лікування. Соціальні працівники мають сприяти людям, що вагаються звертатися до лікаря, і допомогти зробити їм вибір у бік здоров'я. Люди можуть приховувати хворобу, переживаючи за можливу стигматизацію від членів суспільства, за те, що вони відкриють свій статус й інші дізнаються про їх інфікування. І тому соціальні працівники мають підтримати їх і надати їм змогу отримати підтримку не тільки від соціальних працівників, а також від інших членів суспільства. Це конче необхідно, бо може надати змогу людям якнайшвидше звертатись за медичною та психосоціальною допомогою.

Також люди мають відчувати, що в них є захист та допомога. Для захисту необхідно підвищувати безпеку та дотримуватись прав людей, правил індивідуального захисту та сприяти направленню на лікування людей, що відчувають у себе відповідні симптоми. Важливим також є підтримка захисту громад.

Люди також мають відчувати, що вони мають доступ до всіх видів допомоги, і впевненість, що їх не залишать сам на сам із бідой.

Одним із важливих факторів поширення інфекції є недотримання гігієни. Тому дотримання гігієни рук, перебування на відстані, дотримання умов обсервації – найважливіші складники, що за умови залучення громади можуть сприяти зниженню поширення хвороби. Важливою також є добровільна обсервація за умови будь-яких ознак респіраторного захворювання. Нині суспільство навіть розробило кілька альтернативних способів вітання, щоб мінімізувати тілесний контакт та поширення хвороби. Уся продукція в магазинах та на ринках, що може бути запакована, відпускається в целофанових кульках.

Активна співпраця з громадою сприятиме виявленню та розвіюванню чуток і дезінформації щодо COVID-19. У зв'язку з тим, що вірус швидко поширюється в містах, максимальну профілактичну роботу необхідно вести в університетах, школах, групах за інтересами, групах підтримки та навіть серед водіїв громадського транспорту та таксі. Засоби масової інформації також мають використовувати всі свої можливості та оперативно надавати відповідну, об'єктивну, систематизовану та важливу інформацію про охорону здоров'я та послуги.

Постраждалі люди потребують наймасштабнішої психосоціальної та паліативної допомоги, що сприятиме підвищенню їхнього самопочуття та емоційній стійкості. Наприклад, у 2014 році в Західній Африці під час епідемії Еболи більшість медичних працівників займалось саме цією проблемою, а інші медичні проблеми вирішувались за залишковим принципом. Це привело до збільшення кількості материнських смертей, недостатній кількості щеплень серед дітей. У Росії у 2015 році за схожим сценарієм ця проблема привела до спалахів різних інфекційних захворювань та зменшення постійного догляду за хворими на незаразні захворювання.

Якщо в країні якісно функціонує система охорони здоров'я, тоді вона може відповісти на всі потреби та навіть під час масштабного спалаху захворювання, і не за рахунок інших галузей системи. Цьому сприятиме також мінімальний відтік медиків та соціальних працівників із країни, працівники отримують збільшену заробітну плату вчасно. Не створюються штучні перепони до отримання

медичних та соціальних послуг, незалежно від результатів тестування. Постійно зменшується відсоток хворих на COVID-19 лікарів, соціальних працівників та інших вразливих представників соціальної та державної сфер. Вони проходять постійну перепідготовку, відпрацьовуючи нові методи профілактики та попередження захворюваності. Відбувається моніторинг ситуації розвитку хвороби в громадах. Контроль спалахів поширення хвороби дає змогу орієнтуватись на рівень смертності менш як 2% для COVID-19.

Основні функції соціальних працівників під час пандемії COVID-19.

Функції, що просувають підтримку та надання послуг

Адвокаційна. Завдяки їй соціальні працівники сприяють розумінню суспільства важливості дій соціального працівника під час пандемії COVID-19.

Навчально-інформаційна. Проведення онлайн-навчань та інформаційних компаній для зменшення стигматизації та підвищення рівня безпеки членів спільнот.

Координаційно-управлінська. Координація, адаптивність та управління міжвідомчою взаємодією, розробка та просування нових методів та стандартів надання соціальної допомоги, організація підтримки та контролю дій.

Моніторингова. Організація оцінки та моніторингу діяльності соціальних працівників під час надання послуг для забезпечення безпеки працівників та громад.

Профілактичні функції. Підтримка громад та виявлення потреб під час ізоляції та запобігання захворювання, підтримка лідерів громад.

Виявлення представників сімей, що мають важкі хвороби або мають змогу отримати розвиток цих хвороб через захворювання на COVID-19; підтримка та запобігання розвитку захворювання.

Пошук механізмів догляду за сім'ями, в яких виявляються хворі, опіка над ними, розв'язання соціально-побутових проблем, сприяння медичному консультуванню та допомозі.

Надання психосоціальної підтримки за допомогою засобів зв'язку з метою вирішення та координації діяльності сімей та допомозі їм в умовах складних життєвих обставин. Надання психосоціальної підтримки за допомогою телефонії через лінії довіри у сприянні протидії домашнього насильства допомоги дітям. Сприяння пошуку кіл контактів осіб, що інфікувалися COVID-19.

Функції реагування. Визначення методів альтернативної екстреної допомоги дітям та сім'ям, які постраждали від насильства та жорстокого поводження.

За можливості проведення соціального супроводу та надання психосоціальної допомоги, надання харчових продуктів, медикаментів, матеріальної підтримки. Особлива підтримка тих, хто втратив близьких. Проведення траурних церемоній в умовах дистанціювання.

Проблеми та ризики соціальних працівників під час пандемії:

1) віддаленість соціальних послуг, що надаються безконтактно, вимагає від соціальних працівників інноваційних рішень. І нині найпоширенішим рішенням є спілкування в соціальних мережах та відеосервісах зв'язку, що частково знімає проблему у спілкуванні;

2) в інших випадках соціальні працівники вимушені надавати послуги офлайн, бо це може привести до проблем, особливо в контексті паліативної допомоги або психосоціальної допомоги для підлітків та дітей. У цій ситуації є проблема передачі вірусу один одному. Тому перед соціальним працівником стоїть проблема, як забезпечити бар'єр для поширення хвороби.

Це може сприяти страху і побоюванням соціальних працівників, а також членів їхніх сімей, що захворювання може передатися і їм, особливо коли члени сім'ї – літні люди з комплексом власних хвороб. І тому вони турбуються, бо знаходяться в зоні ризику. У таких випадках соціальні працівники можуть ізолювати навіть в умовах власної родини;

3) соціальні працівники можуть зіткнутися зі стигматизацією з боку оточення, тих, що знають, де вони працюють. Іноді оточення вважає соціальних працівників потенційними переносниками хвороби;

4) до того ж соціальні працівники також відчують стрес та знаходяться під тиском певних соціальних обставин та настроїв суспільства, як і інші члени громад. У них збільшується психологічне та часове робоче навантаження, є проблеми скорочення дозвілля із власними сім'ями, проблеми доступу до сімей, які потребують допомоги та підтримки, необхідності швидкої адаптації до сучасних обставин, постійного перебування на зв'язку та збільшення кількості звернень в умовах пандемії, особливо пов'язаних із дітьми, а також можливості психологічного вигорання тощо.

Таким чином, соціальні працівники мають оперативно реагувати на сучасні виклики, пройти відповідну перепідготовку, мати усі необхідні засоби захисту та мати індивідуальну психосоціальну підтримку.

Пріоритетні дії щодо захисту та добробуту соціальних працівників в умовах пандемії [3]:

- 1) інформування про стратегії обмеження поширення вірусу;
- 2) визнання соціальних працівників, як пріоритетних постачальників соцпослуг;
- 3) повне фінансування фонду заробітної плати;

- 4) надання усіх необхідних засобів захисту;
- 5) проведення відповідної підготовки для ефективного захисту соціальних працівників та їх клієнтів в умовах протидії пандемії;
- 6) формування відповідних протоколів випадків надання допомоги оф-лайн за умови дотримання усіх засобів безпеки;
- 7) формування необхідних умов для зменшення ризику захворювання соціальним працівником при відвідуванні сімей та дітей;
- 8) мінімізація ризиків через нові моделі віддалених послуг;
- 9) адаптаційні тренінги для соціальних працівників із метою зменшення ризику під час надання особистих послуг;
- 10) визначення пріоритетних складних життєвих обставин, в яких терміново необхідна особиста допомога;
- 11) оцінка кількості робочого навантаження соціальних працівників в умовах пандемії;
- 12) створення планів забезпечення захисту та добробуту соціальних працівників.

Розглянемо детально **питання пріоритетних дій соціальних працівників щодо протидії пандемії**. З огляду на те, що вірус COVID-19 новий і ситуація швидко розвивається, соціальні працівники та їхні керівники мають знати усі нові розробки, пов'язані з попередженням та реагуванням на COVID-19. Якісне інформування може допомогти захистити працівників, дітей, сім'ї та громади. Соціальні працівники мають повсякчасно моніторити такі теми [1]: новини про стратегії запобігання поширенню вірусу; зміни в протоколах лікування; зміни в стандартах соціального обслуговування та інші питання пов'язані із захистом прав дітей, молоді та сімей і питаннями соціальної політики у сфері подолання проблем, пов'язаних із вірусом COVID-19.

Державні та громадські організації спільно несуть відповідальність за дії, націлені на підтримку добробуту соціальних працівників, дітей та їхніх сімей. Це сприятиме наданню достовірної інформації представникам суспільства про стратегії боротьби з пандемією.

Соціальні працівники надають життєво важливі послуги й тому уряд та міжнародні партнери мають максимально підтримати та надати свої гарантії та привілеї їм на одному рівні з лікарями, шукати додаткові матеріальні та технічні ресурси для них. Соціальні працівники повинні мати максимальний доступ до дітей групи ризику, членів їхніх сімей, у будь-який час, коли це необхідно, безпечно та етично. Соціальних працівників необхідно забезпечити допоміжними технологіями, засобами захисту, засобами гігієни та забезпечити навчання якісній соціальній допомозі під час спалахів COVID-19.

Оцінка ризиків для здоров'я й етичних наслідків втручання соціальних служб. Повна оцінка ризиків та етичних наслідків будь-якого втручання соціальних служб має здійснюватися до того, як будуть прийняті рішення про те, які дії потрібно зробити, і соціальний працівник відповідає за здійснення будь-якого втручання. Фахівець повинен мати чіткі інструкції з оцінки ризиків та етики втручання.

Етичні міркування мають впливати на рішення щодо здійснення особистих візитів під час пандемії. Національні етичні професійні кодекси для соціальних працівників та інших фахівців мають керувати вибором соціальних працівників щодо надання допомоги нужденним. Необхідно прописати ці етичні міркування для розробки посібників і протоколів, які допомагають приймати рішення з безпеки персоналу і його благополуччю в процесі надання послуг особисто. Національні керівництва з етики часто ґрунтуються на Глобальній декларації етичних принципів соціальної роботи Міжнародної федерації соціальних працівників (IFSW). Етичні принципи соціальної роботи, які найбільше підходять для особистого контакту, охоплюють пункти:

– 3.4. «Протистояння несправедливій політиці й практиці. Соціальні працівники функціонують, щоб привернути увагу своїх роботодавців, політиків і суспільства до тих ситуацій, коли політика і ресурси є неадекватними або, коли політика і практика є жорсткими, несправедливими або шкідливими. При цьому соціальні працівники не повинні бути покарані. Соціальні працівники повинні знати про ситуації, які можуть загрожувати їх власній безпеці, і в таких умовах повинен бути розумний вибір. Соціальні працівники не зобов'язані діяти, коли потрапляють у ситуації, що представляють для них ризик» [2];

– 9.6. «Професійна чеснота: Соціальні працівники зобов'язані вживати необхідних заходів, щоб професійно і особисто піклуватися про себе» [2].

Професійні спілки соціальних працівників, створені для інших співробітників соціальних служб (наприклад, асоціації працівників з питань догляду за дітьми та молоддю) і для суміжних фахівців (наприклад, для лікарів, що практикують), можуть також визначити етичні принципи, що стосуються працівників соціальних служб.

Визначення, в яких випадках можна надавати підтримку віддалено, а в яких необхідно особисте відвідування

Оцінка ризику інфікування на COVID-19 має бути зіставляється із серйозністю ризиків клієнтів соціальних працівників: дітей та їхніх сімей. Пріоритетними є такі ситуації, які можуть привести до загрози життю, розвитку або благополуччю дитини. У пріоритеті також сім'ї та діти, які в групі ризику, ті які мають попередній досвід домашнього насильства.

Соціальні працівники мають бути забезпеченими засобами профілактики та контролю інфекцій, засобами індивідуального захисту, а також можливістю їх використання і безпечної утилізації, відповідно до інструкцій ВООЗ та національних норм.

Розглянемо приклади, коли може знадобитися використання засобів індивідуального захисту [3]:

- допомога дітям, що знаходяться в соціальних інститутах, в яких були виявлені підтверджені випадки COVID-19 (притулки; місця позбавлення волі неповнолітніх; місця компактного проживання дітей переселенців;

- в разі задоволення базових потреб (забезпечення продуктами харчування, ліками і основними матеріальними засобами), дітей та їхніх сімей, на які вплинув COVID-19;

- для соціальних працівників у лікарнях, які допомагають відслідковувати контакти пацієнтів із COVID-19 у рамках процедур профілактики і контролю;

- у разі надання консультацій та підтримки сімей, які втратили рідних через COVID-19, та з приводу траурних ритуалів для них.

В інших випадках достатніми для безпеки персоналу і їхніх клієнтів будуть вважатися заходи, в яких використовуються основні засоби захисту (тканинні маски або респіратори), соціальне дистанціювання і дотримання правил гігієни (миття рук і очищення поверхонь). Важливим також є проходження тестування, належної ізоляції і карантину [4].

Коли працівники соціальних служб продовжують особисто відвідувати клієнтів, їх організації мають: оцінити ризики для здоров'я та етичні наслідки будь-яких особистих контактів, у тому числі, коли захисні засоби й інші стратегії зниження ризику недоступні; мати інструкцію щодо зниження ризику передачі COVID-19 під час проведення цих візитів; забезпечити доступ працівників до тестування [1].

Розробка і впровадження моделей віддаленого надання послуг [3]

Розглянемо способи втручання соціальних служб без особистого контакту, що дасть змогу мінімізувати ризики для здоров'я і безпеки як працівників, так і клієнтів. Розглянемо методи досягнення віддаленого надання послуг і прийняття рішень для задоволення потреб клієнтів:

- **перегляд наявних технологічних рішень.** Ми маємо знайти найпростіші можливості отримання віддалених соціальних послуг. Які дії будуть актуальні? Яким чином буде найефективніше організувати спілкування працівників із клієнтами? Чи потрібно працівникам навчатись використання різних типів технологій? Чи доступні засоби відеоконференцій та соціальні мережі? Відповіді на ці питання дадуть змогу прийняти рішення про оптимальні технології для збереження візуального контакту. Поза камерою можуть перебувати інші особи, які можуть впливати на реакцію клієнта або ставити його під загрозу;

- **можливість підключення.** Чи є в людей стабільний телефонний зв'язок і/або Інтернет? Чи може нестабільний зв'язок завадити розмовам і перешкодити побудові відносин працівника соціальних служб і клієнта?

- **перенаправлення в громаді.** Якщо немає достатнього спілкування через нестабільний Інтернет, безпосередньо з дітьми та їхніми сім'ями (наприклад, в умовах відсутності ресурсів, у спільнотах біженців або переселенців, у районах із високою щільністю населення і бідністю), оцінюйте ризики й можливість роботи через лідерів місцевих громад або координаторів;

- **переваги клієнта.** Після первинного контакту обговоріть із клієнтами спосіб спілкування, якому вони віддають перевагу. Які режими спілкування їм доступні? До чого вони можуть отримати доступ? Запитайте їх, коли і як часто вони хочуть спілкуватися;

- **доступні системи спілкування.** Забезпечте доступність каналів спілкування для людей із різними потребами, включаючи дітей з інвалідністю;

- **враховування культурних аспектів й чутливості.** Як можуть змінитися культурні норми протягом пандемії COVID-19?

- **максимальна конфіденційність** перед використанням будь-якої технології. Деякі програми або види технологій вимагають додаткових заходів для забезпечення безпеки. Будь-які папери записи треба зберігати в захищених місцях. Наявні інформаційні системи ведення справ можуть дозволяти відстежувати індивідуальні справи клієнтів, які отримують соціальні послуги, при цьому обмежуючи коло співробітників, що мають доступ до цієї інформації;

- **приватність.** Під час особистого візиту важливо забезпечити приватність розмови. Це завадить тим, хто може завдати шкоди клієнту, почути розмову або контролювати відповіді клієнта. Запропонуйте способи підтвердження того, що людина відчуває себе вільно і може розкривати особисту інформацію. Працівники соціальних служб мають самі перебувати в тихому місці, де зовнішні

втручання максимально обмежені й можна дотриматись конфіденційності розмов;

– **узгодження.** Всі сторони мають домовитися про те, як і коли будуть проходити зустрічі і як вони будуть тривати в майбутньому. Отримайте усну або письмову згоду від клієнтів на підхід, який слід застосувати.

Проведення тренінгів для працівників соціальних служб

Багатьом соціальним службам довелося швидко визначити, як надавати надалі послуги таким чином, щоб зменшити ризик поширення вірусу, часто не маючи достатнього часу для навчання персоналу. Персонал потребує допомоги для адаптації своїх послуг, використання нових технологій і розуміння необхідності зменшення ризику для здоров'я співробітників під час безпосереднього надання соціальних послуг. Вебсайти, перераховані наприкінці цього документа, містять навчальні ресурси, а також вебінари. Ці віртуальні форуми сприяють обміну інформацією про ефективні практики надання соціальних послуг в умовах пандемії.

Організації мають співпрацювати з урядами та партнерами, щоб: визначити та профінансувати потреби в навчанні, реагувати на запити своїх команд із навчання та підтримки, допомогти зв'язати працівників із відповідними ресурсами з онлайн-тренінгів та вебінарів, підтримувати практику проходження тренінгів на робочому місці, в т.ч. шляхом наставництва [3].

Потреби в навчанні будуть постійно змінюватися, в т.ч. у зв'язку зі збільшенням обсягу знань про стратегію боротьби з вірусом COVID-19. Уряд, міжнародні та громадські організації несуть відповідальність за постійне оновлення і надання доступної інформації і відповідних можливостей навчання працівників соціальних служб. Там, де це можливо, керівники можуть надавати постійне наставництво підлеглим їм працівникам соціальних служб.

Проведення регулярних дистанційних супервізій

Супервізори завжди грають ключову роль у забезпеченні отримання клієнтами відповідних високоякісних послуг. Супервізія є ще більш важливою під час криз у сфері охорони здоров'я, оскільки працівники потребують підтримки для забезпечення ефективності роботи й безпеки. Супервізії дають змогу переглянути та визначити пріоритетні випадки, оцінити робоче навантаження, оцінити потреби в ресурсах, визначити, як продовжувати надання основних послуг і підтримати/навчити працівників соціальних служб. Уряд і НУО мають визначити способи всебічної підтримки з допомогою супервізії протягом цього часу.

Поради щодо супервізій [3]:

– будьте в курсі. Супервізори мають чітко ознайомитися з останньою інформацією про пандемію COVID-19 і процедурами та рекомендаціями їх організації про практику надання соціальних послуг під час пандемії;

– проведіть самоперевірку, щоб виявити проблеми, з якими є ймовірність зіткнутися. Подумайте, як ці проблеми можуть вплинути на супервізії, та визначте, де отримати будь-яку необхідну допомогу;

– підтримуйте регулярний контакт із працівниками. Працівники соціальних служб, ймовірно, схильні до впливу стресу на роботі та вдома. Супервізори мають визначити найкращий спосіб проведення супервізій (особисто або дистанційно). Супервізори повинні визначити, чи мають працівники надійний доступ до ресурсів, технологій та підключення для віддаленого спілкування, чи є у них час для супервізій;

– розгляньте унікальну ситуацію кожного працівника. Чи несе працівник відповідальність по догляду за дітьми? Або це самотня людина, яка відчуває себе ізольованою? Чи є у нього інвалідність, яку потрібно брати до уваги? Чи є у соціального працівника культурні особливості при роботі вдома? Виходячи з кожної ситуації, супервізор має адаптувати підтримку і керівництво;

– створіть план того, що треба виконати протягом відведеного часу. Супервізор має замислюватися про цілі й спрямованості супервізії та співпрацювати з працівниками в розробці спільного порядку денного і встановленні пріоритетів зустрічі;

– оцініть поточне робоче навантаження, список клієнтів. Визначте тих працівників, в яких підвищений ризик захворюваності через пандемію. Визначте, які клієнтські звернення вимагатимуть особистих візитів, і перегляньте дії по роботі з кожним клієнтом, логістичні проблеми та розв'язання цих проблем. Обговоріть, як іншим можна надати підтримку віддалено;

– забезпечте персонал навичками та ресурсами з використання технологій для віддаленої діяльності та підтримки своїх клієнтів. Супервізори мають підтвердити, що працівники соціальних служб знають, як забезпечити конфіденційність у використанні вибраного типу технології; способу зв'язку з клієнтами, політики із використання технологій тощо;

– забезпечте повну інформованість персоналу і клієнтів про розвиток стратегії пом'якшення наслідків COVID-19 і регулярно оновлюйте політику вашої організації в цьому питанні.

Крім індивідуальних супервізій, можна використовувати групові зустрічі. Один із підходів – починати день із зустрічі команди, використовуючи відеоконференції, телефонні дзвінки або платформу

для обміну повідомленнями. Під час цього обговорення розробіть робочий план на день для кожного працівника. Проведіть ще одну зустріч наприкінці робочого дня, щоб ознайомитися з проблемами, з якими стикаються працівники в роботі з клієнтами. Ви можете також визначити завдання на наступний день. Такий підхід забезпечує структурну підтримку всім працівникам і зменшує стрес для кожного, даючи змогу приймати основні етичні рішення самостійно.

Розробка і реалізація плану турботи про себе

Працівники соціальних служб мають піклуватися про своє психічне здоров'я і психосоціальне благополуччя. Під час пандемії існує безліч джерел тривоги й стресу. Сюди можна зарахувати страх зараження, фінансову незахищеність, безпеку роботи, посилену турботу про власну родину і клієнтів, які уразливі до інфікування, посилення обов'язків по догляду за дітьми в результаті закриття шкіл, страх заразити членів сім'ї, неможливість «зробити досить» для клієнтів, і/або управління збільшеним робочим навантаженнями.

Працівники, які перебувають у стресі або страждають від тривоги, можуть проявляти низку психосоціальних симптомів, включаючи, але не обмежуючись такими, як дратівливість, неспокій, неможливість зосередитися, недосипання і надмірну пильність.

Супервізори та органи нагляду мають визнати, що стрес і тривога можуть негативно впливати на повсякденне життя і службові обов'язки персоналу. Догляд за собою є життєво важливим.

Там, де це можливо, організації мають отримати доступ до ресурсів професійного консультування для своїх працівників, щоб запобігти вторинним травмам і вигоранню. Супервізори мають звернути особливу увагу на тих працівників, в яких виникають труднощі або не вистачає соціальної підтримки.

Супервізори мають служити зразком поведінки щодо турботи про себе і давати рекомендації персоналу робити перерви, більше спати, займатися спортом, добре харчуватися і спілкуватися з друзями і членами сім'ї.

Супервізори мають заохочувати персонал звертатися за допомогою, коли це потрібно для запобігання вигорання. Підтримка колег також може бути корисним втручанням. Працівники, які погано себе почувають або виявляють будь-які симптоми COVID-19, мають самоізолюватися і звернутися за медичною допомогою, якщо симптоми погіршуються.

Пандемія матиме більш тривалий соціальний вплив на вразливі категорії населення. Тому соціальні працівники відіграють вирішальну роль у процесі розробки довгострокових планів соціального супроводу, що стосуються викорінювання системної нерівності і створення більш потужних систем догляду за найбільш вразливими особами.

Додаткову інформацію можна буде знайти на таких платформах[3]: ресурси по COVID-19 Міжнародного альянсу працівників соціальних служб; ресурси ЮНІСЕФ по COVID-19; ресурси по COVID-19 Міжнародної федерації соціальних працівників; ресурси Альянсу захисту дітей в гуманітарній діяльності; ресурси ВООЗ щодо пандемії коронавірусної хвороби (COVID-19).

Оцінка ризиків

Фактори ризику впливу вірусу COVID-19 у локальному контексті

– Фактори ризику, що стосуються місцевих спільноти загалом: який рівень захворюваності і поширення вірусу серед населення? Наскільки широко вже поширений вірус? Які системи існують для контролю вірусу? Який місцевий рівень контролю і виявлення? Які системи існують для ізоляції та карантину відомих випадків вірусу або підозр на захворювання? Чи існують системи для відстеження контактів і спостереження за ними?

– Фактори ризику, пов'язані з конкретним клієнтом і його домогосподарством: чи був випадок COVID-19 в домогосподарстві? Піддавалася дитина або хтось із членів сім'ї ризику інфікування COVID-19 через доступ до послуг у школі або в громаді?

– Фактори ризику, що стосуються транспортних засобів: чи може персонал соціальних служб користуватися приватним транспортом? Чи користується він громадським транспортом, щоб дістатися до клієнта?

– Фактори ризику, пов'язані з окремим працівником: чи несе людина ризик для інших? Це людина, яка вже працювала в тісному контакті з іншими людьми (наприклад, працівник соціальних служб, що надає послуги в місцях/установах із підтвердженими випадками COVID-19)? Чи має працівник симптоми вірусу?

Який **рівень вразливості** працівника соціальної служби, клієнта або населення до важких клінічних симптомів або підвищеного ризику смерті від зараження? Чи становить втручання соціальних служб особливий ризик через уразливість працівника, клієнтів або місцевого населення? До тих, хто знаходиться в зоні ризику, можна зарахувати, наприклад, літніх людей і людей, які страждають від серцево-судинних захворювань або хворих на цукровий діабет.

Типи умов, в яких живе населення. Варто враховувати: щільність населення; можливість збереження фізичної дистанції (наприклад, у громадському транспорті); ризик швидкого поширення вірусу (наприклад, серед людей або груп, які проживають у закритих приміщеннях, установах, населених пунктах із низьким рівнем доходу і поганими умовами життя людей).

Можливість захисту персоналу: видимість, вартість і якість будь-яких засобів індивідуального захисту; можливість дотримання адекватних гігієнічних заходів.

Доступність тестування. Який потенціал тестування в цих умовах? Чи отримають працівники, які потрапили в небезпеку або знаходяться в групі ризику, доступ до адекватного тестування на наявність COVID-19? Необхідно враховувати особисті життєві обставини соціальних працівників. Наприклад, чи є в них близькі родичі, особливо вразливі до COVID-19? Всі працівники соціальних служб повинні мати право відмовитися від надання послуг в умовах підвищеного ризику, особливо там, де необхідні засоби індивідуального захисту і засоби гігієни відсутні.

Висновки. У статті розглянуто який рівень вразливості працівника соціальної служби, клієнта або населення до важких клінічних симптомів та підвищеного ризику смерті від зараження. У контексті нових викликів розглянуто також моделі віддаленого надання послуг та ситуацій, в яких це не можливо. Для соціальних працівників запропоновано проведення тренінгових навчальних занять та проведення регулярних дистанційних супервізій їхньої діяльності під час протидії пандемії COVID-19.

Bakhanov O. Protection of social workers during the COVID-19 pandemic

The article examines the current challenges that life has posed to social workers in Ukraine and the world in their activities in the context of combating the effects of the COVID-19 pandemic. We are faced with the task of making every effort to support social workers, and provide them with opportunities for safe activities in the provision of services. The article considers the functions and principles on which the organization of social workers in counteracting the pandemic is based. Aspects related to problems and risks in their activities are also considered. It is also important to develop priority actions in the context of their protection against infection. Due to the fact that the pandemic situation is constantly changing, there are changes in the priorities of action, there are also changes in the protocols of organization and provision of social assistance. In addition, the availability of testing, the level of health risks and the ethical consequences of social services interventions in situations related to social problems in families affected by the pandemic are assessed. This is based on the International Declaration of Ethical Principles for Social Work of the International Federation of Social Workers (IFSW). The article considers the level of vulnerability of a social worker, client or population to severe clinical symptoms and increased risk of death from infection. The context of new challenges also considers models of remote service delivery and situations in which this is not possible. It is proposed for social workers to conduct training sessions and conduct regular remote supervision of their activities during their response to the COVID-19 pandemic. Social workers are invited to create plans for social and psychological protection and self-care.

Key words: risk society, social protection, social workers, social services, social services, COVID-19 pandemic.

Література:

1. CHILD PROTECTION SUBCLUSTER. CHILD PROTECTION SUBCLUSTER STRATEGY / CHILD PROTECTION SUBCLUSTER. URL: <https://www.nccdglobal.org/sites/default/files/Child%20Welfare%20Supervision%20During%20Physical%20Distancing-Tools%20and%20Guidance.pdf>; <https://pscentre.org/?resource=interim-guidance-supportive-supervision-for-volunteers-providing-mental-health-and-psychosocial-support-during-covid-19>.
2. Semigina T. Нові глобальні етичні принципи соціальної роботи [NEW GLOBALETHICAL PRINCIPLES OF SOCIAL WORK]. URL: <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/technical-guidance/infection-prevention-and-control>.
3. SOCIAL SERVICE WORKFORCE SAFETY AND WELLBEING DURING THE COVID-19 RESPONSE · RECOMMENDED ACTIONS. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/media/7041/file/SSW%20safety%20in%20COVID.pdf>.
4. Notes from the Field: Development of an Enhanced Community-Focused COVID-19 Surveillance Program – Hopi Tribe, June–July 2020 / [R. Jenkins, R. M. Burke, J. Hamilton]. *Centerers for Disease Control and Prevention*. 2020. № 69. С. 1660–1661.

5. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Пер. с нем. Москва : Прогресс–Традиция, 2000. 384 с.
6. Гидденс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь / Пер. с англ. Москва : Издательство «Весь мир», 2004. 120 с.
7. Кутуев П. Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм. Київ : «Сталь», 2005. 500 с.
8. Кутуев П.В. Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології : монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2016. 516 с.
9. Кутуев П., Енин М., Костюкевич С. Вызовы успешному трудоустройству молодежи в контексте современной идеологии университетского образования. *Идеология и политика*. 2019. № 2 (13). С. 60–86.
10. Кастельс М. Информационная эпоха. Экономика, общество и культура / пер. с англ. Москва : ГУ ВШЭ, 2000. 608 с.
11. Тоффлер Э. Третья волна / Пер. С англ. Москва : АСТ, 1999. 781 с.
12. Турен А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии. Москва : Научный мир, 1998. 204 с.
13. Хобта С.В. Ценностный аспект макросоциальных изменений. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*: Збірник наук. праць. У 2-х т. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2006. Т. 1. С. 96–101.
14. Єнін М. Еліта і народні маси в суспільстві другого модерну. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2010. № 891. С. 50–55.
15. Єнін М. Ідеологічні трансформації в суспільстві другого модерну. *Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління* : Збірник наукових праць ДонДУУ. Т. XIII. Вип. 217. Серія «Соціологія». Донецьк, 2012. С. 165–171.
16. Yenin M. Higher education in Ukraine: current problems and probable social consequences of its reforming in the context of neoliberal transformation. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2016. № 1. С. 117–126.
17. Бауман З. Индивидуализированное общество / пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. Москва : Логос, 2005. 390 с.
18. Бек У. Собственная жизнь в развязанном мире: индивидуализация, глобализация и политика. URL: http://www.soc.pu.ru/publications/pts/bek_3.shtml

THE GOVERNANCE OF GLOBAL LABOR MIGRATION: LITERATURE REVIEW

Zasoba I.,

Ph.D. student at The University of Massachusetts Boston, USA

ORCID ID: 0000-0002-8299-4955

Khomiak A.,

Ph.D. Student at the Department of Sociology

National Technical University of Ukraine

"Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"

ORCID ID: 0000-0002-6661-4510

Panchenko L.,

Doctor of Sciences in Education,

Professor at the Department of Sociology

National Technical University of Ukraine

"Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"

ORCID ID: 0000-0002-9979-0625

Korzhov H.,

PhD in Sociology,

Associate Professor at the Department of Sociology

National Technical University of Ukraine

"Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"

ORCID ID: 0000-0001-5459-0702

This paper focuses on the past 10 years of major scholarship on the governance of external labor migration. It also centers on migration that is voluntary and regular, recognizing that rules governing low-skilled migration are often formed to control irregular migration [5]. Scholars of migrant labor identify four major categories: low-skilled temporary (e. g. seasonal workers, service workers), low-skilled permanent (e. g. industrial workers), high-skilled temporary (e. g. student workers, corporate assignees, "expats"), and high-skilled permanent (e. g. medical personnel, technology specialists).

Discussion on the layers of labor migration governance may give the impression that all initiatives are government-based. However, as some authors mention [12; 30; 17], non-state entities play key governance roles. Multinational corporations (MNCs) are the most influential non-state actors.

In light of the incoherence of governance in the area of regular labor migration, there is no shortage of knowledge gaps. A preliminary review of contemporary scholarly literature, suggests that case studies to identify best practices in multilateral schemes and public-private partnerships within the regional "layer" of governance, may be a particularly fruitful focus for scholarly research. This conclusion is based on sources that describe immigration politics and policy at the national level as inherently unstable and less likely to yield insights into balancing short vs. long-term economic interests or into the protection of migrant's rights [24; 29]. The slow pace and relative ineffectiveness of efforts at the global level suggests that scholars may find targeting this "layer" of limited value, particularly if they wish to form actionable, forward-looking policy recommendations.

Key words: labor migration, low skilled migrants, governance of labor migration, migration policy.

Introduction. Following WWII, the global community developed robust norms and binding multilateral agreements governing refugee migration under the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR) [7; 20]. International trade in goods and services is governed by similarly robust multilateral regimes under the World Trade Organization (WTO) and General Agreement on Trade in Services (GATS) [32]. However, no centralized multilateral regime has emerged to govern labor migration [9]; existing

governance is incoherent [20] and unstable [8; 29]. The decentralized, multi-layered and unstable nature of labor migration governance presents challenges for researchers and policymakers, but growing migration makes it important to gain better understanding. Research efforts in this area may deserve higher priority given the probability that many workers may be displaced by environmental and technological changes.

According to the International Organization on Migration's (IOM) Migration Data Portal, 271,6 million people (3,6% of world population) live outside their birth countries in 2019 (a 77% increase from 1990). Increases in certain destination countries have been substantially higher than average, for example: from 2009 to 2019 migrant populations rose to 50,7 million (a 118% increase to 15,4% of the population) in the U.S.; and to 13,1 million (a 122% increase, to 16,3% of the population) in Germany. Despite the recent increase in their numbers, refugees account for a bit more than 10% of global migrants [4]. Most of the rest are economic migrants. The IOM defines labor migrants as "persons who move for the purpose of employment". Labor migration is sub-categorized into groupings: internal/external (cross-border), regular/irregular, forced/voluntary, high-skilled/low-skilled, temporary/permanent [6]. There has been rapid change in the volume and qualitative aspects of labor migration [20]. Therefore, this literature review focuses on the past 10 years of major scholarship on the governance of external labor migration. It also centers on migration that is voluntary and regular, recognizing that rules governing low-skilled migration are often formed to control irregular migration [5]. Scholars of migrant labor identify four major categories: low-skilled temporary (e. g. seasonal workers, service workers), low-skilled permanent (e. g. industrial workers), high-skilled temporary (e. g. student workers, corporate assignees, "expats"), and high-skilled permanent (e. g. medical personnel, technology specialists).

Barriers to the establishment of binding global governance regimes in labor migration

In recent years, multiple authors have identified challenges to establishing multilateral agreements governing labor migration [6; 32; 29; 16]. The core of these challenges, they argue, is that most states derive a significant portion of their legitimacy from the exclusive legal rights their citizens enjoy within their political boundaries [29]. Furthermore, many states are "nation states" – "where the great majority are conscious of a common identity and share the same culture" (UNESCO). Multi-ethnic and multicultural states also emphasize elements of national identity. States are reluctant to ratify binding international agreements on labor migration because they see ceding control over the composition of their populations as a threat to their sovereignty [20]. The visibility of migrants also makes them convenient targets for political messaging that exploits economic insecurities, fears of cultural or ethnic "invasion", and security concerns [29].

The absence of "top-down" global governance for labor migration does not mean that governance does not exist. R. Kunz [20] argues that labor migration is highly regulated, mostly through exclusionary rules and enforcement mechanisms in "destination" states. There is strong agreement in the literature that global labor migration governance has a "bottom-up" multi-layered structure [13; 7; 19; 32; 29]. The layers begin with the policies of powerful "destination" countries, followed by these countries' many bilateral agreements to control migration flows from nearby "sending" countries [7]. The next layer includes regional agreements or "Regional Consultative Processes" (RCPs). RCPs exist as informal procedures for dialogue within the context of multilateral trade and economic-development associations (e. g. the EU, ASEAN and NAFTA), and there is some question about the extent to which RCP agreements are enforceable [19].

At the global level, responsibility for labor migration is distributed among organizations such as the International Labour Organization (ILO), the IOM and the WTO. The literature suggests that operational governance at this broad level happens through peripheral parts of the WTO and its General Agreements on Trade in Services (GATS) [6; 21], which specify norms for domestic workers that have been interpreted to apply to regular migrant labor. The IOM has a more consultative role [32]. The International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families (CRMW) was a UN-sponsored norm-setting initiative for labor migration. However, no major industrialized nation has ratified it, and it remains the least ratified of the UN's principal human rights conventions [29]. The UN's recent Global Compact for Safe, Orderly and Regular Migration (December 2018) is another norm-setting initiative. The Compact includes comprehensive objectives (e. g. to "Minimize the adverse drivers and structural factors that compel people to leave their country of origin", to "Ensure that all migrants have proof of legal identity and adequate documentation", and to "Facilitate fair and ethical recruitment and safeguard conditions that ensure decent work"), however it is non-binding and the U.S. has voted against it.

Discussion on the layers of labor migration governance may give the impression that all initiatives are government-based. However, as some authors mention [12; 30; 17], non-state entities play key governance roles. Multinational corporations (MNCs) are the most influential non-state actors. In addition to lobbying to shape immigration laws, global companies recruit new workers across national borders and send existing employees on international assignments. Under many national and regional migration schemes, private companies act as gate keepers for new migrants and as decisionmakers over converting temporary permits to permanent residency [13; 29].

Instability of norms for labor migration at the national level

Over the last ten years, there has been broad scholarly consensus that labor migration is governed primarily by national-level policies [12; 8; 20; 29; 5; 18]. The literature emphasizes that power imbalance between developed “destination” countries and “sending” countries results in rules dictated by affluent states [7; 5]. The Global North maintains unilateral perspectives on labor migration, allowing temporary migration for low-skilled workers, longer-term programs for some under-supplied categories of low-skilled manufacturing and service workers, and targeted programs for high-skilled workers (often to enhance competitiveness in technology-focused industries). A. Betts [9] writes that unilateral admission policies of powerful states form the basic structure of international migration governance, as they restrict options for less powerful states. There are some examples of less powerful sending-states taking unilateral actions on migration, such as the emigration restrictions put in place by Indonesia and the Philippines in response to frequent abuse of migrant service workers in a number of Middle-Eastern states [29; 5]. The result has been that targeted receiving countries now recruit service workers elsewhere. This is additional evidence that global labor migration is controlled by the interests of developed countries.

Despite developed countries' power to design their immigration laws based on their economic interests, the literature suggests that domestic politics often produce unstable and irrational outcomes [8; 29]. Anti-immigrant rhetoric has proved politically effective given public anxiety about financial instability, crime and terrorism. This puts constraints on legislatures. So, the reluctance to commit to binding agreements covering labor migration on the international level extends to the state level. Where there has been need for migration policy updates, changes are often implemented by executive bodies [20]. J. Köhler [19] gives the example of the Regional Conference on Migration (RCM), a non-binding framework set up to facilitate dialogue on migration goals between government agencies in eleven North and Central American countries. This “soft law” dynamic inhibits the creation of comprehensive and institutionalized immigration regimes and results in fragmented policies that can change rapidly in response to lobbying and other political pressure. M. Ruhs [29] argues that policies built in this reactive manner are unlikely to best serve states' longer-term economic and social interests.

The incoherence of national labor migration policies reflects domestic political constraints. For example, restrictions on low-skilled labor migration (LSLM) tend to be severe and well publicized [21; 5]. However, large numbers of irregular immigrants are employed as industrial and service workers in most developed countries, indicating demand for labor is not met by the countries' citizens [29; 5]. National policies on high-skilled labor migration (HSLM) are often considered separately from LSLM. While the recruitment of high-skilled labor migrants is usually considered positive for receiving countries, some scholars have described HSLM as “invisible” [13]. Although there is public concern about the potential for high-skilled migrants to compete for desirable jobs [29; 16], political parties and industries proceed quietly in the area of HSLM. Despite agreement in the literature that HSLM benefits receiving countries [9; 29; 25], few have comprehensive programs to assess the need for specific types of talent or to coordinate job placement [6; 26]. Instead, many countries have quotas and/or lottery systems, overly burdensome restrictions on changing employers, and unclear rules about transitioning from temporary to permanent status. This chaotic situation, as both M. Ruhs [29] and C.S. Bal [5] discuss, results in employers “gaming” HSLM programs, depressing wages for both migrant and local skilled workers, and creating “brain waste” – underutilizing skills, and denying migrants' talents to more suitable employers. M. Ruhs [29] argues that advocates for more liberalized migration policies, which he sees as an economic “good,” should accept trade-offs between freer admission and migrant's rights. This conclusion is echoed to an extent by N. Ward [33], who argues that labor migration governance should follow an “international trade agreement” approach, with an emphasis on economic goals. S. Carrera [10] and C.S. Bal [5] provide a contrasting perspective, arguing that current policies (both unilateral and multilateral) do not give adequate emphasis to workers' rights.

Evidence of opportunities for research into best/problematic governance practices at the regional level

National rules deal with LSLM and HSLM in very different ways. As some authors suggest [21; 5], the former category of labor migration is highly visible and undesired, while the latter is somewhat “invisible” and desirable [13]. The liberalization of HSLM and restriction of LSLM is also evident in regional programs covering the recognition of credentials and cooperation on repatriation [21; 24]. Since unilateral migration regimes are constrained by domestic politics and driven by a desire to minimize costs and increase profits, economic interests are formally prioritized over human interests – migrant rights and the formation of social capital [29; 16]. Regional organizations and processes, such as the “ASEAN Agreement on the Movement of Natural Persons” [18] and CARIFORUM-EU “Mobility Partnerships” [33] attempt to address some of the limitations of state-level labor migration governance.

The importance of regional agreements derives from the fact that LSLM is primarily a regional phenomenon [21]. Low skilled migrants have limited access to the global mobility infrastructure [30], so they are

most likely to seek jobs in countries that border their home countries. Nearby “destination” countries usually have substantial trade relationships with migrants’ home states, and specific migrant diasporas tend to be larger and more established within geographic regions [24; 15]. These structural features (proximity, trade and cultural integration) are openings for broad-ranging bi-lateral and regional dialogue. While developed countries have little incentive to negotiate immigration policy at the global level, they have a greater need to establish working partnerships on immigration with countries in their region.

On a basic level, developed countries may cooperate with neighboring states to restrict irregular labor migration in exchange for increases in regular LSLM and/or development assistance. M. Panizzon [24] explores how bi-lateral agreements have evolved into more comprehensive systems of governance in the case of France’s arrangements with African states. Several authors have commented on the disappointing lack of legislative progress at the EU-level despite adoption of the Amsterdam treaty (1997), intended to transfer formal responsibility for ex-EU migration to the supra-national level [12; 6; 10; 29]. European states enter into bi-lateral agreements to address this gap. The French “concerted migration management” approach includes many of its government agencies (from security to social welfare) in the dialogue on migration. The French government also works with the private sector on issues such as lowering the cost of sending remittances. By allowing government agencies to work directly with their foreign counterparts, France develops codified migration policies in areas that are sometimes neglected. These include clauses that address “brain drain” concerns by fostering training in France and the return migration of workers with enhanced skills, and engagements with migrant diasporas within France to promote social integration [24]. While M. Panizzon [24] and N. Ward [33] present the French bilateral agreements as a model that may both fit and help to shape migration objectives for the broader EU, Spanish bilateral agreements are described as narrowly focused on the regularization of irregular migrants and potentially disruptive to EU goals [24].

At the other end of the spectrum, smaller wealthy nations may seek multilateral agreements covering regional LSLM and HSLM, to ensure regional labor flows will allow them to compete with the dominant economic powers. The Association of Southeast Asian Nations (ASEAN) has developed such an approach to facilitate labor exchanges among its member states [18]. In addition to directing LSLM to areas where there is a growing need for industrial or service workers, ASEAN established mutual recognition criteria for selected credentials to encourage regional HSLM. While ASEAN’s labor mobility framework has been moderately successful from the perspective of economic growth [18; 25], restrictive rules in receiving countries have ensured that most labor migration is temporary, and that workers’ rights are compromised [21; 5]. Several authors emphasize that onerous unilateral restrictions on migrant worker’s rights persist despite RCPs and other frameworks for regional cooperation [21; 29; 5; 18]; and these authors commonly single out Singapore’s laws prohibiting family reunion migration, restricting migrants’ interactions with Singaporeans, and giving employers authority to deport workers who seek improved conditions. A similar dynamic is reported among states that are members of the Gulf Cooperation Council (GCC) where there is a high dependence on immigrant labor at all skill levels, but restrictions on migrant workers’ rights are very severe [21; 29; 5].

In the case of labor migration into the EU, two structures are used in place of EU-level legislation and in addition to bilateral schemes. Mobility Partnerships (MPs) are “soft law” agreements between the EU and individual sending countries. Trade-centered Economic Partnerships (EPAs) are more binding for all EU states, as N. Ward [33] explains. While S. Lavenex sees some potential in the formation of MPs, there appears to be some agreement that this mechanism has not been successful to date [22; 33]. S. Carrera goes so far as to label MPs “insecurity partnerships” because their non-binding nature provides no assurance that countries on either side will follow through on commitments, and because existing MPs do not safeguard migrant workers’ rights, treating them as “economic units” [10, p. 109].

Non-state organizations as governors of labor migration

Much has been written about the importance of non-state actors, for example C. Counihan [13] and J.-C. Graz [17]. MNCs have the largest influence, but labor migration is also governed in part by domestic employers, transportation companies and recruitment and relocation businesses. Where labor unions are well established, they may also have influence, particularly over the rights and minimum wage levels for LSLM [21]. However, many receiving countries restrict the formation of unions and react aggressively to keep migrant workers from organized protests [5].

MNCs impact global labor migration in many ways, as C. Counihan [13], J.-C. Graz [17] and N. Castree [12] explain. Firstly, trans-national production chains and service networks change demand for certain types of labor in countries where they operate or contract with local businesses [13; 5; 17]. Secondly, MNCs recruit employees internationally and/or send employees on international assignments [13; 12]. Finally, MNCs may adhere to trans-national labor standards as part of corporate “social responsibility”, and these standards apply to migrant as well as local workers [17].

Employers are often given substantial control over migrant workers. Many states require migrants to be invited by an employer before they are issued work permits. National laws also give companies

discretion over how long migrant workers can stay. This ranges from the power to remove workers by force, e. g. Singapore, as discussed by C.S. Bal [5], to making employers the decisionmakers when workers want to become permanent residents [29]. In addition to employing migrant workers, private companies also transport migrants. The high cost of air travel restricts longer-distance LSLM, while its speed and safety provide the means for high-skilled migrants to seek employment almost anywhere [30]. Transportation companies are also tasked with ensuring that migrants carry proper documentation and visas for admission to destination countries [30]. The papers cited above make a strong case that MNCs are highly influential in the stimulation and control of labor migration. However, it is striking that one could find relatively few recent research papers on this topic.

A separate category of company includes those that are in business to broker and facilitate labor migration [12]. Recruiters have a pervasive impact, and they are active in LSLM and HSLM at both regional and global levels [12; 5; 28]. Recruitment agencies may become key filters, by conducting background checks and/or charging migrants fees to be considered for positions [5]. C.S. Bal [5] and R.P. Anwar [28] report that temporary labor migrants in both the ASEAN and Gulf States regions often incur substantial debt due to recruiters' fees. For business executives and high-skilled migrants, relocation companies may be engaged to facilitate physical moves and to help with paperwork, housing and even social integration [31].

Predicting and preparing for future global challenges in labor migration

M. Ruhs [29] and C.S. Bal [5] write that labor migration must conform to a country or region's prevailing production regime and to its competitive position in a global system featuring highly liberalized trade. A. Fink and E. Gentile consider the impacts that the "Fourth industrial revolution" (4IR) may have on labor markets and the flexibility that will be needed to respond to transformative technological change. In the near term, they see a continuation of a trend towards increased HSLM recruitment and decreased demand or tolerance for LSLM [14]. In the longer term, the authors predict large-scale displacement of workers as automation replaces both production and "routine cognitive" labor. A. Fink and E. Gentile are also optimistic, arguing that 4IR can generate enough economic growth to allow workers to be re-absorbed into productive jobs [14]. Their recommendation that technical training and HSLM should be accelerated, is aligned with the arguments for more liberalized labor migration made by M. Ruhs [29] and in some of the literature reviewed above [6; 16]. However, it is recognized that technological change is unpredictable [14]. In addition to the uncertainties created by technologies, the literature suggests global governance regimes have the opportunity to prepare for job placement challenges that are expected due to environmental displacement [8; 23].

Conclusions and areas for additional study. In light of the incoherence of governance in the area of regular labor migration, there is no shortage of knowledge gaps. A preliminary review of contemporary scholarly literature, suggests that case studies to identify best practices in multilateral schemes and public-private partnerships within the regional "layer" of governance, may be a particularly fruitful focus for scholarly research. This conclusion is based on sources that describe immigration politics and policy at the national level as inherently unstable and less likely to yield insights into balancing short vs. long-term economic interests or into the protection of migrant's rights [24; 29]. The slow pace and relative ineffectiveness of efforts at the global level suggests that scholars may find targeting this "layer" of limited value, particularly if they wish to form actionable, forward-looking policy recommendations.

Recent scholarly writing on the governance of labor migration is in general agreement that developed nations set the rules controlling migration from less developed countries. There is also wide consensus that internal politics and a unilateral (cost-averse, security-focused) view of national interest have created unstable governance that inhibits economic growth, human development and workers' rights. In addition, it appears clear from the literature that efforts to increase the authority of global institutions over labor migration (e. g. CRMW) have stalled. Since states view their national interests in the area of labor migration from a competitive perspective, and there is misalignment in the goals of sending and receiving countries, there has not been willingness to establish a "World Migration Organization" (WMO) with binding treaty status. Nevertheless, some writers [6; 32] suggest that it would be beneficial to establish a WMO modeled on the robust framework of the UNHCR, or that existing institutions such as the IOM or the ILO should be restructured and given more power [32]. There appears to be greater activity to address the interests of sending and receiving countries and aspects of migrant workers' rights at the regional level. Since they can be more flexible, and their outcomes can be easier to monitor than global or inter-regional initiatives, bi-lateral and multilateral agreements within regions have established more detailed systems of mutual obligations between countries. While the power imbalance between sending and receiving countries is evident at all levels of labor migration governance, and this continues to constrain the agency and rights of migrant workers, regional labor migration regimes tend to be integrated with regional economic strategies [29; 16]. A variety of approaches have been implemented to manage regional labor migration, and these approaches can often be more comprehensive than unilateral state actions or global initiatives [19].

One understudied area where case-studies could be appropriate, is the governance of circular migration. These are labor migration regimes where workers are admitted (once or multiple times) and permitted to work for a limited time but they are not expected to be offered permanent residency. There is a trend towards temporary migration, and circular migration is a stated goal of several regional labor migration agreements [24; 29; 14]. However, circular migration raises several economic and human-rights questions that do not appear to have been widely studied. One possible research question might be: how do rules governing temporary HSLM in one region differ from those in a second region, and how well do these rules perform? Outcome measures could focus on economic goals or on social objectives, such as identifying challenges returning labor migrants have when trying to re-integrate into home communities. Some authors, like M. Ruhs [29], might argue that the economic benefits of remittances can outweigh workers' temporary sacrifice of "social capital" (their family and community ties). However, this is a topic that deserves to be developed further, with a potential to build evidence to support more liberal family reunion policies.

Since the governance of global labor migration has seen frequent changes, it is important to keep studying ways to stabilize states' unilateral rules, and there is value in exploring the potential of more universal norms and principles within global institutions such as the UN. However, studies of labor migration governance at the regional level may generate findings and recommendations with more immediate potential. A. Betts [8] reports that: "The current trend within global migration governance is the development of exclusive, informal groups of 'like-minded' states engaged in regional and inter-regional dialogues" based on the RCP model. This conclusion is shared by J. Köhler [19] and E. Gentile [16]. These three authors also warn that the dynamics of RCPs need to be better understood because they may exacerbate power imbalances between states, and they may neglect human rights issues.

Засоба Є., Хом'як А., Панченко Л., Козлов Г. Управління глобальною трудовою міграцією: огляд літератури

У статті проаналізовано дослідження за останні 10 років у сфері управління глобальною трудовою міграцією. Зокрема, зосереджено увагу на добровільній та врегульованій міграції, визначено, що норми, які регулюють низькокваліфіковану міграцію, часто формуються для контролю нелегальної міграції.

Міграційна політика щодо мігрантів у країнах прибуття не є однорідною, вона спрямована на різні категорії мігрантів, а саме на тимчасово низькокваліфікованих (наприклад, сезонних працівників, працівників сфери обслуговування), постійно низькокваліфікованих (наприклад, працівників промисловості), тимчасово висококваліфікованих (наприклад, студентів, корпоративних осіб, «емігрантів»), висококваліфікованих (наприклад, медичний персонал, спеціалістів із технологій). Зокрема, залежно від ситуації на ринку праці у країнах прибуття державні структури регулюють норми щодо тієї чи іншої категорії мігрантів.

У розріз загальноприйнятому уявленню про те, що всі ініціативи щодо управління трудовою міграцією мають державний характер, у статті розглядається управління трудовою міграцією на трьох взаємопов'язаних рівнях: національному, регіональному, недержавному (міжнаціональні корпорації, громадський сектор).

Також окрему увагу приділено угодам між країнами у сфері врегулювання міграції. Зокрема, подано аналіз двосторонніх угод між країнами, а також акцентовано на намірах цих країн вивести сферу врегулювання міграцій із державного рівня на наддержавний, прикладом чого є угоди між країнами Європейського Союзу.

Автори стверджують, що, попри значну кількість досліджень у цій сфері, додаткових наукових розвідок потребують гіпотези про ефективність управлінських рішень щодо трудової міграції стосовно різних категорій міжнародних трудових мігрантів на різних рівнях.

Ключові слова: трудова міграція, низькокваліфіковані трудові мігранти, управління трудовою міграцією, міграційна політика.

References:

1. Global Compact for Migration / United Nations. *Refugees and Migrants*. URL: <https://refugeesmigrants.un.org/migration-compact> (retrieved: October 18, 2019).
2. OHCHR Dashboard / UN Office of the High Commissioner on Human Rights. URL: <https://indicators.ohchr.org/> (retrieved: October 18, 2019).

3. World Fact Book / Central Intelligence Agency. URL: <https://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/> (retrieved: October 17, 2019).
4. Global Migration Data Portal / International Organization for Migration (IOM). *Migration Data Portal*. URL: <https://migrationdataportal.org/> (retrieved: October 17, 2019).
5. Bal C.S. Production Politics and Migrant Labour Regimes: Guest Workers in Asia and the Gulf. New York : Palgrave Macmillan US, 2016. 250 p.
6. Betts A., Cerna L. High-Skilled Labour Migration. *Global Migration Governance* / ed. by A. Betts. Oxford : Oxford University Press, 2012. P. 60–77.
7. Betts A. Introduction. *Global Migration Governance* / ed. by A. Betts. Oxford : Oxford University Press, 2012. P. 1–33.
8. Betts, A. Conclusion. *Global Migration Governance* / ed. by A. Betts. Oxford : Oxford University Press, 2012. P. 307–327.
9. Betts A. The global governance of migration and the role of trans-regionalism. *Multilayered migration governance: the promise of partnership* / ed. by R. Kunz, S. Lavenex, M. Panizzon. New York : Routledge, 2012. P. 23–45.
10. Carrera S., Hernández I Sagrera R. Mobility Partnerships: “Insecurity partnerships” for policy coherence and migrant workers’ human rights in the EU. *Multilayered migration governance: the promise of partnership* / ed. by R. Kunz, S. Lavenex, M. Panizzon. New York : Routledge, 2012. P. 97–115.
11. Castles S., Van Hear N. Root Causes. *Global Migration Governance* / ed. by A. Betts. Oxford : Oxford University Press, 2012. P. 287–306.
12. Castree N., Coe N.M., Ward K., Samers M. Dis/placing labour. *Spaces of work: Global capitalism and the geographies of labour* / ed. by N. Castree, N.M. Coe, K. Ward, M. Samers. London : SAGE Publications Ltd., 2004. P. 185–208.
13. Counihan C. “Going Global”: Why Do Multinational Corporations Participate in Highly Skilled Migration? *Comparative Technology Transfer and Society*. 2009. Vol. 7. Issue 1. P. 19–42.
14. Fink A., Gentile E. Skill flows and the Fourth Industrial Revolution: future questions and directions for the ASEAN Economic Community. *Skilled Labor Mobility and Migration: Challenges and Opportunities for the ASEAN Economic Community* / ed. by E. Gentile. Northampton, MA : Asian Development Bank and Edward Elgar Publishing, 2019. P. 267–292.
15. Gamlen A. Diasporas. *Multilayered migration governance: the promise of partnership* / ed. by R. Kunz, S. Lavenex, M. Panizzon. New York : Routledge, 2012. P. 266–286.
16. Gentile E. Skilled migration in the literature: what we know, what we think we know, and why it matters to know the difference. *Skilled Labor Mobility and Migration: Challenges and Opportunities for the ASEAN Economic Community* / ed. by E. Gentile. Northampton, MA : Asian Development Bank and Edward Elgar Publishing, 2019. P. 25–56.
17. Graz J.-C., Helmerich N., Prebandier C. Hybrid Production Regimes and Labor Agency in Transnational Private Governance. *Journal of Business Ethics*. 2020. Vol. 162. Issue 2. P. 307–321.
18. Kikkawa, A., Suan E.B. Trends and Patterns in Intra-ASEAN Migration. *Skilled Labor Mobility and Migration: Challenges and Opportunities for the ASEAN Economic Community* / ed. by E. Gentile. Northampton, MA : Asian Development Bank and Edward Elgar Publishing, 2019. P. 1–24.
19. Köhler J. What government networks do in the field of migration: an analysis of selected Regional Consultative Processes. *Multilayered migration governance: the promise of partnership* / ed. by R. Kunz, S. Lavenex, M. Panizzon. New York : Routledge, 2012. P. 67–93.
20. Kunz R., Lavenex S., Panizzon M. Introduction. *Multilayered migration governance: the promise of partnership* / ed. by R. Kunz, S. Lavenex, M. Panizzon. New York : Routledge, 2012. P. 1–20.
21. Kuptsch C., Martin Ph. Low-Skilled Labour Migration. *Global Migration Governance* / ed. by A. Betts. Oxford : Oxford University Press, 2012. P. 34–59.
22. Lavenex S., Stucky R. “Partnering” for migration in EU external relations. *Multilayered migration governance: the promise of partnership* / ed. by R. Kunz, S. Lavenex, M. Panizzon. New York : Routledge, 2012. P. 116–142.
23. McAdam J. Environmental Migration. *Global Migration Governance* / ed. by A. Betts. Oxford : Oxford University Press, 2012. P. 153–188.
24. Panizzon M. Franco-African pacts on migration: bilateralism revisited in multilayered migration governance. *Multilayered migration governance: the promise of partnership* / ed. by R. Kunz, S. Lavenex, M. Panizzon. New York : Routledge, 2012. P. 207–248.
25. Paweenawat S.W., Vechbanyongratana J. Will ASEAN mutual recognition arrangements induce skilled workers to move? A case study of the engineering labor market in Thailand. *Skilled Labor Mobility and Migration: Challenges and Opportunities for the ASEAN Economic Community* / ed. by E. Gentile. Northampton, MA : Asian Development Bank and Edward Elgar Publishing, 2019. P. 241–266.

26. Pellerín H. New trends in managing migration in Canada: towards a mobility paradigm? *Multilayered migration governance: the promise of partnership* / ed. by R. Kunz, S. Lavenex, M. Panizzon. New York : Routledge, 2012. P. 265–282.
27. Potaux C. The current role of the International Organization for Migration in developing and implementing Migration and Mobility Partnerships. *Multilayered migration governance: the promise of partnership* / ed. by R. Kunz, S. Lavenex, M. Panizzon. New York : Routledge, 2012. P. 183–204.
28. Anwar R.P. Expanding skilled-worker mobility: comparing the migration of Indonesian careworkers to Taipei, China and Indonesian nurses and careworkers to Japan. *Skilled Labor Mobility and Migration: Challenges and Opportunities for the ASEAN Economic Community* / ed. by E. Gentile. Northampton, MA : Asian Development Bank and Edward Elgar Publishing, 2019. P. 209–240.
29. Ruhs M. The price of rights: regulating international labor migration. Princeton : Princeton University Press, 2015. 272 p.
30. Spijkerboer T. The Global Mobility Infrastructure: Reconceptualizing the Externalization of Migration Control. *European Journal of Migration and Law*. 2018. Vol. 20. Issue 4. P. 452–469.
31. Tissot F. A Migration Industry for Skilled Migrants: The Case of Relocation Services. *Migration Letters*. 2018. Vol. 15. Issue 4. P. 545–559.
32. Trachtman J.P. Coherence and the regime complex for international migration. *Multilayered migration governance: the promise of partnership* / ed. by R. Kunz, S. Lavenex, M. Panizzon. New York : Routledge, 2012. P. 46–66.
33. Ward N. Facilitating the temporary movement of natural persons: economic partnership agreements versus bilateral migration agreements and Mobility Partnerships. *Multilayered migration governance: the promise of partnership* / ed. by R. Kunz, S. Lavenex, M. Panizzon. New York : Routledge, 2012. P. 143–182.

УДК 316.485.2

DOI [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2020.3\(47\).229104](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2020.3(47).229104)

ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОРІЙ ВРЕГУЛЮВАННЯ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОРІЧЧЯ

Багінський А. В.,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри соціології

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID ID: 0000-0001-5633-4614

Можна виокремити два підходи до періодизації теорій миру та конфліктів. Обидва пов'язані з виокремленням «поколінь теорій» із характерними для них акцентами, понятійним апаратом, парадигмами. Покоління теорій різняться як розумінням зовнішніх факторів формування миру, так і ступенем врахування внутрішніх соціальних чинників врегулювання конфліктів. Перше покоління теорій використовує основні постулати політичного реалізму в підтриманні миру – основними акторами миротворчих процесів є держави, які сприяють завершенню конфлікту на міжнародному рівні, взаємодіючи з іншими державами засобами дипломатії. Друге покоління теорій миру та конфліктів намагається відійти від імперативів Вестфальської міжнародної системи та зосереджується на базових людських потребах та структурних причинах конфлікту. Отже, друге покоління теорій розширило як методологічні підходи, так і рівні аналізу врегулювання конфліктів, постулюючи позитивний мир як бажану мету конфліктного менеджменту. У 80-х рр. ХХ сторіччя з'являються впливові теорії, що відсилають не лише до глибинних соціальних детермінант конфлікту, досліджують переговори та медіацію, а й звертають увагу на часовий вимір конфлікту. Концепції «непереборного конфлікту» та «стигlosti конфлікту» відсилають до чергового етапу розвитку теорій конфліктів та миру, коли, з однієї сторони, наявність довготривалих багаторівневих конфліктів, зменшує оптимізм вчених щодо їх швидкої трансформації, а з іншої сторони – передбачає наявність зручних моментів, які можуть змінити динаміку конфлікту в сторону мирних процесів.

Виникнення цих теорій стало наслідком зміни парадигм у практичній миротворчій діяльності – вдосконалення методів врегулювання конфліктів, перехід від політики негативного миру до політики трансформації конфліктів передбачав більше широке тлумачення і реінтерпретацію соціальних відносин всередині конфліктних суспільств. Державоцентричні моделі миру, які могли в досить односторонній спосіб нав'язуватися третьою, міжнародною стороною, досить важко поширювались на локальну традиційну специфіку соціальних систем і не забезпечували настання сталого миру.

Ключові слова: мир, конфлікти, врегулювання конфліктів, теорії миру та конфліктів.

Постановка проблеми. За останні 70 років соціально-політичні теорії, що стосуються миротворчості та врегулювання збройних конфліктів, набули трансформації та розвитку: збагатився концептуальний та методологічний потенціал досліджень, а евристичність цих теорій була підкріплена як успіхами миротворчих операцій, так і провалами діяльності ООН у забезпеченні миру. Це своєю чергою слугувало суттєвій корекції сучасних наукових напрацювань щодо миротворчості та подолання масового насильства в різних країнах світу.

Мета статті – виявити еволюцію теорій конфліктів та миру у другій половині ХХ сторіччя.

Найбільш повний виклад аналізу еволюції і трансформації теорій миру та конфліктів знаходимо в працях сучасних дослідників: О. Річмонда, Росамбоата, Т. Вудхауза, Н. Міалла, М. Мирберг. Незважаючи на загальну, єдину лінію трансформації теорій врегулювання збройних конфліктів, ці дослідники з різних позицій виокремлюють покоління цих теорій: етапи виокремлюються за відмінними характеристиками, що потребує додаткового уточнення та висвітлення.

Виклад основного матеріалу. Можна виокремити два підходи до періодизації теорій миру та конфліктів. Обидва пов'язані з виокремленням «поколінь теорій» із характерними для них акцентами, понятійним апаратом, парадигмами. Покоління теорій різняться як розумінням зовнішніх факторів формування миру, так і ступенем врахування внутрішніх соціальних чинників врегулювання

конфліктів. Різне місце в періодах наукової діяльності посідає і держава як інститут політичної системи суспільства.

Згідно з одним із підходів перший період розпочинається у період між світовими війнами і стосується окремих наукових розвідок у сфері міжнародних відносин. Відповідно, друге покоління теорій з'являється після Другої світової війни і позначається появою окремих наукових центрів дослідження проблематики конфліктного менеджменту – розпочинають свою роботу тематичні журнали та наукові колективи, що зосереджують увагу на миротворчості. Третє покоління стосується подальшого розвитку теоретичних напрацювань і концепцій: зростає як кількість, так і методологічне розмаїття наукових праць. Збройні конфлікти сучасності починають вивчатися не лише в межах міжнародної динаміки політичних відносин, а й в контексті складних процесів структурних причин конфліктів – політичних, економічних, соціальних. У цей час популярності у фахівців набувають науково-практичні семінари, присвячені переговорам у контексті ненульової суми. Набувають розвитку теоретичні підходи, що стосуються альтернативних форм вирішення спорів. Четверте покоління стосується новітніх форм миротворчої діяльності – здійснюється концептуальне обґрунтування комплексних багатосторонніх операцій із миру з фокусування на миробудівництві та відтворенні сталих основ миру. Розвиваються теорії, присвячені медіації, діалогу та фасилітації, їхній ролі в мирних процесах.

Фактично перше покоління теорій конфліктів та миру набуло активного розвитку у контексті ст. 33 розділу IV Статуту ООН, присвяченого мирному вирішенню спорів, що передбачає таке:

1) сторони, що беруть участь у будь-якому конфлікті, продовження якого могло б загрожувати підтримці міжнародного миру й безпеки, мають, насамперед, намагатися вирішити конфлікт шляхом переговорів, обстеження, посередництва, примирення, арбітражу, судового розгляду, звертання до регіональних органів або угод чи інших мирних засобів на власний вибір;

2) Рада Безпеки, коли вважає за необхідне, вимагає від сторін розв'язання їх конфлікту за допомогою таких засобів [1].

Миротворчі місії, які активно впроваджуються Організацією Об'єднаних Націй після завершення Другої світової війни в процесі переходу міжнародної системи до біполярного стану, зосереджуються на превентивних діях щодо насилля та контролі за дотриманням режимів припинення вогню. Переговори здійснювались у контексті «нульової суми», медіатори зосереджувались на комунікації, пропонуванні ініціатив, а успіх визначався підписанням угоди сторонами. Отже, державна дипломатія, що відстоює національний інтерес в анархічній міжнародній системі, є ключовим чинником менеджменту конфліктів [2, с. 319].

Перше покоління теорій використовує основні постулати політичного реалізму в підтриманні миру: основними акторами миротворчих процесів є держави, які сприяють завершенню конфлікту на міжнародному рівні з іншими державами засобами дипломатії. При цьому всі інші виміри конфлікту ігноруються. Третя сторона в процесі врегулювання конфлікту позиціонується як нейтральна і здебільшого забезпечує, в першу чергу, власні інтереси в протистоянні. Держави діють у миротворчому процесі в межах власної спроможності та місця у світовому порядку. Відсутність прямого насильства, як-то припинення вогню, вважається критерієм успішності миротворчої операції.

Наслідки Другої світової війни, бомбардування Хіросіми спонукали появу перших інститутів дослідження миру і наукових видань, що фокусувались на проблематиці врегулювання конфліктів. Так, професор економіки Мічиганського університету К. Боулдінг у 1957 р. став засновником Журналу з урегулювання конфліктів (Journal of Conflict Resolution) та Центру досліджень врегулювання конфліктів. Публікації Боулдінга стосувались, передусім, запобігання війні, яка виникала внаслідок патологічності міжнародної системи [3, с. 43].

Традиційні операції ООН із підтримання миру в цей час стосувались досить вузького набору заходів на Близькому Сході, Кіпрі та Конго. Автори теорій першого покоління рефлексували над позицією неможливістю амбітних миротворчих місій, зокрема, внаслідок того, що самі були представниками розвинутих економік і є відображенням моделі «миру переможця». Модель «миру переможця» передбачала, що одна сторона конфлікту домінує над іншою, а третя сторона, зрештою, домінує на ними двома разом взятими [4, с. 34].

Друге покоління теорій миру та конфліктів намагається відійти від імперативів Вестфальської міжнародної системи та зосереджується на базових людських потребах та структурних причинах конфлікту. Водночас дебати щодо дизайну світової політики в дусі політичного реалізму продовжуються: держави позначаються як агресивні пошукачі власних інтересів, а захист територій залишається пріоритетом, інколи шляхом виключення будь-яких інших, окрім міждержавних способів врегулювання [2, с. 322].

Центр досліджень з'являється в Північній Європі і пов'язаний з ім'ям Й. Гальтунга. Відома тріада Гальтунга, що дозволяє виокремити пряме, культурне та структурне насильство дає змогу побачити нові виміри конфліктів, які раніше випадали з теоретичних доробків. Свої дослідження Й. Гальтунг пропонує

розглядати з трьох базових позицій: 1) термін «мир» стосується соціальних цілей, які узгоджені між багатьма людьми; 2) дані соціальні цілі є комплексними, але можливими для досягнення; 3) теза про «мир як відсутність насильства» є науково перспективною. Відповідно, подальша логіка роздумів Й. Гальтунга стосується типів та сутності насильства. Насильство – це дійсність, де буття індивідів піддається такому впливу, внаслідок чого їх соматичні або ментальні можливості нижче рівня їхніх потенційних можливостей [5, с. 168]. Будь-яке насильство має об'єкт, суб'єкт та дію і поділяється на фізичне та психологічне, пряме і непряме. Непряме насильство є структурним і передбачає відсутність суб'єкта насильства, але наявність обмежуючого впливу соціальної структури на індивіда, що відбивається в розподілі ресурсів, умовах життя, соціальній нерівності. Відсутність прямого насильства веде до «негативного миру», відсутність структурного насильства веде до «позитивного миру» [5, с. 183].

Ще однією досить цитованою науковою роботою цього часу була праця Т. Гарра «Чому люди бунтують», видана наприкінці 60-х рр. XX сторіччя і в якій було проаналізовано більше 1000 епізодів політичного насильства у 100 країнах світу. Аналіз причин політичного насильства вчений розпочинає з введення поняття «відносна депривація». Порівняна депривація – це сприйняття актором розходження між його ціннісними експектаціями та ціннісними можливостями. Ціннісні експектації – це блага та умови життя, які, на думку людей, вони могли б отримувати та утримувати. «Гіпотеза робить акцент на сприйнятті депривації; люди можуть відчувати суб'єктивне відчуття депривації щодо своїх експектацій, навіть якщо об'єктивний спостерігач не запідозрить, що вони щось бажають» [6, с. 61].

Врегулювання конфлікту в підході теорій другого покоління зосередило увагу на соціальних трансформаціях, що супроводжують перебіг конфлікту, недержавному рівні врегулювання та інтер-суб'єктивних факторах [7, с. 322].

Отже, друге покоління теорій розширило як методологічні підходи, так і рівні аналізу врегулювання конфліктів, постулюючи позитивний мир як бажану мету конфліктного менеджменту. Водночас спільнота конфліктологів і дослідників миру є ще не досить численною та вузько спеціалізованою.

Розширення фокусу теорій від держави та міждержавних відносин у контексті врегулювання до інших факторів миротворчості супроводжувалося і появою альтернативних концепцій вирішення спорів на рівні «державо-громадянин», які мали вагоме теоретичне значення. З'являються жертвоцентричні теорії, які спрямовані на забезпечення потреб та інтересів жертв конфлікту, відновлення справедливості безпосередньо в стосунках жертви та злочинці.

Активним центром взаємодії теоретиків та практиків конфліктології у 1965–1966 рр. стали Гарвардські проблемно-орієнтовані воркшопи, в межах яких дослідники аналізували гучні конфлікти того часу – між Малайзією, Сінгапуром та Індонезією та між Туреччиною і Кіпром. Серед дослідників був Герб Келман, який заснував Гарвардську програму аналізу та врегулювання конфліктів, яка разом із Мічиганським університетом на наступні 30 років стає кадровим джерелом у підготовці вчених-практиків для вирішення провідних конфліктів світу, зокрема арабо-ізраїльського. Інтерактивні воркшопи базувались на методі вирішення проблем (problem-solving) і моделювали арабо-ізраїльський конфлікт на різних стадіях переговорів. До них на тренінговій основі залучались різноманітні експерти, які відпрацьовували фасилітацію, і за кілька десятиріч відбулося таких 54 воркшопи [3, с. 50–51].

З другим поколінням теорій миру та конфліктів кореспондується поява концепцій відновного правосуддя. Відновне правосуддя – це теорія справедливості, яка наголошує на відшкодуванні шкоди, заподіяної або виявленої злочинною поведінкою, що здійснюється за допомогою інклюзивних та кооперативних процесів [8]. Відновне правосуддя слугує альтернативою до ретрибутивного правосуддя – класичної форми правосуддя, де покарання визначає держава через переслідування, обвинувачення і суди, а потреби жертв злочинів відходять на другий план.

Ключові ідеї відновного правосуддя, оформлені в теоретичні праці, виникли наприкінці 50-х років XX століття. Перша ідея стосувалась реституції – відшкодування, яке злочинець має запропонувати жертві. Р. Еглаш пропонує термін «творча реституція», що позначає частину кримінального процесу, яка впроваджує як матеріальні, так і символічні покарання в результаті домовленості між злочинцем та жертвою. Це може бути, наприклад, миття машини щонеділі як форма відшкодування [9].

Н. Крісті наголошував на тому, що усі сторони кримінальної справи мають брати активну участь у процесі встановлення справедливості. У відомій статті «Конфлікт як власність» (1977) Крісті вводить у рівняння конфлікту ще одну змінну – громади. На його думку, традиційні суди, де громада бере участь у конфлікті шляхом діалогу та вислуховування сторін є важливим параметром, який є втраченим у сучасній західній системі судочинства. Традиційні суди більшою мірою орієнтовані на потреби жертв конфлікту [10].

Вочевидь, виникнення цих теорій стало наслідком змін парадигм у практичній миротворчій діяльності – вдосконалення методів врегулювання конфліктів, перехід від політики негативного миру до політики трансформації конфліктів передбачав більше широке тлумачення і реінтерпретацію соціальних відносин всередині конфліктних суспільств. Державоцентричні моделі правосуддя, які могли в досить

односторонній спосіб нав'язуватися третьою, міжнародною стороною, досить важко поширювались на локальну традиційну специфіку соціальних систем і не забезпечували настання сталого миру.

Крім того, на еволюцію теорій миру та конфліктів у 70–80-х рр. XX сторіччя вплинула розбудова у Сполучених Штатах Америки альтернативних способів врегулювання спорів, зокрема сімейної та трудової медіації та їх застосування у правосудді – ADR (alternative dispute resolution). Загалом друге покоління теорій намагалось поєднати низовий рівень вирішення конфлікту з національно-державним, зокрема демонструючи, що врегулювання конфліктів форсованим силовим чином є проблематичним питанням.

70-і рр. XX сторіччя ознаменувались сплеском у розробці наукових теорій переговорів, що позначалось не лише процесами конфліктного менеджменту, а й розвитком бізнес-процесів. Крім того, оскільки війнам властиво завершуватись переговорами про мир, світовий історичний досвід мирних переговорів, зокрема за наслідками світових воєн, теж мав вплив на розвиток сучасних теорій мирних переговорів.

У 80-х рр. XX сторіччя з'являються впливові теорії, що відсилають не лише до глибинних соціальних детермінант конфлікту, досліджують переговори та медіацію, а й звертають увагу на часовий вимір конфлікту. Час стає важливим фактором протистояння, оскільки саме момент вступу в переговори, міжнародних інтервенцій або тих чи інших державних заходів щодо врегулювання конфлікту має бути обрано вдало – від цього може залежати успішність врегулювання, а отже, і динаміка миру в постконфліктних країнах.

Роль часового обмеження у трансформації конфлікту є подвійною. Часові обмеження можуть змушувати медіаторів більш інтенсивно втручатись у вирішення конфлікту. Але інтенсивна інтервенція може сприйматися як тиск сторонами переговорів.

Момент якісної зміни, що може забезпечити трансформацію конфлікту, тісно пов'язаний із балансом сил у протистоянні. Один із провідних дослідників цього етапу Е. Азар розвивав концепцію тривалих соціальних конфліктів. На думку Е. Азара, тривалі соціальні конфлікти спричиняються економічним та технологічним недорозвитком і неінтегрованими соціальними та політичними системами. Ці умови можуть змінюватися, зокрема внаслідок політичних та соціальних змін. Такі характеристики, як соціальна несправедливість у розподілі благ, змінюються шляхом модифікації диспаратів політичних привілеїв та можливостей. Усі інші характеристики є похідними і базуються на силовому контролі однієї зі сторін конфлікту. Відповідно до цього, конфлікт буде виникати знову і знову, якщо баланс сил контролю за конфліктом раптом зміниться, якщо не буде усунута екстремальна соціальна нерівність [11, с. 145].

Настання вдалого моменту для переговорів і якісної зміни соціальних чинників конфлікту важко спрогнозувати і його очікування може бути тривалим, якщо актори зацікавлені (тобто виявляють інтерес і потребу) до продовження протистояння. Водночас Л. Крізберг розробляє поняття «непереборний конфлікт» (intractable conflict), для якого важливими є три властивості. По-перше, непереборні конфлікти є довготривалими. По-друге, вони відбуваються таким чином, що основні учасники є зацікавленими в руйнівній поведінці. По-третє, намагання посередників зупинити їх ведуть до провалу таких спроб. Три ці властивості є змінюваними: навіть така здавалося б однозначна характеристика, як тривалість конфлікту, може бути по-різному інтерпретована різними сторонами конфлікту, оскільки сторона може пропонувати власне тлумачення початку тих соціальних негараздів, які, на її думку, призвели до появи протистояння [12, с. 486].

Старт конфлікту може належати до старих соціальних травм та історичних нерівностей. Значну роль у появі непереборного конфлікту грають групові, комунальні ідентичності. Крізберг стверджує: «Особи, які поділяють комунальну ідентичність, можуть розвивати побоювання, що інші люди загрожують їх фізичному чи культурному виживанню; ці страхи виправдовують екстремальні форми нападу та опору. Ці переконання можуть виникнути з моменту появи такої ідентичності, і як правило, приписуються, тобто набуваються при народженні. Добре вивчений феномен геноциду є можливим наслідком таких приписуваних значень, які приписуються як погрози та є атрибутом затяжних насильницьких конфліктів» [12, с. 487]. Крізберг наголошує на тому, що причини перебігу конфлікту та причини виникнення можуть відрізнятися. Щойно конфлікт набуває динаміки, більшість процесів спрямовується на підтримку боротьби [12, с. 486].

Вдалий момент для початку переговорів, і, відповідно, трансформаційної зміни, позначається вичерпністю ресурсів до війни, взаємним виснаженням сторін, розумінням безперспективності подальшого протистояння. Занурення теоретиків «вглиб» конфлікту в другому поколінні теорій із намаганням відшукати найбільш сталі характеристики стали основою для пошуку шляхів вирішення і трансформації конфлікту на шляху до миру. У 80-х рр. XX сторіччя В. Зартман висунув концепцію «стигlostі» (ripeness) для вирішення конфлікту. На думку В. Зартмана, сторони готові трансформувати конфлікт лише тоді, коли інші способи досягнення своїх цілей вже не працюють. Крім того, становище сторони конфлікту стає економічно не вигідним та несе за собою багато ризиків. У цей стиглий, дозрілий момент вони відгукуються на пропозицію третьої сторони у вирішенні конфлікту [13].

Концепція стиглого моменту орієнтована на сприйняття сторонами «взаємної патової ситуації» (Mutually Hurting Stalemate), яка оптимально пов'язана з майбутнім, минулим та уникненням катастрофи. «Концепція заснована на уявленні, що коли сторони опиняються замкнутими в конфлікті, від якого вони не можуть перейти до перемоги, глухий кут є болісним для обох (хоча це не обов'язково в рівній мірі або з однакових причин), вони прагнуть альтернативної політики або «Виходу». Катастрофа надає термін або урок, що вказує на те, що біль може бути різко збільшена, якщо зараз щось із цим не робити; катастрофа є корисним продовженням МНС, але не є необхідною» [13, с. 1].

Елемент «Виходу» є обов'язковим, оскільки сторони не знайдуть спільного рішення, якщо не бачитимуть такого бажання і смислу в протилежної сторони, але обидві мають бачити, що де-факто означатиме вихід кожної з конфлікту. Тому «стиглість» конфлікту стала важливою точкою переговорів і досягнення угод між сторонами на Синаї (1974), у Південно-Західній Африці (1988), Ель Сальвадорі (1988), Мозамбіку (1992) [13, с. 2].

Концепції «непереборного конфлікту» та «стиглості конфлікту» відсилають до чергового етапу розвитку теорій конфліктів та миру, коли, з однієї сторони, наявність довготривалих багаторівневих конфліктів, зменшує оптимізм вчених щодо їх швидкої трансформації, а з іншої сторони – передбачає наявність зручних моментів, які можуть змінити динаміку конфлікту в сторону мирних процесів.

Висновки. Розвиток теорій врегулювання конфліктів був безпосередньо пов'язаний із характером міжнародної миротворчої діяльності. Перше покоління теорій зосереджувало увагу на міждержавних відносинах та нейтральності ООН як посередника в зупинці збройних конфліктів. Друге покоління теорій фокусувалось на соціальних причинах конфліктів, теоріях переговорів і альтернативних способів вирішення спорів. Найголовнішим висновком теоретичних напрацювань цього етапу стало розуміння, що навіть найскладніший і триваліший конфлікт можна і потрібно трансформувати в мирному напрямі. Водночас і характер миру повинен мати позитивний, а не негативний вектор. Ця теза знайшла своє продовження в наступних поколіннях теорій конфліктів та миру.

Bahinskyi A. Evolution of theories of resolution of armed conflicts in the second half of the XX century

We can distinguish two approaches to the periodization of peace and conflict theories. Both are related to the separation of “generations of theories” with their characteristic accents, conceptual apparatus, paradigms. Generations of theories differ both in their understanding of the external factors of peace formation and in their varying degrees of consideration of internal societal factors in conflict resolution. The first generation of theories uses the basic features of political realism in maintaining peace – the main actors in peacekeeping processes are states that contribute to the end of the conflict at the international level, interacting with other states through diplomacy. The second generation of theories of peace and conflict seeks to move away from the imperatives of the Westphalian international system and focuses on basic human needs and the structural causes of conflict. Thus, the second generation of theories has expanded both methodological approaches and levels of conflict resolution analysis, postulating positive peace as the desired goal of conflict management. In the 1980s, influential theories emerged that not only referred to the deep social determinants of conflict, explored negotiations and mediation, but also drew attention to the temporal dimension of conflict. The concepts of “intractable conflict” and “ripeness of conflict” refer to the next stage in the development of theories of conflict and peace, when, on the one hand, the presence of long-term multilevel conflicts reduces scientists’ optimism about their rapid transformation, and on the other hand can change the dynamics of the conflict towards peaceful processes.

The emergence of these theories was the result of paradigm shifts in practical peacekeeping - improving methods of conflict resolution, the transition from a policy of negative peace to a policy of conflict transformation provided a broader interpretation and reinterpretation of social relations within conflict societies. State-centric models of peace, which could be imposed in a rather unilateral way by a third party, were difficult for the international side to extend to the local traditional specifics of social systems and did not ensure the onset of lasting peace.

Key words: peace; conflicts; conflict resolution; peace and conflict theories.

Література:

1. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010
2. Richmond O. A Genealogy of Peacemaking: The Creation and Re-Creation of Order. *Alternatives*. 2001. 26. P. 317–348.

3. Romsboath O., Miall H., Woodhouse T. Contemporary Conflict Resolution. Polity, 2011. 507 p.
4. Richmond, Oliver. Peace in International Relations. Routledge, 2020. 330 p.
5. Galtung J. Violence, Peace, and Peace Research. *Journal of Peace Research*. Vol. 6. No. 3 (1969). Pp. 167–191.
6. Гарт Т. Почему люди бунтуют. Санкт-Петербург : Питер, 2005. 461 с.
7. Richmond, Oliver. Peace in International Relations. Routledge, 2020. 330 p.
8. Van Ness, D. An Overview of Restorative Justice around the world. Workshop 2 organized by the International Centre for Criminal Law Reform and Criminal Justice Policy: Enhancing Criminal Justice Reform Including Restorative Justice, 22 April 2005. PP. 1–17.
9. Gade, Christian B.N. Restorative Justice and the South African Truth and Reconciliation Process. *S. Afr. J. Philos.* 2013, 32(1). P. 10–35.
10. Кристи Н. Конфликты как собственность. Москва : Изд-во ОЦС, 1999. 24 с.
11. Azar, E. Protracted international conflicts: Ten propositions. *International Interactions*. 1985.12:1, P. 59–70.
12. Criesberg, L. Intractable Conflicts The Oxford International Encyclopedia of Peace. Vol. 2. Oxford Press. 2010. P. 486–490.
13. Zartman W. 'Ripeness': the importance of timing in negotiation and conflict resolution. URL: <https://www.e-ir.info/2008/12/20/ripeness-the-importance-of-timing-in-negotiation-and-conflict-resolution/>

КОМІЧНЕ В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

Кривенко С. О.,
кандидат політичних наук
ORCID ID: 0000-0002-4182-1302

У статті визначено поняття комічного як риторичного та семантичного прийому в публічному дискурсі, що здійснює психологічні й поведінкові впливи. Виділені основні ознаки комічного, зокрема: комічне піддається людському сприйняттю; викликає сміх у представників певної групи, демонструючи відмінність між її представниками та іншими (не є глобальним, буде смішити тільки в межах певної групи); розважає адресата, не завдає страждань і не активує емоцій співпереживання в аудиторії, до якої спрямований. А. Бергсон визначає основне правило комічного – демонструвати неприродність, негнучкість, щось невласне нормальному життю. Крім того, філософ описує три додаткові принципи комічного: повторення (полягає у повторенні певних знаків – вербальних і невербальних), інверсія (заміна соціальних ролей) та інтерференція (гра різних значень одного знаку).

У статті визначені прийоми комічного, до яких вдавався Володимир Зеленський як кандидат на посаду президента України під час передвиборчої кампанії 2019 року. Матеріалами дослідження стала політична реклама, поширена як класичними медіа (через телебачення та зовнішня реклама), так і з допомогою соціальних медіа. У статті визначено, що в матеріалах політичної агітації В. Зеленського проглядаються всі три прийоми комічного, описані А. Бергсоном.

Автор доходить висновку, що сміх здатен виконувати такі соціальні функції: стимулювати розвиток спільноти, вказуючи на застарілі тенденції у ньому, а також висміювати того, хто хоче ініціювати суспільний розвиток, змінити усталені норми. Комічне, поширене політичними лідерами, здатне позначати сфери суспільного незадоволення і водночас творити простір для психологічної розрядки, поширюючи настрій байдужості щодо майбутнього.

Ключові слова: політичний дискурс, комічне, медіа, політика, дискурс-аналіз, семантика.

Постановка проблеми. Сучасна політика, як діяльність публічна, визначається способом, в який взаємодіють політик і його виборці. Для приваблення уваги та підсилення власних рейтингів політики вдаються до різних методів, серед них раціональна та емоційна аргументація. Механізми комічного, як і мотиви трагічні та героїчні, належать до емоційних аргументів. Політики сміхом принижують своїх конкурентів та інакодумців, жартують під час публічних виступів, з усмішкою коментують репліки опонентів. З огляду на це важливо досліджувати впливи комічного, що потрапляє до публічного дискурсу через висловлювання та дії політиків й інших лідерів громадської думки. Незважаючи на появу сучасних розвідок на тему комізму за кордоном, смішне в українському політичному дискурсі залишається малодослідженою темою.

Дослідження комізму набули популярності з початку ХХ століття. Зокрема, значним внеском у розвиток теорії комізму стали праця французького філософа Анрі Бергсона «Сміх» (вперше опублікована 1900 р.) та розвідка польського вченого Яна Бистрона «Комізм» (вперше опублікована 1939 р.). Окрім зазначених праць, джерельною основою для цього дослідження стали праці Арістотеля «Риторика» та «Поетика», стаття Г. Мілнера «Homo Ridens», а також дослідження американського вченого Мюррея Едельмана «Символічне використання політики» (1965 р.).

Мета статті – виявити види комічного в політичній комунікації України. Для цього потрібно виконати такі завдання: визначити поняття комічного; проаналізувати види комічних прийомів; вибрати матеріал дослідження та виявити, які види комічних прийомів властиві українському публічному дискурсу. Матеріалом дослідження стали тексти виборчої кампанії кандидата на посаду Президента України Володимира Зеленського 2019 року.

Методологією дослідження був вибраний політичний дискурс-аналіз, що передбачає зв'язок між суспільними настроями, культурою та публічним мовленням політиків. Серед методів, якими послуговувалися для досягнення мети, є такі: контент-аналіз, що був застосований для пошуку гумористичних зворотів в аудіовізуальних і друкованих текстах; семіотичний аналіз був важливий для визначення поняття комічного та його прийомів; прагматичний аспект гумору передбачає аналіз впливів комічного на поведінку людини та групи осіб. Зрештою, метод аналогії був застосований для

того, щоб в українському публічному дискурсі відшукати відповідники комічних прийомів, описаних А. Бергсоном.

Виклад основного матеріалу. Дослідження комічного, як і трагічного, в політиці починаються з розвитком розвідок, присвячених античній трагедії та комедії. Протиставлення та порівняння основних структурних одиниць, наративних правил та емоційних ефектів цих театральних жанрів створили основу для сучасних семантичних розвідок. Аристотель зауважив, що в комедії намагаються показати людей гіршими, ніж їхні сучасники (на відміну від трагедії, в якій люди постають кращими, ніж їхні сучасники), і що комедія викликає сміх і радість [10, с. 29]. За Аристотелем, комедія має на меті зобразити людей хоч гірших, та не в усій своїй нищості, вона лише відтворює погані риси. А погане є частиною смішного. Смішне – це якась вада або непристойність, що не завдає ні болю, ні шкоди [10, с. 32].

Уже в XX ст. М. Едельман зауважив, що трагічні персонажі зазвичай представляють інтереси великої групи населення: «Дії керівників публічні в тому значенні, що стосуються долі великої кількості людей, і їхні невдачі можуть бути трагічні, коли інтереси загального публічного інтересу зазнають невдачі» [2, с. 74]. На підставі цього можна припустити, що дії політичних лідерів, в яких не відображається публічний інтерес, можуть виглядати комічно.

Комічне в публічному дискурсі можна досліджувати на рівні одного символу (недоречність, обмовка, помилка), на рівні акту комунікації (жарт, висміювання, анекдот) або на рівні наративу (що дає змогу виділити комічного героя, смішного у своєму образі та у взаємодії з іншими дійовими особами).

Комічне складно визначити через різноманітність його проявів та впливів. Поняття позначає і фізіологічний стан людини, і психологічне відчуття задоволення, і прагматичний вплив на поведінку іншого, і семантичні загадки, які намагається розгадати інтелект, і, звичайно, лінгвістичні правила його вираження. Все ж для всіх видів комічного – гумору, іронії, сарказму, пародії тощо – характерні кілька спільних рис, зокрема, всі вони викликають сміх.

«Теофіль Готьє назвав комізм логікою безглуздості [11, с. 112]. Герберт Спенсер зазначав, що сміх сигналізує: певне зусилля ні до чого не призвело. І. Кант говорив: «Сміх викликають очікування, що раптово завершилися нічим» [11, с. 57–58], – зазначає А. Бергсон у праці «Сміх».

Філософ вважає, що комедія – це гра, яка наслідує життя, але суттєво від нього відрізняється: «Комічне – це та сторона особистості, якою вона нагадує річ, ті людські вчинки, які своєю абсолютно специфічною недоречністю нагадують певний механізм, щось автоматичне – словом, позбавлений життя рух» [11, с. 58].

Зі слів М. Едельмана, один із принципів драми полягає в тому, що природа дій та акторів має відповідати природі сцени [2, с. 98]. «Фон споглядання, як і середовище в мистецтві та примітивному соціумі, допомагає нам зрозуміти обставини» [2, с. 98], – зауважує М. Едельман. Якщо ж адресат вловлюватиме невідповідність дій політичного лідера та обстановки (setting), в якій лідер перебуває, йому стане смішно.

Отже, комічними в статті називатимуть такі тексти (візуальні чи вербальні), що викликають сміх, тексти, що описують чи висвітлюють людину (групу людей), не здатну (не здатних) пристосуватися до життя (середовища), що змінюється.

Аналіз праці А. Бергсона дає змогу виділити кілька основних ознак комічного. Передусім, комічне позначається сміхом людини. І цей сміх пов'язаний із тим, що людина помічає щось властиве їй (або іншому) в неживому або щось властиве неживому в ній самій (або іншій особі). Тобто, сміх, на думку А. Бергсона, неможливий за межами світу людини.

Крім того, комічне – це групова ознака. «Наш сміх – завжди сміх певної групи... не належачи до неї, ви не маєте жодного бажання сміятися» [11, с. 13], – йдеться в праці філософа. З огляду на те, що в групі творяться уявлення про належну поведінку кожного з її членів, сміх стає реакцією людини на те, що група, до якої вона належить, вважатиме застарілим, неприродним, недоречним.

«Яким би щирим не був сміх, він завжди таїть в собі згоду, майже змову з іншими усміхненими обличчями, дійсними або уявними» [11, с. 13], – зазначає А. Бергсон. Водночас сміх протиставляє групу, що сміється, іншим, кого текст не розсмішив або навіть обував. Цей ефект можна помітити на прикладі такої фрази, яку сказав В. Зеленський на дебатах із П. Порошенком, що відбулися 19 квітня 2019 року: «Поаплодуємо тим людям, які приїхали сюди автобусами» [4]. Так В. Зеленський викликав сміх у своїх прихильників, що протиставляли себе прибічникам кандидата П. Порошенка.

Інша ознака комічного полягає у його емоційній нечутливості: комічне спрямоване виключно до розуму людини. «Комічне виникає тоді, коли об'єднані в групу люди направляють свою увагу на одного з-поміж себе, пригнічуючи в собі чутливість і даючи волю одному тільки розуму» [11, с. 14], – зауважує А. Бергсон. Мислитель звертає увагу на те, що тільки спокійна людини буде в змозі зрозуміти смішне. Натомість всякі душевні стани, які хвилюють, якими можна заразитися – радості і печаль,

пристрасті, – серйозні і трагічні, тобто зводять комічне нанівець. «Комедія може початися тільки там, де особистість іншої людини перестає нас цікавити» [11, с. 85], – зазначив філософ.

Прийнявши твердження, що байдужість – природне середовище сміху, гасла, використані В. Зеленським перед другим туром виборів, комічними вважати не можна. Йдеться про гасла на зовнішній рекламі: «Кінець епохи жадібності»; «Кінець епохи бідності»; «Кінець епохи брехні» [6]. У цьому випадку кандидат у президенти активує емоції – сподівання, злість, надію. Натомість комізм, про що було сказано вище, не має викликати таких станів, він розслабляє і смішить за умов байдужості.

Отже, серед ознак комічного виділяємо такі: комічне піддається людському сприйняттю; викликає сміх у представників певної групи, zarazом демонструючи відмінність між різними групами; не завдає страждань і не задіює емоцій співпереживання в аудиторії, до якої спрямований, твориться за умов байдужості до емоцій іншої людини.

Крім основного принципу комічності, що полягає у віднаходженні механічності та застарілості в нормальному житті [11, с. 25], А. Бергсон визначає ще три прийоми комічного. Перший із них – повторення, яке передбачає: все, що сталося більше одного разу, може бути смішним. Повторення має кілька виявів. Передусім, повторення стосується лексичних одиниць – слів, фраз, речень. Таке повторення В. Зеленський застосовував під час концертів, коли поєднував роль коміка та кандидата в Президенти. «Я хочу зразу сказати, у нас сьогодні просто концерт, ніякої агітації. Просто концерт. Все чесно, ви ж гроші заплатили. Такого ще світ не бачив. Ніякої агітації. Скажу чесно, концерт дався нам складно. Складно писати, коли тебе пишуть, а тому справді жодної агітації. Просто весняний концерт...» (пер. з рос. – К. С.) [18], – такими словами В. Зеленський звертається до глядачів шоу «Студія Квартал 95» 16 березня 2019 року.

Комічність повторення фраз – у цьому випадку «жодної агітації» та «просто концерт» – А. Бергсон пояснює принципом пружини, коли задіюються два елементи – почуття, яке прагне вирватися на волю, і думка, що одразу його пригнічує [11, с. 49]. Почуттям у цьому випадку буде бажання агітувати, думкою – не можна цього робити в межах концерту.

Крім лексичної форми, комічність повторення простежується в ситуації, що відбувається кілька разів в одному і тому ж вигляді. «Так, наприклад, зустрічаю я на вулиці приятеля, якого давно не бачив; в цьому немає нічого комічного. Але якщо в той же день я його зустрічаю знову, потім втретє і вчетверте, ми обидва розсміємося...» [11, с. 60], – пояснив А. Бергсон у праці «Сміх».

В. Зеленський вдається до цього прийому, описуючи агітацію інших політиків як таку, що постійно повторюється, і через це дуже набридла. «Зазвичай після політичної реклами наших кандидатів хочеться реально повіситися. Перші розповідають, що зараз усе жакливо, але якщо вони прийдуть, усе буде, як у казці. Другі, навпаки, кажуть, що зараз усе, як у казці, але, якщо прийдуть перші, усе буде жакливо. Давайте від них відпочинемо» [13], – сказав В. Зеленський в одному зі своїх рекламних роликів, поширених у мережі Youtube.

Комічний ефект повторення проглядається і в твердженні «Я результат ваших [П. Порошенка] помилок та обіцянок» [4]. Ці слова В. Зеленський сказав на дебатах 19 квітня 2019 року. Вони творять уявлення, що і помилки, й обіцянки П. Порошенка постійно повторювалися, тому стали смішними.

Другий комічний прийом, який описує А. Бергсон, називається інверсією, і полягає він в несподіваній зміні соціальної ролі. «Так, ми сміємося над підсудним, який читає мораль судді, над дитиною, що намагається повчати батьків, урешті, над усім, що поміщене в рубрику «світ навиворіт» [11, с. 62], – зазначив А. Бергсон. Але цей список можна продовжувати: професор, що стає учнем, диякон в ролі затятого картяра, міщанин – в селі [14, с. 178], як зазначає В. Ліппман.

Прикладом інверсії в передвиборчій кампанії В. Зеленського є серіал «Слуга народу», в якому йдеться про вчителя історії Василя Голобородька, що раптово стає президентом України. «Щоб простий учитель жив, як президент, а президент – як простий учитель» [17], – каже персонаж В. Зеленського в першій серії серіалу, озвучуючи формулу інверсії як комічного мотиву. З огляду на те, що особа потрапляє в незвичні для себе обставини, її поведінка буде здаватися неприродною, привертатиме увагу і відрізнятиметься від прийнятої в цій сфері.

На комічність ефекту в результаті зміни соціальних ролей вказує і Я. Бистронь: «Наприклад переворот, революція; зміни ці, споглядаючи за ними збоку, без емоційний переживань, можуть здатися дуже смішними. Представники влади та кровні принци сидять у в'язниці.. принцеси... танцюють в кабаре... а міністерський візник стає міністром» [1, с. 139].

Інверсію можна простежити також серед жартів, що пролунали на дебатах 19 квітня 2019 року: «Ми зібрали стадіон! Я почуваю себе Вакарчуком трішечки» [4], – сказав В. Зеленський. Тут мовець підміняє ролі, вказуючи на спільну ознаку виступів співака та політика – вони можуть відбуватися на стадіонах.

Третій комічний прийом у переліку А. Бергсона – інтерференція: «Можливо, її слід визначити так: стан комічного, що належить одночасно до двох незалежних серій подій і може бути витлумаченим

відразу в двох абсолютно протилежних сенсах» [11, с. 63]. Інтерференція – це нашарування сенсів, правильним серед яких виявляється лише один, але який – про це ми дізнаємося аж наприкінці жарту [7]. «Весна прийде – будемо саджати» [3], – одне з передвиборних гасел В. Зеленського, в якому нашаровуються два сенси слова «садити» (або, як у даному випадку «саджати») – город або за ґрати. За звичкою спочатку може здатися, що йдеться про весняні роботи на городах і в садах, але врешті, з огляду на обставини мовлення, перемагає значення «садити за ґрати». Ця гра слів має комічний ефект, оскільки адресат розуміє, що слово «саджати», залежно від контексту, має кілька значень, і спершу контекст повів його хибним шляхом.

Прикладом інтерференції є і такий агітаційний хід: поряд із плакатом П. Порошенка, на якому написано «Президент один», поміщають плакат із зображенням В. Зеленського та написом – «І це я» [5]. Так виявляється багатозначність фрази «Президент один», адже кількісне визначення не вказує точно на кадрове рішення. Тому в результаті відбувається нашарування значень: «Президент один – і це П. Порошенко», «Президент один – і це В. Зеленський». З цих виграє останнє значення, бо воно нівелює попереднє.

«Ні обіцянок, ні пробачень» [12] – гасло, що повторює слова з пісні українського співака Віктора Павліка, але вже на зовнішній політичній рекламі В. Зеленського. Таке використання комічне з огляду на нашарування обставин висловлювання (сеттингу), в результаті чого змінюється семантика фрази. «Ні обіцянок, ні пробачень» у пісні про кохання перетворюються на «ні обіцянок, ні пробачень» серед політиків.

Виявивши прийоми комічного в виборчій кампанії в Україні, важливо проаналізувати суспільні функції комізму. Передусім варто звернути увагу те, що комічне виконує превентивну функцію. «Castigat ridendo mores» – «Сміхом шмагаємо звичаї» – латинська фраза, формулювання якої приписують французькому поетові XVIII ст. Жану де Сентюлю. А. Бергсон зазначає: «Людина комічна, коли автоматично йде своїм шляхом і не думає, що може зіштовхнутися з іншими людьми. Тоді виникає сміх, щоб позбавити її від неухважності і вивести зі стану мрійливості» [11, с. 85]. На думку вченого, суспільство чинить аналогічно, вимагає від кожного бути уважним до оточення, пристосовуватися, а не замикається на самому собі. Ось чому воно зацікавлене в тому, щоб над кожним завжди витала якщо не загроза покарання, то хоча б можливість приниження – нею і є сміх, що становить собою щось на кшталт суспільного вишколу [11, с. 85].

Комізм здатен маркувати ті сфери, де спалахують суспільні обурення. Тобто те, що стає об'єктом висміювання, може бути об'єктом суспільного незадоволення. Цю функцію можна простежити на прикладі серіалу «Слуга народу», в якому головний герой повсякчас дозволяє собі лайку на адресу офіційної влади, демонструючи: немає суспільство незадоволене.

Функція «вишколу» простежується також у політичній рекламі В. Зеленського, що, жартуючи, описує агітацію інших політиків як таку, що постійно повторюється і через це дуже набридла [13]. Можна сказати, що він жартами намагається «виправити» своїх опонентів та виборців, закликаючи не повторювати своїх помилок. «Не втраť ще 5 років» [6], – сказано на біг-борді, мовляв, не дайте змогу повторитися тому, що і так постійно триває, що застаріло і не актуально, «виправте дійсність».

Але, крім висміювання анахронізмів, сміх здатен захищати вже прийняті норми. Я. Бистронь, детальніше аналізуючи прояви смішного, зауважує: комічним ризикує бути все, що відхиляється від загальноприйнятої норми: «Смішний чоловік, який через фантазії чи впертість не зав'яже краватки, вживає дивні слова, яких не вживають інші, той, хто сміється на похороні <...> словом <...> відходить від норми, більшою чи меншою мірою усталеної» [1, с. 39].

Сміх може дискредитувати й важливі суспільні зміни, які тільки зароджуються. Ставши об'єктом насмішки, ці погляди будуть дискредитовані ще до того, як їх запропонують публічному обговоренню. Так, сміх здатен виконувати і функцію розвитку, і дискредитувати. Сміхом можна не лише попереджати, а й мститися, вважає А. Бергсон: «Немає достатніх підстав стверджувати ні те, що сміх завжди карає по заслугі, ні те, що він мотивований доброзичливістю або хоча б справедливістю» [11, с. 120]. На підтвердження цього можна навести приклад Сократа, що свого часу став героєм комедій Аристофана. «Історично комедія народилася у Стародавній Греції як свого роду реакція на трагіків і філософів, що прагнули ввести нових богів і створити нові звичаї» [15, с. 184], – такого висновку доходить Х. Ортега-і-Гассет у праці «Роздуми про Дона Кіхота». З його слів, Аристофан виводить на сцену сучасних йому персонажів – Сократа й Еврипіда – в ім'я народних традицій, «наших батьків» і священних ритуалів, і в цих образах Аристофан виставляє на сцені все те, що перший створив у царині філософії, а другий – у поезії» [15, с. 184]. Тобто сміхом політики можуть дискредитувати ті тенденції, які здаються їм небажаними, небезпечними чи конкурентними.

Приниження як функцію сміху можна простежити на рекламних гаслах В. Зеленського «Весна прийде – саджати будемо», «Весна покаже, хто, де крав», «Зробимо їх разом» [3]. Цими гаслами, в яких використовується семантичний засіб інтерференції, кандидат принижує чинну на той час владу.

Окрім виправлення, запобігання змінам, приниження та дискредитації, сміх здатен розслабляти, тобто виконувати функцію розважальну. Пояснює цю ідею А. Бергсон, порівнюючи комічного персонажа з тим, що діє уві сні. «Спілкуватися з речами і з людьми, стежити за тим, що відбувається, думати про навколишній світ – все це вимагає напруженого розумового зусилля <...> Це – праця...» [11, с. 120]. Натомість комічна безглуздість справляє враження гри, під час якої відпочиваєш від розумової втоми. «Давайте від них відпочинемо» [13], – сказав В. Зеленський в агітаційному відеоролику.

Це розслаблення як ефект комічного може послабити здатність аудиторії мислити критично. Небезпечний ефект смішного зауважує Ханна Арендт на прикладі реакції, якою у передвоєнній Німеччині зустріли п'єсу Бертольда Брехта «Тригрошова опера». Х. Арендт описує це так: у виставі зображені респектабельні ділки як бандити, а бандити як респектабельні ділки (тобто, за А. Бергсоном, використовується засіб інверсії). Зі слів вченої, лейтмотив п'єси «Спершу їжа, потім мораль» всі зустрічали шквальними оплесками: «Юрба аплодувала, бо сприймала ці слова буквально; буржуазія – бо так довго дурила себе власним лицемірством, що встигла втомитися від напруги і знайшла глибоку мудрість у висловленій банальності...; еліта – бо вбачала у зриванні покривів лицемірства чудову розвагу» [9, с. 385]. На думку філософині, така неувважність до подій та оточення посприяла поширенню тоталітарного світогляду.

Висновки. Отже, комічне проявляється в таких текстах, що викликають сміх, висвітлюючи людину (групу людей), не здатну (не здатних) пристосуватися до життя, що змінюється. Комізм скевований до байдужого розуму, не завдає страждань і не задіює емоцій співпереживання. Творити комічне можна прийомами повторення, інверсії та інтерференції. Кожен із цих засобів був застосований під час передвиборчої кампанії В. Зеленського як кандидата на пост президента України 2019 року. Беручи до уваги той факт, що В. Зеленський переміг на президентських виборах із показником 73% голосів в другому турі [19], можна стверджувати: комічне – ефективний засіб боротьби за прихильність та увагу аудиторії.

Серед функцій, які сміх здатен виконувати, можна виділити як ті, що оберігають панівний політичний лад, так і такі, що сприяють його зміні. Зокрема, сміх здатен «шмагати звичаї», маркувати сфери суспільного незадоволення, але також може висміювати всякого ініціатора суспільних змін, дискредитувати політичного опонента тощо. Крім того, комічне творить простір для психологічної розрядки людей. У майбутньому дослідження гумору в політичних промовах може допомогти у виявленні маніпуляцій та напрацюванні стратегій публічних комунікацій.

Kryvenko S. Comic in Ukrainian political discourse

In the article there is defined the concept of comic as a rhetorical and semantic technique in public discourse, which exerts psychological and behavioral influences. There are highlighted the main features of the comic, in particular: the comic is available for human perception; it causes laughter among representatives of a certain social group, demonstrates the difference between different groups (motives of comedy are not global, they will be funny only for a certain people); entertains the addressee, does not cause suffering and does not activate emotions of empathy in the audience to which it is directed. A. Bergson defines the basic rule of the comic – to demonstrate the unnaturalness, inflexibility, something uncharacteristic for normal life. The philosopher describes also three additional principles of the comic: repetition (the repetition of the certain signs – verbal and nonverbal – will be funny), inversion (replacement of social roles) and interference (semantic ambiguity of a one sign).

The article identifies the comic's techniques used by Volodymyr Zelensky as a candidate for the presidency of Ukraine during the 2019 election campaign. The materials for the study are political advertising, distributed both by classic media (television and outdoor advertising) and by social media. Author states that in the materials of V. Zelensky's political agitation are present all of three methods of the comic, described by A. Bergson.

In the article is claimed that laughter is able to perform the following social functions: to stimulate the development of the community by pointing out the outdated trends, as well as to ridicule those who wants to initiate social development. Comic, widespread by political leaders, can identify areas of public discontent and at the same time create space for psychological relief by spreading a sense of indifference to the future.

Key words: political discourse, comic, media, politics, discourse analysis, semantics.

Література:

1. Bystron J. St. Komizm. Wrocław, Ossolineum. 1960, s. 437.
2. Edelman, M. (1965). *The Symbolic Uses of Politics*. Urbana: University of Illinois Press.
3. «Весна покаже, хто де крав. Весна прийде, саджати будемо. Ми зробимо їх разом». *Офіційний сайт Володимира Зеленського і команди*. Ze.2019.com. 25.02.2019. URL: <https://ze2019.com/blog/vesna-pokazhe>.
4. «Дебати: Порошенко Зеленський. Повне відео». Телеканал Прямий, 1:29:34. 19 квітня 2019. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Gtl_lux40i4;
5. «И это я!» Зеленский собирается развесить 2000 бордов с троллингом конкурентов. Эксклюзивные фото». *СТРАНА.ua*. 26.02.2019. URL: <https://strana.ua/news/188128-strana-uznala-kak-vyhlyadzat-predvybornye-bilbordy-vladimira-zelenskoho.html>
6. «На вулицях Вінниці присутні білборди з прихованою агітацією за Володимира Зеленського та Петра Порошенка». *Oporaua.org*. 16.04.2019. URL: <https://www.oporaua.org/news/vybory/vybory-prezydenta/vybory-prezydenta-2019/17638-na-vulitsiakh-vinnitsi-prisutni-bilbordi-z-prikhovanoi-agitatsiiei-za-volodimira-zelenskogo-ta-petra-poroshenka>.
7. Gabora L., K. Kitto. Toward a Quantum Theory of Humor. *Front. Phys*, 26/01/2017. URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fphy.2016.00053/full>.
8. Milner, G.B. "Homo Ridens. Towards a Semiotic Theory of Humour and Laughter". *Semiotica*, 5(1), 1972, 1–30.
9. Арендт Х. Джерела тоталітаризму. Київ : Дух і літера, 2002, 539 с.
10. Аристотель. "Поетика". Античні поетики. Псевдо-Лонгін. Про високе. Гораций. Про поетичне мистецтво / Упорядкував М. Борецький, В. Зварич. Київ : Грамота, 2007, 167 с.
11. Бергсон А. Смех / Предисл. и примеч. И.С. Вдовина. Москва : Искусство, 1992, 127 с.
12. Буцко Д. Політтехнолог Зеленського: «Краще сказати "зуб даю", ніж "шапку зніму"». *LB.ua*. 04.03.2019. URL: https://ukr.lb.ua/news/2019/03/04/421072_polittechnolog_zelenskogo_krashche.html.
13. Кривко А. Зеленський пропонує відпочити від політичної реклами на «1+1». *Youtube*. 19.02.2019. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=7vLmHwN-lzk>. Дата перегляду 24.02.2020.
14. Липпман У. Общественное мнение / Пер. с англ. Т.В Барчуновой; Редакторы перевода К.А. Левинсон, К.В. Петренко. Москва : Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. 384 с.
15. Ортега-и-Гассет Х. Роздуми про Дона Кіхота / Пер. з ісп. Галина Верба. Київ : Дух і літера, 2012. 216.
16. Почепцов Г. Семиотика. Москва : «Рефл-бук»; Київ: «Ваклер», 2002. 432 с.
17. Слуга народа. «Слуга Народа – все серии подряд, 1–4 серии комедийного сериала». *YouTube*. 1:30:43, 02.06.2016. URL: https://www.youtube.com/watch?v=_DXc_KyXdiU&t=604s.
18. Студия Квартал 95 Online. *Полный выпуск Нового Вечернего Квартала 2019 от 16 Марта*. *Youtube*. 1:20:22. 16.03.2019. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Gj472J5wY3I>.
19. Центральна виборча комісія. «Вибори Президента України». URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2019/wp300pt001f01=720.html>.

ТЕМА БІЛОРУСЬКОЇ МОВИ В МІСЦЕВИХ ПРОРОСІЙСЬКИХ ІНТЕРНЕТ-ЗМІ (НА ПРИКЛАДІ TELESKOP-BY.ORG)¹

Польовий Т. Є.,

кандидат політичних наук,

асистент кафедри міжнародної інформації

Національного університету «Львівська політехніка»

ORCID ID: 0000-0002-7908-6606

Стаття присвячена проблемі висвітлення теми білоруської мови в проросійських інтернет-ЗМІ Білорусі. Відзначено приналежність ресурсу Teleskop-by.org до мережі проросійських пропагандистських медіа, яка транслює ідентичні наративи. Встановлено, що цьому ресурсу притаманна різка, а місцями й агресивна риторика стосовно незалежної Білорусі як держави загалом та білоруської мови зокрема. Значна увага акцентується на співіснуванні білоруської і російської мов у Республіці Білорусь. Виявлено, що авторами ставиться під сумнів факт існування окремої від російської білоруської мови, звертається увага на її провінційність і другорядність. Таким чином, акцентуючи на спорідненості двох етносів і мов, білоруському суспільству нав'язується російська ідентичність, яка значною кількістю авторів цього медіаресурсу позиціонується як домінуюча порівняно із білоруською. Проаналізовано основні тези, які пропагуються авторами Teleskop-by.org. Зокрема, в публікаціях вказується на загрози, які виникають для російської мови на фоні діяльності агресивно налаштованих проти всього, пов'язаного з Росією, «націоналістів-білорусизаторів». Встановлено, що автори цього ЗМІ вбачають у явищі білорусизації потенційну небезпеку та загрозу для «руського мира» в Білорусі загалом і російської мови зокрема. Наприклад, відсутність топоніміки або реклами російською мовою позиціонується авторами публікацій як кроки, спрямовані на знищення російської мови в Білорусі. Пропагується твердження, що принципова білоруськомовність здебільшого свідчить про антиросійські політичні погляди носія. Попри те, що більшість авторів висловлюються за рівноправність обох державних мов, вказуючи при цьому на важливість російської мови та її значення на формування білоруської ідентичності і свідомості, в окремих публікаціях фактично просувається ідея поділу білорусів на російськомовних і білоруськомовних.

Ключові слова: білоруська мова, російська мова, білорусизація, націоналісти, «білорусизатори», «руський мир».

Постановка проблеми. Упродовж останніх років у білоруському інформаційному просторі спостерігається підвищений інтерес до проблеми білоруської мови в Республіці Білорусь. Особливо активно це питання висвітлюється проросійськими інтернет-ЗМІ, які є одним з основних джерел інформації для громадян Білорусі. У цьому контексті привертає увагу те, що в окремих ресурсах піддається сумніву факт існування окремої від російської білоруської мови зокрема та окремого білоруського етносу загалом. Такий наратив цілком вписується в доктрину «руського мира», яка активно пропагується через мережу проросійських ЗМІ в Білорусі.

Мета статті – з'ясувати, як висвітлюється тема білоруської мови в проросійських інтернет-ЗМІ Білорусі.

Виклад основного матеріалу. У опублікованій наприкінці 2018 року доповіді британського Королівського інституту міжнародних відносин (Chatham House) «Громадянське суспільство під російською загрозою: вироблення стійкості в Україні, Білорусі, Молдові» Республіка Білорусь названа найуразливішою перед російським впливом серед країн Східного партнерства. Серед основних факторів, що визначають вразливість, з-поміж іншого названо засилля російської мови та поширення проросійських матеріалів в ЗМІ. Зокрема, авторами відзначається, що домінування російської мови над соціокультурним ландшафтом сприяє поширенню наративів про «руський мир» і є ключовим середовищем, що сприяє впливу російської пропаганди [1].

Поширення проросійських матеріалів у Білорусі здійснюється через мережу пропагандистських інтернет-ЗМІ. Згідно з класифікацією джерел дезінформації і пропаганди стосовно Білорусі,

¹ Стаття підготовлена в рамках Visegrad Scholarship Program на базі кафедри міжнародних відносин і сучасної історії, факультету історії і міжнародних відносин Білостоцького університету (Республіка Польща).

здійсненої білоруським дослідником Андреем Єлісєєвим, такі ресурси, як Teleskop-by.org, Politring, Вместе с Россией/Ross-bel.ru, Imhoclub.by та ін., є «найагресивнішими джерелами, які цілком або майже повністю фокусуються на висвітленні білоруської тематики, регулярно розміщують власні (ексклюзивні) матеріали із наявною дезінформацією і пропагандистськими наративами з частим використанням мови ворожнечі» [2].

У цій статті здійснено спробу аналізу контенту сайту Teleskop-by.org. Це дослідження проводилося з використанням методу моніторингу з елементами якісного контент-аналізу для встановлення загальної риторики та спрямованості висвітлення вибраних тем і матеріалів, що публікуються в конкретному ЗМІ.

Хоча вибраний ресурс і не належить до числа найвідвідуваніших у Білорусі, однак він формує мережу згаданих вище інтернет-ЗМІ, яка впродовж останніх років демонструє тенденцію до зростання в якісному і кількісному відношеннях [3]. Згідно із статистичними показниками за жовтень 2020 року, кількість унікальних відвідувачів сайту становила 19 033 відвідувань за день, за загальної кількості переглядів 92 195. А відповідні показники за місяць становлять 579 тисяч відвідувачів у разі 2,63 млн переглядів [4].

Чимала частина матеріалів ресурсу Teleskop-by.org містить тексти, присвячені проблемі білоруської мови в Республіці Білорусь. Відзначимо, що питання мови часто використовується для досягнення певних політичних цілей і є доволі чутливою політизованою темою, котра здебільшого розглядається в контексті її співіснування із російською мовою. Вона позиціонується як гарант збереження білоруської ідентичності, культури та невід'ємний елемент етнічної самосвідомості білоруського народу [5]. При цьому зазначається, що «російська мова була рідною для білорусів і в дорадянський період. Тому ні про яку русифікацію білоруського народу не лише в XX столітті, але і навіть у XIX столітті не може бути і мови» [6]. Отже, однією із ключових тез, яка пропагується цим ЗМІ, є спорідненість білоруської і російської мов та етносів: «наші предки вважали себе *«русскими»*, русинами і своєю рідною мовою називали *«русский язык»* [7]. Фактично, з огляду на мовну спорідненість, білоруська мова зображується другорядною і трактується як культурне доповнення до основної національної мови, своєрідний провінційний варіант мови російської: «Сама спорідненість мов полягає в їх назві – *«белоРУССКИЙ язык, РУССКИЙ язык... Идетъся про дві варіації нашої рідної мови. Перша більшою мірою наша місцева, а інша – загальноруська... Ми ж також Русь, тільки не московська, а Біла, БелоРУССИЯ, БелаРусь і наша самосвідомість – белоРУСИ»* [8]. Закономірно на цьому фоні виглядають пропозиції визнати російську мову національним надбанням та рідною і національною мовою білорусів на державному рівні [9; 10; 11]. Тому поширення російської мови в Білорусі розглядається як цілком закономірний результат природного процесу. Оскільки «білоруси і росіяни – не просто братні народи, а народи – сіамські близнюки. Це результат первісної етнокультурної близькості і багатовікового спільного проживання» [12]. Зміст і суть проаналізованих матеріалів, на наш погляд, повноцінно передає така цитата: «Наші співвітчизники повинні зрозуміти одну просту думку: їм нічого соромитися, що вони не розмовляють рідною мовою. Розмовляють. І ця мова – російська. Те, що білорус повинен розмовляти білоруською, – абсолютно безглуздо і розраховано на людей з низьким IQ» [13].

Чималу увагу автори Teleskop-by.org надають феномену так званої білорусизації та вбачають у ньому потенційну загрозу. Процес білорусизації, як зазначається, ще не набрав масового характеру, однак уже запущений і розвивається [14]. Трактується це як цілеспрямована політична кампанія, покликана відторгнути все російське, відмова від будь-яких зв'язків з Росією, її культурою та історією. Тому небезпека вбачається не в самій білорусизації як національному проєкті, а в його загрозі для російського проєкту в Білорусі і російській мові як його невід'ємної складової частини. Позаяк «російська мова є одним з основних стовпів об'єднання білорусів і росіян у спільних проєктах, таких як Союзна держава і ЄАЕС. Це наше спільне культурне надбання, наша спільна історична пам'ять, спільна історія та ідентичність» [15]. Загалом, проросійська пропаганда активно експлуатувала образ небезпечного білоруського націоналізму з намаганням його маргіналізувати [16].

У чималій кількості публікацій тема мови розглядається в контексті негативного впливу так званих «націоналістів» і «білорусизаторів». У таких текстах спостерігається дискурс на протистояння із «змагарами» і «білорусизаторами», які «під приводом відродження рідної мови намагаються протиставити білоруську мову російській, зарахувати російську мову в розряд іноземних..., тим самим протиставити білорусів і росіян один одному як абсолютно різні народи, які не мають нічого спільного між собою» [17]. При цьому відзначається, що між білорусизацією і дерусифікацією дуже тонка межа [18].

Матеріали, розміщені на Teleskop-by.org, загалом свідчать, що наявна мовна політика в Білорусі загалом схвалюється авторами і відповідає інтересам населення: «Те, що російська мова ширше використовується в суспільному просторі – це не «змова русифікаторів», як вважають наші націоналісти, а простий наслідок того, що вона ширше використовується білорусами в побуті» [19]. При цьому піддається критиці період 1991–1994 років, коли «націоналісти, які дорвалися до влади, проголосили білоруську мову єдиною державною, почали примусову білорусизацію в багатьох сферах суспільного життя,

стали створювати образ ворога навколо всього російськомовного, «*русского*», російського [20]. Дискурс, у якому висвітлюється мовне питання на Teleskop-by.org, спрямований на представлення білоруської мови у дещо негативному і неоднозначному контексті стосовно російської мови, яка іноді зазнає утисків і потребує більшого захисту. Крім того, «зменшення використання російської мови в Білорусі невідворотно приведе до поступової дерусифікації всієї нашої культури, і, як наслідок, до змін геополітичних вподобань населення» [21]. Відзначимо, що тема утисків російської мови в Білорусі озвучувалася і вищими посадовими особами Російської Федерації. Зокрема, занепокоєння з цього приводу висловлював міністр культури Російської Федерації Володимир Медінський, який закликав міністра культури Білорусі Юрія Бондаря звернути увагу на захист російської мови в Білорусі [22].

Пропагується думка, що в суспільстві білоруська мова є джерелом постійних конфліктів і суперечок, які зазвичай провокують націоналісти та представники прозахідної опозиції, яких називають головними винуватцями занепаду білоруської мови [23]. В такому контексті білоруська мова позиціонується як «мова барикад і крові, мова жорстоких націоналістичних чисток і мова виклику» [24]. З огляду на це констатується, що «загрозу для Білорусі несе зовсім не російська мова, а, власне, спроби націоналістів під виглядом національного відродження нав'язати білорусам комплекс жертви і зачистити їхню національну пам'ять від спільної з росіянами культурно-історичної спадщини» [25]. На тлі цього перемога опозиції в Білорусі спричинить наступ на російську мову і погіршення білорусько-російських відносин: «потрібно врахувати, що Координаційна рада (білоруської опозиції) представлена виключно прозахідними активістами. І тому є реальні побоювання, що разом з перемогою Координаційної ради відбудеться автоматичне повернення до конституції 1994 року, усунення російської мови і погіршення відносин з Росією» [26].

Одночасно з цим критикувалася діяльність влади Білорусі, яка, «загрожуючи з націоналістами, проводила політику білорусизації, культивувала білоруську мову», що розцінювалося як загроза існуванню російської мови в Білорусі. «Націоналісти намагаються зробити білоруську не національною мовою, а інструментом своїх політичних ігрищ. Вдається зробити їм це чи ні, залежатиме від кожного білоруса і росіянина» [27]. До прикладу, відсутність топоніміки, вивісок або реклами російською мовою позиціонується авторами публікацій як кроки, спрямовані на утиски російської мови в Білорусі: «Незважаючи на те, що російська мова в Білорусі вже понад 20 років має статус державної, в Республіці Білорусь не припиняються спроби обмежити сферу застосування російської мови. Зокрема, російська мова практично повністю виключена з державної транспортної системи. Так, покажчики на дорогах, назви населених пунктів і вулиць, географічних об'єктів (річки, озера і т.д.) виконані тільки білоруською мовою, оголошення в міському транспорті і міському метрополітені робляться тільки білоруською, зорова інформація на залізничних та автобусних станціях представлена також в основному білоруською мовою [28].

З використанням вищенаведених негативних конотацій формується певний сукупний образ білоруськомовного опозиційно налаштованого громадянина Білорусі, який априорі є ворожим до всього російського: «Сьогодні білоруська мова – це своєрідний маркер, що дозволяє майже миттєво і з 90-відсотковою точністю визначити політичні, громадські та навіть релігійні симпатії людини. Тому що варто нам почути від людини білоруську мову, можна з високою часткою ймовірності припустити, що це: а) противник президента Лукашенка і його політичного курсу; б) ще більший противник Росії, Путіна і «анексії Криму»; в) противник православ'я загалом і Російської Православної Церкви зокрема; г) прихильник «євроінтеграції» Білорусі» [29]. «Вони (білоруськомовні націоналісти) добиваються того, щоб держава увімкнула свій адміністративний ресурс з білорусизації, а це відразу принесе дуже багато проблем, у тому числі ймовірну дискримінацію російської мови, що є прямим шляхом до дестабілізації» [30]. Попри звинувачення так званих «націоналістів-русофобів» у діяльності, спрямованій на розкол суспільства, саме використання вищезазначеної риторики, на наш погляд, може з більшою долею ймовірності поляризувати суспільство. Поділ його на білоруськомовну і російськомовну частини, дихотомія «ми» – «вони», зосередження уваги на геополітичних і конфесійних вподобаннях є деструктивним і може трактуватися як приклад використання мови ворожнечі.

Відзначаючи значимість і потенційну конфліктогенність мовного питання в Білорусі [31], наводиться негативний приклад України, де мовне питання є перманентним джерелом внутрішньої та зовнішньої напруженості, і є зразком того, до чого може привести устремління нав'язати «національну мову» як єдиний засіб комунікації, коли значна частина (якщо не більшість) населення розмовляє іншою мовою. Авторами Teleskop-by.org констатується, що Білорусі наразі вдалося уникнути переходу до воєнничого мовного націоналізму. Втім немає жодних гарантій, що цього не станеться в майбутньому [32]. В інших публікаціях говориться, що, попри оптимістичні заяви про вічну дружбу із Росією, Білорусь «безповоротно рухається до моделі моноетнічної держави і етнічного націоналізму за українським взірцем» [33].

Висновки. Таким чином, спроба аналізу вмісту Teleskop-by.org, присвяченого темі білоруської мови в Білорусі, дає підстави говорити, що характерною особливістю для такого роду публікацій є акцентування уваги на проблемі співіснування російської і білоруської мов із зазначенням другорядності

білоруської, як мови локальної і провінційної. Авторами пропагуються проросійські наративи про єдність білоруського і російського народів та їхніх мов. Також окремим публікаціям притаманне намагання розділити білорусів за мовною ознакою на російськомовних і білоруськомовних, політичними та ідеологічними установками та ін. Головною загрозою для сучасної Білорусі авторами Teleskop-by.org вбачається деструктивна діяльність «націоналістів-русофобів», які є антагоністами усього, що пов'язане з Росією, в тому числі й російської мови. При цьому тема білоруської мови є лише елементом пропагандистської інформаційної кампанії, здійснюваної конкретним ЗМІ та мережею, до якої входить такий ресурс у межах Білорусі. Аналізуючи дискурс, у якому на Teleskop-by.org розглядається тема білоруської мови, можна стверджувати, що будь-яка діяльність, спрямована на розвиток білоруської мови та її популяризацію, трактується авторами як русофобія, наростаюча загроза та діяльність, спрямована на протистояння *«русскому миру»*.

Polovyi T. The topic of the Belarusian language in local pro-Russian Internet media (the case of Teleskop-by.org)

The article covers the problem of the Belarusian language in the pro-Russian Internet media in Belarus. Noted that the Teleskop-by.org resource belongs to the network of pro-Russian propaganda media, which broadcasts identical narratives. Established that this resource is characterized by sharp and sometimes aggressive rhetoric about independent Belarus as a state in general and the Belarusian language in particular. Considerable attention is paid to the coexistence of Belarusian and Russian languages in the Republic of Belarus. Found that the authors question the existence of a separate from the Russian Belarusian language, emphasizing its provinciality and secondary nature. Thus, emphasizing the kinship of the two ethnic groups and languages, Russian identity is imposed on Belarusian society, which, according to a significant number of authors of this media resource, is positioned as dominant in comparison with the Belarusian one. Analyzed the main theses promoted by the authors of Teleskop-by.org. In particular, the publications point to the threats that arise for the Russian language amid activities of the "belarusizing nationalists" who are aggressively opposed to everything connected with Russia. Established, that the authors of this media see in the phenomenon of belarusianization a potential danger and threat to the "Russian world" in Belarus, in general, and the Russian language, in particular. For example, the lack of toponymy or advertising in Russian is positioned by the authors of the publications as steps aimed at the destruction of the Russian language in Belarus. Promoting the statement that the principled Belarusian-speaking, in the vast majority of cases, indicates the anti-Russian political views of the speaker. Despite the fact that the overwhelming majority of authors support the equality of both state languages, but at the same time point to the importance of the Russian language and its role in the formation of the Belarusian identity and consciousness and in some publications the authors actually promote the idea of dividing Belarusians into Russian and Belarusian-speaking.

Key words: Belarusian language, Russian language, belarusianization, nationalists, "Belarusizers", "Russian world".

Література:

1. Boulègue M., Lutsevych O., Marin A. Civil Society Under Russia's Threat: Building Resilience in Ukraine, Belarus and Moldova. URL: <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/publications/research/2018-11-08-civil-society-russia-threat-ukraine-belarus-moldova-boulegue-lutsevych-marin.pdf>.
2. Елисеєв А. Кардинальные перемены в антибелорусской дезинформации и пропаганде: анализ количественных и качественных изменений. Исследовательский центр EAST (Eurasian States in Transition). Апрель 2019. URL: <http://east-center.org/wp-content/uploads/2019/04/Belarus-Disinformation-Propaganda-2019-RU.pdf>.
3. Елисеєв А. Кардинальные перемены в антибелорусской дезинформации и пропаганде: анализ количественных и качественных изменений. Исследовательский центр EAST (Eurasian States in Transition). Апрель 2019. URL: <http://east-center.org/wp-content/uploads/2019/04/Belarus-Disinformation-Propaganda-2019-RU.pdf>.
4. Статистика відвідуваності Teleskop-by.org. URL: <https://a.pr-cy.ru/tools/traffic/?domain=teleskop-by.org>.
5. Польско-шляхетская трактовка белорусской истории и Русский мир. URL: <http://teleskop-by.org/2019/08/23/polsko-shlyahetskaya-traktovka-belorusskoj-istorii-i-russkij-mir/>.
6. Лев Криштапович: Феномен белорусской идентичности. URL: <http://teleskop-by.org/2018/11/10/lev-krishtapovich-fenomen-belorusskoj-identichnosti/>.

7. Андрей Геращенко: Наш родной русский язык. URL: <http://teleskop-by.org/2019/02/25/andrej-gerashhenko-nash-rodnoj-russkij-yazyk/>.
8. Андрей Геращенко: Наш родной русский язык. URL: <http://teleskop-by.org/2019/02/25/andrej-gerashhenko-nash-rodnoj-russkij-yazyk/>.
9. Кирилл Озимко: День родных языков. URL: <http://teleskop-by.org/2019/02/26/kirill-ozimko-den-rodnyh-yazykov/>.
10. Андрей Геращенко: Наш родной русский язык. URL: <http://teleskop-by.org/2019/02/25/andrej-gerashhenko-nash-rodnoj-russkij-yazyk/>.
11. Аркадий Вертязин: Русский язык как родной. URL: <http://teleskop-by.org/2017/11/16/arkadij-vertiazin-russkij-yazyk-kak-rodnoj/>.
12. Главные мифы националистов о белорусском языке. URL: <http://teleskop-by.org/2019/08/30/glavnye-mify-natsionalistov-o-belorusskom-yazyke/>.
13. Андрей Василенко: Как Беларусь стала русскоязычной. URL: <http://teleskop-by.org/2020/06/25/andrej-vasilenko-kak-belarus-stala-russkoyazychnoj/>.
14. Открытые и скрытые формы белорусизации. URL: <http://teleskop-by.org/2020/02/04/otkrytye-i-skrytye-formy-belorusizatsii/>.
15. Главные мифы националистов о белорусском языке. URL: <http://teleskop-by.org/2019/08/30/glavnye-mify-natsionalistov-o-belorusskom-yazyke/>.
16. Польовий Т. Маргіналізація білоруського націоналізму в російських інтернет-ЗМІ (на прикладі Lenta.ru та Regnum). *Spółeczność międzynarodowa w obliczu przemian: ujęcie wieloaspektowe*, Tom 4, A. Kordonska, R. Kordonski (red.), Instytut Nauk Politycznych UWM w Olsztynie, Olsztyn–Łwów 2020. S. 113–123.
17. Польско-шляхетская трактовка белорусской истории и Русский мир. URL: <http://teleskop-by.org/2019/08/23/polsko-shlyahetskaya-traktovka-belorussoj-istorii-i-russkij-mir/>.
18. Михаил Бабич: Очень тонкая грань между мягкой белорусизацией и дерусификацией. URL: <http://teleskop-by.org/2019/02/10/mihail-babich-ochen-tonkaya-gran-mezhdu-myagkoj-belorusizatsiej-i-derusifikatsiej/>.
19. Белорусов пытаются разделить по языковому принципу. URL: <http://teleskop-by.org/2020/04/20/belorusov-pytayutsya-razdelit-po-yazykovomu-printsipu/>.
20. Националисты против мовы. Как на уровне лексики раскалывают белорусское общество. URL: <http://teleskop-by.org/2018/06/06/natsionalisty-protiv-movy-kak-na-urovne-leksiki-raskalyvayut-belorusskoe-obshhestvo/>.
21. Белорусов пытаются разделить по языковому принципу. URL: <http://teleskop-by.org/2020/04/20/belorusov-pytayutsya-razdelit-po-yazykovomu-printsipu/>.
22. Министр культуры России просит защитить русский язык в Беларуси. URL: <https://reform.by/ministr-kultury-rossii-prosit-zashhitit-russkij-jazyk-v-belarusi/>.
23. Националисты против мовы. Как на уровне лексики раскалывают белорусское общество. URL: <http://teleskop-by.org/2018/06/06/natsionalisty-protiv-movy-kak-na-urovne-leksiki-raskalyvayut-belorusskoe-obshhestvo/>.
24. ЯЗЫК ВЫЗОВА. Почему белорусский язык перестал быть нейтральным. URL: <http://teleskop-by.org/2018/09/18/yazyk-vyzova-pochemu-belorusskij-yazyk-perestal-byt-nejtralnym/>.
25. Главные мифы националистов о белорусском языке. URL: <http://teleskop-by.org/2019/08/30/glavnye-mify-natsionalistov-o-belorusskom-yazyke/>.
26. «Ни Лукашенко, ни оппозиция не хотят слышать белорусский народ», – эксперт. URL: <http://teleskop-by.org/2020/09/27/ni-lukashenko-ni-oppozitsiya-ne-hotyat-slyshat-belorusskij-narod-ekspert/>.
27. Трудности перевода: чего мы не знали о белорусском национализме. URL: <http://teleskop-by.org/2019/04/29/trudnosti-perevoda-chego-my-ne-znali-o-belorusskom-natsionalizme/>.
28. Николай Сергеев: Русский язык на Белой Руси. URL: <http://teleskop-by.org/2020/06/13/nikolaj-sergeev-russkij-yazyk-na-beloi-rusi/>.
29. ЯЗЫК ВЫЗОВА. Почему белорусский язык перестал быть нейтральным. URL: <http://teleskop-by.org/2018/09/18/yazyk-vyzova-pochemu-belorusskij-yazyk-perestal-byt-nejtralnym/>.
30. Белорусов пытаются разделить по языковому принципу. URL: <http://teleskop-by.org/2020/04/20/belorusov-pytayutsya-razdelit-po-yazykovomu-printsipu/>.
31. Кошмар националистов: сколько белорусов говорят по-белорусски? URL: <http://teleskop-by.org/2019/08/24/koshmar-natsionalistov-skolko-belorusov-govoryat-po-belorusски/>.
32. Кошмар националистов: сколько белорусов говорят по-белорусски? URL: <http://teleskop-by.org/2019/08/24/koshmar-natsionalistov-skolko-belorusov-govoryat-po-belorusски/>.
33. Белорусский этнический национализм. URL: <http://teleskop-by.org/2019/08/16/belorusskij-etnicheskij-natsionalizm/>.

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ МЕЖДУНАРОДНОЙ ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОЙ ПЕРЕВОЗКИ ГРУЗОВ

Асланов В.,
диссертант
Бакинского государственного университета

Цель – исследовать правовые вопросы регулирования в области международной железнодорожной перевозки грузов. **Методы:** анализ и изучение нормативно-правовых документов, содержащих в себе положения о международной железнодорожной перевозке грузов. Железнодорожный транспорт в развитых странах занимает ведущее место по сравнению с другими видами транспорта. Это объясняется его универсальностью – возможностью обслуживать различные отрасли хозяйства и удовлетворять потребности населения в перевозках вне зависимости от условий, в которых проводятся перевозки. Поэтому почти двести лет железнодорожный транспорт остается основным средством перемещения грузов.

Международному железнодорожному грузовому сообщению известны несколько видов международной перевозки, каждый из которых имеет свои правовые особенности. Рассмотрим следующие виды перевозок: 1) перевозка прямого и непрямого сообщения; 2) железнодорожные или смешанные международные перевозки; 3) бесперегрузочные и перегрузочные международные перевозки; 4) соседские и транзитные международные перевозки; 5) международное сообщение с переемправкой и пограничные перевозки; 6) особые виды перевозок грузов. Среди перечисленных видов перевозки, на наш взгляд, в настоящее время наиболее эффективными являются смешанные контейнерные перевозки или интермодальные, многомодальные, комбинированные, т.е. с участием двух и более видов транспорта, а сам процесс доставки получил название «интермодальных» или «многомодальных» перевозок. **Обсуждение:** предложение всестороннего и детального изучения и использования этой практики в научных кругах.

Ключевые слова: железная дорога, грузоперевозки, международные перевозки, смешанные грузоперевозки, интермодальные перевозки, правовые отношения, международные соглашения.

Постановка проблемы. На протяжении всей истории транспорт играет большую роль в жизни людей, обеспечивая потребности населения в перевозках и услугах, жизнедеятельность всей экономики государства.

Транспортный процесс представляет собой перемещение в пространстве грузов из точки отправления в точку назначения с помощью транспортных средств. Перевозка грузов – это сочетание ряда последовательно осуществляемых и тесно связанных между собой операций. Ими являются заключение договора перевозки, предоставление вагонов для погрузки, погрузку груза, осуществление самой перевозки, выдачу груза на станции назначения, разрешение споров, связанных с перевозкой.

В одно время транспортный процесс был ограничен территориальными пределами. Однако прогресс в развитии транспорта и расширение международных связей между государствами привели к тому, что перемещение грузов может осуществляться не только в пределах одной страны (внутренняя перевозка), но и между двумя и более государствами. У перевозки появляется международный характер. Можно сказать, что международная железнодорожная перевозка – это перевозка как грузов, так и пассажиров, осуществляемая между двумя и более государствами. Данное определение нельзя назвать полным по ряду причин. В каждом государстве существуют нормативные акты, регулирующие внутренний транспортный процесс. Применение внутреннего законодательства к международной перевозке вызывает некоторые трудности в осуществлении этого транспортного процесса, т.к. законодательство каждой страны имеет свои особенности. В этом случае международная перевозка будет осуществляться на основе перевозочных договоров, заключаемых

по внутренним правилам стран следования груза. Заключение нескольких договоров объясняется тем, что эксплуатация железнодорожного транспорта в каждой стране различна, и перевозочный договор, действовавший в одной стране, не будет применяться в другом государстве. В результате действия нескольких перевозочных документов сам транспортный процесс будет замедленным и неэффективным.

Существует и другой способ осуществления международной железнодорожной перевозки. Данный способ, на наш взгляд, является наиболее эффективным и реальным. Он выражается в заключении специальных международных соглашений между заинтересованными субъектами. Эти соглашения устанавливают условия международных перевозок, которые регулируют все существенные моменты транспортного процесса. В настоящее время международные соглашения имеют наибольшее применение при осуществлении международных перевозок, так как они существенно облегчают сам процесс перевозки и способствуют быстрому и эффективному международному сообщению.

Целью статьи является исследование правовых вопросов регулирования в области международной железнодорожной перевозки грузов.

В доктрине и прецедентном праве обоснование необходимости правовых вопросов о регулировании в области международной железнодорожной перевозки грузов рассматривали в работах В.Г. Ермолаева [1], А. Котляренко [2], Л.А. Лунц [3], О.Н. Садиков [5; 6], А. Тынель [7], В. Якушев [8] и др.

Изложение основного материала. На основании вышесказанного можно дать определение международной железнодорожной перевозки. Это перевозка грузов и пассажиров, осуществляемая между двумя и более государствами на основе заключенного между ними специального международного соглашения, или на основе отдельных договоров перевозки, заключенных по правилам стран следования груза.

Однако, по мнению Л.А. Лунца, не будут международными перевозки между государствами, осуществляемые без соответствующих межгосударственных соглашений [3, с. 237]. Он разбивает перевозочный процесс на два этапа: до границы, перевозка осуществляется по внутренним правилам страны следования с составлением перевозочного договора, а после пересечения границы составляется новый перевозочный договор по правилам внутреннего законодательства иностранного государства.

По мнению экспертов, специфические транспортные вопросы в области международного частного права в данном случае не возникают. Перевозка осуществляется в рамках национального, а не международного транспорта, и ее условия регламентируются в каждой стране нормами ее внутреннего законодательства.

По нашему мнению, позиция Л.А. Лунца ошибочна в той части, где он не признает перевозку международной, если она осуществляется на основе внутреннего законодательства. На наш взгляд, перевозки, осуществляемые на основе внутреннего законодательства стран следования груза и последовательного оформления перевозочных договоров по указанным выше законам между странами, не заключившими между собой международного соглашения по перевозкам, следует считать международными. Другое дело, как мы уже говорили, что эти перевозки являются неэффективными и замедленными.

Назовем следующие признаки, по которым эти перевозки можно считать международными: перевозка осуществляется из страны отправления в страну назначения; груз пересекает границу одного или нескольких государств; участвует иностранный элемент; обязательно прохождение таможенной процедуры.

Следует согласиться с тем, что в настоящий момент международные перевозки осуществляются на основе международных соглашений между заинтересованными странами. Это положение мы не оспариваем. Однако при отсутствии соглашений между странами перевозки, осуществляемые между ними, также будут международными.

Подобную точку зрения высказывают В.Г. Ермолаев и О.В. Сиваков, считающие распространенное определение, что «международная перевозка грузов – это перевозка между двумя и более странами, выполняемая на условиях, которые установлены заключенными этими государствами международными соглашениями», справедливым только для части международных перевозок. Они также считают международной перевозкой перевозку, осуществляемую без заключения соглашения между заинтересованными странами, на основе внутренних правил стран, участников этой перевозки [1, с. 133].

Существует точка зрения, на основании которой, для признания перевозки международной вовсе не обязательно, чтобы она фактически осуществлялась по территории двух или более стран. По мнению О.Н. Садикова, достаточно сдать груз к перевозке в соответствующем сообщении. Фактического поступления груза на территорию иностранного государства может и не быть (при утрате груза в стране отправления) [5; 7].

С этим мнением нужно согласиться, так как перевозка, которая имеет место на основании международного соглашения и направлена на перемещение грузов из одной страны в другую, вне зависимости от того, пересек груз границу государства отправления или нет, будет международной перевозкой. Сама суть этой перевозки – перемещение груза из страны отправления в страну назначения, все правовые вопросы по ней определены в соглашении между этими странами. Поэтому, если груз по такой перевозке не поступил на территорию государства назначения, она все равно будет считаться международной перевозкой.

Также нужно отметить, что перевозка грузов не будет международной, если транспортный процесс по своей сути ограничен территорией одной страны, несмотря на то, что одной из сторон в перевозке является иностранный гражданин, юридическое лицо. В этом случае могут возникнуть международные правовые вопросы, но они не будут касаться сферы международной перевозки.

А. Тынель, Я. Функ, В. Хвалеи считают перевозку международной, когда перемещение товара, составляющего предмет обязательства перевозчика, производится через государственную границу государства [7, с. 487].

Международному железнодорожному грузовому сообщению известны несколько видов международной перевозки, каждый из которых имеет свои правовые особенности. Рассмотрим следующие виды перевозок: 1) перевозка прямого и непрямого сообщения; 2) железнодорожные или смешанные международные перевозки; 3) бесперегрузочные и перегрузочные международные перевозки; 4) соседские и транзитные международные перевозки; 5) международное сообщение с переотправкой и пограничные перевозки; 6) особые виды перевозок грузов.

Перевозки «прямого сообщения» являются наиболее распространенными. Под прямым международным сообщением следует понимать такое сообщение, перевозка грузов в котором осуществляется несколькими перевозчиками на основании одного договора перевозки и оформляется одним перевозочным документом, действующим между станциями, находящимися на железных дорогах разных стран.

Перевозка данного вида имеет следующие основные моменты: на основе соглашения между участвующими странами перевозка осуществляется по внутренним правилам каждой из участвующих в соглашении стран; перевозка последовательно оформляется несколькими перевозочными документами;

Перевозка «непрямого сообщения» осуществляется путем последовательного оформления нескольких перевозочных документов (договоров), которые заключаются на основе внутренних правил стран следования.

Наибольшую эффективность эти перевозки получили при использовании контейнеров, позволяющих намного повысить рентабельность данного вида перевозки по сравнению с другими [12, с. 80].

В практике международных перевозок имеются соглашения, предусматривающие установление смешанного сообщения, осуществляемого несколькими видами транспорта.

Конвенция ООН о международных смешанных перевозках грузов предоставляет объяснение данной транспортировки. «Международная смешанная перевозка» означает перевозку грузов по меньшей мере двумя разными видами транспорта на основании договора смешанной перевозки из места в одной стране, где грузы поступают в ведение оператора смешанной перевозки, до обусловленного места доставки в другой стране.

Операции по вывозу и доставке грузов, осуществляемые во исполнение договора перевозки только одним видом транспорта, как определено в таком договоре, не считаются международной смешанной перевозкой [13, с. 21].

Основной характерной чертой смешанной перевозки, выработанной западной теорией транспортного права, представляется присутствие личности, принимающей на себя ответственность за сохранность багажа на абсолютно всем протяжении транспортировки груза (так называемого оператора смешанной перевозки грузов), принимающего на себя функции перевозчика [8, с. 60].

Необходимо отметить, что правоотношения при смешанной перевозке у грузовладельца появляются собственно вместе с оператором, но никак не вместе с отдельными перевозчиками (исполнителями смешанной перевозки). Оператором может являться юридическое либо физическое лицо, заключающее соглашение смешанной перевозки, а также бравшее на себя за оплату обязанность по выполнению соглашения [2, с. 17]. Оператор принимает определенный груз с целью выполнения смешанной перевозки. Подтверждением передачи ему груза является экспедиторская гарантия [4; 5]. Оператор обязуется доставить определенный груз в место назначения.

Использование таких перевозок в мировой практике обусловлено большим эффектом, получаемым при выполнении этих перевозок, так как одна смешанная перевозка будет равна нескольким последовательно осуществляемым перевозкам (различными перевозчиками) одного и того же груза.

Правовое регулирование в области международной железнодорожной перевозки грузов имеет важное значение при исследовании правовых вопросов регулирования в области международной железнодорожной перевозки грузов.

Нормы международных соглашений подлежат обязательному применению в процессе функционирования транспортного сообщения между странами, заключившими транспортную конвенцию. Однако необходимо, чтобы заключившее соответствующее соглашение государство придало его нормам внутригосударственное действие в соответствии со своей внутренней процедурой. Этот процесс называется трансформацией, т.е. нормы международного договора, в широком смысле слова, становятся нормами внутреннего права и, тем самым, нормами международного частного права, применяемыми данным государством.

Транспортное право любого государства по своей природе должно являться открытой, международной системой или, по крайней мере, быть совместимой с международными нормами транспортного права [8, с. 57].

Эта точка зрения подтверждает возможность заключения единого транспортного соглашения о международной перевозке. Однако, несмотря на возможность заключения такого соглашения, до настоящего момента такого соглашения не существует. Скорее всего, оно будет иметь место в скором будущем, но для его появления необходимо пройти несколько этапов правового развития в области международных перевозок. Один такой этап уже назван – это открытое транспортное право всех государств. Его можно назвать основным, т.е. главной предпосылкой для появления единого международного соглашения о международной перевозке грузов. Далее в исследовании будет поднят вопрос о едином транспортном соглашении.

Как было уже сказано, для установления нормальных транспортных связей между странами необходимо заключение и выполнение условий международного договора либо применение внутреннего законодательства стран, участвующих в международной перевозке. Из них наиболее выгодным и перспективным является применение международного соглашения.

Наиболее крупными международными соглашениями в области международных грузовых перевозок являются Бернская конвенция о перевозках грузов (МГК), заключенная в 1890 г., и Соглашение о международном грузовом сообщении (СМГС) между социалистическими странами, заключенное в 1950 г. [11]. До настоящего времени вышеуказанные соглашения не раз пересматривались, приспособлялись к определенным условиям, возникающим в процессе развития железнодорожных перевозок. Для полного изучения проблемы правового регулирования международных железнодорожных перевозок грузов необходимо подробно рассмотреть процесс эволюции этих соглашений.

В 1980 г. произошло заседание согласно пересмотру Бернских конвенций: МГК, а также МПК (соглашение касательно железнодорожных транспортировок пассажиров, а также груза, заключенное в 1923 г.). В результате данной конференции было принято новое Соглашение касательно интернациональных железнодорожных перевозках (КОТИФ). КОТИФ связывает международно-правовые нормы Бернских конвенций в общем главном соглашении, к которому существуют приложения А и В, содержащие нормы гражданско-правового характера о порядке международных перевозок. Приложение А, регулирующее порядок перевозки пассажиров, приобрело название «Единые правила МПК». Приложение В, регулирующее порядок перевозки грузов, именуют «Единые правила МГК».

В соответствии со ст. 1 Приложения В, Единые правила МГК должны применяться для всех грузов, перевозимых по сквозной товарной накладной, оформленной для перевозок по маршрутам через территории не менее двух государств и исключительно по железнодорожным линиям, указанным в настоящей Конвенции.

В соответствии с данной Конвенцией, железная дорога обязуется осуществить перевозку грузов в вагонах на условиях Единых правил, по которым отправитель обязуется подчиняться данным правилам, дополнительным положениям и тарифам. Перевозка производится с помощью грамотного обслуживающего персонала и функционирующими транспортными средствами, которые удовлетворяют действующим транспортным требованиям [9].

Необходимо отметить, что основные положения КОТИФ были сильно изменены вследствие начатой в начале 90-х годов реформы Конвенции, проводимой в Центральном Бюро в Берне [6, с. 90–91]. Реформы затронули следующие положения Конвенции: сфера действия КОТИФ распространена на всю железнодорожную сеть стран-участников соглашения, а не только на определенные и заранее объявленные линии; правовая природа договора перевозки груза, который является реальным в действующей редакции КОТИФ, изменена. Договор стал консенсуальным, т.е. для его заключения достаточно соглашения сторон.

О.Н. Садиков отметил взаимосвязь соглашений, регулирующих международную железнодорожную перевозку с соглашениями, регулирующими технические и правовые вопросы железнодорожного транспорта. Мы придерживаемся такой же точки зрения и считаем, что нормативные акты, осуществляющие правовое регулирование международных железнодорожных перевозок, не могут действовать в отрыве от вспомогательных соглашений [6].

На наш взгляд, к вышеперечисленному списку вспомогательных соглашений следует отнести «таможенное законодательство». Оно должно четко регулировать процесс перемещения грузов через границу. Таможенные законы должны быть простыми и понятными для участников международного железнодорожного сообщения, быть удобным в процессе их исполнения. Четко и правомерно работающее таможенное законодательство и его взаимосвязь с железнодорожным законодательством приведет к увеличению скорости перевозок, уменьшению задержек грузов на границе и, как следствие, увеличению роли железных дорог, по сравнению с другими видами перевозчиков.

Выводы. На основании вышесказанного можно дать определение международной железнодорожной перевозки. Это перевозка грузов и пассажиров, осуществляемая между двумя и более государствами на основе заключенного между ними специального международного соглашения или на основе отдельных договоров перевозки, заключенных по правилам стран следования груза.

Следует согласиться с тем, что в настоящий момент международные перевозки осуществляются на основе международных соглашений между заинтересованными странами. Это положение мы не оспариваем. Однако при отсутствии соглашений между странами перевозки, осуществляемые между ними, также будут международными.

В зависимости от того, сколько участвуют в перевозке видов транспорта, перевозки делятся на железнодорожные и смешанные.

Железнодорожные перевозки – это перевозки, которые выполняются исключительно железнодорожным транспортом. Если перевозка в прямом международном сообщении осуществляется с участием нескольких видов транспорта, то такое сообщение называется, например, прямым смешанным железнодорожно-водным международным сообщением. Такое грузовое сообщение, например, установлено между шестью государствами, в целях дальнейшего укрепления и развития экономического сотрудничества и наиболее рационального использования железнодорожного и водного транспорта по реке Дунай.

Современные производственные отношения в мире обусловили оборот большого количества товаров. Этот оборот осуществляется с помощью транспортных средств. Одним из них является железнодорожный транспорт, осуществляющий перевозку различных грузов. Взаимоотношения между государствами привели к тому, что перевозка осуществляется не только по земле, но и в воздухе, по морю. Это привело к созданию особого вида перевозки – смешанная перевозка.

Международные смешанные перевозки – это перевозки, выполняемые на основании одного договора и единого транспортного документа между двумя и более странами, при помощи нескольких видов транспорта.

Асланов В. Правове регулювання міжнародного залізничного перевезення вантажів

Мета – дослідити правові питання регулювання у сфері міжнародного залізничного перевезення вантажів. *Методи*: аналіз та вивчення нормативно-правових документів, що містять положення про міжнародне залізничне перевезення вантажів. Залізничний транспорт займає провідне місце серед інших видів транспорту в розвинених країнах. Це пояснюється його універсальністю – можливістю обслуговувати різні галузі господарства та задовольняти потреби населення у перевезеннях незалежно від умов, у яких вони відбуваються. Тому вже майже двісті років залізничний транспорт залишається основним засобом переміщення вантажів.

У рамках міжнародного залізничного вантажного сполучення відомі кілька видів міжнародних перевезень, кожен з яких має власні правові особливості. Розглянемо такі види перевезень: 1) перевезення прямого та непрямого сполучення; 2) залізничні та змішані міжнародні перевезення; 3) безперевантажувальні та перевантажувальні міжнародні перевезення; 4) сусідні та транзитні міжнародні перевезення; 5) міжнародне сполучення з перевідправкою та прикордонні перевезення; 6) особливі види перевезення вантажів. На наш погляд, серед перелічених видів перевезень найбільш ефективними у наш час є змішані контейнерні перевезення, а також інтермодальні, багатомодальні, комбіновані, тобто за участі двох або більше видів транспорту, а сам процес доставки отримав назву «інтермодальних» або «багатомодальних» перевезень. *Обговорення*: пропозиція всебічного та детального вивчення та використання цієї практики у наукових колах.

Ключові слова: залізниця, вантажоперевезення, міжнародні перевезення, змішані вантажоперевезення, інтермодальні перевезення, правовідносини, міжнародні угоди.

Aslanov V. Legal regulation in the field of international railway transportation of goods

Goal: investigate legal issues on membership of the Republic of Azerbaijan in the International Criminal Court. *Methods of research*: analysis and study of regulatory documents containing provisions

on the international railway carriage of goods. Railway transport in developed countries takes a leading place in comparison with other modes of transport. This is due to its versatility – the ability to serve various sectors of the economy and meet the needs of the population in transportation, regardless of the conditions in which the transportation is carried out. Therefore, for almost two hundred years, rail transport remains the main means of moving goods.

There are several types of international transportation known to international rail freight traffic, each of which has its own legal characteristics. Consider the following types of transportation: 1. Transportation of direct and indirect messages. 2. Rail or mixed international transport. 3. Non-reloading and reloading international transportation. 4. Neighboring and transit international transportation. 5. International traffic with reconsignment and border transportation. 6. Special types of cargo transportation. Among the listed types of transportation, in our opinion, currently the most effective are mixed container transportation or intermodal, multimodal, combined, i.e. involving two or more modes of transport, and the delivery process itself was called “intermodal” or “multimodal” transportation. *Discussion:* offering a comprehensive and detailed study and use of this practice in academia.

Key words: railway, transportation, international transport, multimodal transport, intermodal transport, legal relations, international agreements.

Литература:

1. Ермолаев В.Г., Сиваков О.В. Международное частное право. Курс лекций. Москва, 1998. С. 133.
2. Котляренко А. Экспедитор – полноправный участник транспортного процесса. *Партнер*. 1999. № 4. С. 17.
3. Лунц Л.А. Курс международного частного права. Особенная часть. Москва, 1975. С. 237.
4. Правила для транспортных документов на смешанную перевозку ЮНКТАД/МТП. Москва, 1998. С. 5.
5. Садиков О.Н. Правовое регулирование международных перевозок грузов. Москва, 1981. С. 7.
6. Садиков О.Н. Реформы международного железнодорожного права. *Сборник статей*. Под ред. Марышевой Н.И. Москва, 2000. С. 90–91.
7. Тынель А., Функ Я., Хвалей В. Курс международного торгового права. Минск. 1999. С. 487.
8. Якушев В. Общие тенденции развития современного права перевозок грузов и их влияние на правовое регулирование смешанных перевозок. *Хозяйство и право*. 1996. № 9. С. 57.
9. Appendix B to the Convention concerning International Carriage by Rail (COTIF) of May 1980.
10. Final Act and Convention on International Multimodal Transport of Goods. TD/MT/CONF/17. 21 p.
11. International convention concerning the carriage of goods by rail (CIM) with additional protocol. Berne. 1970.
12. International Transport Forum. Trends in the Transport Sector 2012. OECD Publishing, 2012, 80 p.
13. United Nations Conference on a Convention on International Multimodal Transport. Volume I.

ОСОБЛИВОСТІ РОСІЙСЬКОЇ ЕКСПАНСІЇ ЩОДО ТЮРКСЬКИХ ТА УГРО-ФІНСЬКИХ НАРОДІВ (ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ XV – СЕРЕДИНА XIX СТ.): ІСТОРИКО-ПРАВОВА ПАРАДИГМА

Іванов О. Ю.,

кандидат юридичних наук,

старший викладач кафедри теорії та історії держави і права

Національної академії Служби безпеки України

ORCID ID: 0000-0002-5890-5369

У статті розглянуто особливості суспільно-політичних та державно-правових процесів, пов'язаних із перебігом російської експансії щодо тюркських та угро-фінських народів упродовж останньої чверті XV – середини XIX ст. Автор підкреслює, що з огляду на сенс існування Росії як держави традиційно в її політико-правовій доктрині війна завжди трактувалась як продовження зовнішньої політики в мирний час, що якраз і визначало особливості російського зовнішньополітичного курсу. Наголошується, що початок безпосереднього захоплення Росією володінь тюрків і угро-фінів пов'язується з підкоренням таких великих держав, як Казанське, Астраханське і Сибірське ханства. Загалом до особливостей російської експансії щодо тюркських та угро-фінських народів зараховано такі: ідеологічна зумовленість; приділення значної уваги підготовчій фазі експансії; поєднання воєнних і гібридних засобів впливу на підкорювані народи; застосування широкого арсеналу методів національної асиміляції після підкорення територій; розробка та впровадження широкого арсеналу заходів впливу в разі непокори місцевого населення; супровід експансії на всіх стадіях засобами інформаційно-психологічної боротьби. Підкреслено, що при цьому ідеологія російського експансіонізму поповнилася такими основними положеннями: у процесі вирішення міжнародних зіткнень має завжди переважати сила, а не справедливість; переможців військових конфліктів слухаються і з ними погоджуються, їх не судять і їм не висувають претензій, навіть коли вони творять жорстокості, їм не дорікають ні в яких гріхах; слабкі, відсталі і залежні держави слід підкорювати і не залишати їм жодних шансів на відродження; якщо держава, яка раніше перебувала в ранзі переможця, послабшала і вже не може відстояти свого привілейованого становища, треба на неї якомога швидше нападати і добивати її; прийняття наполегливої, наростаючої агресивності у відносинах з ослабленими державами як основа військово-політичної тактики; застосування широкого арсеналу засобів асиміляції населення як напередодні експансії, так і на всіх її подальших етапах, розвиток теорій про «відсталість» народів.

Ключові слова: Московське царство, Російська імперія, завоювання, розширення території, Середня Азія, Сибір, етноси.

Постановка проблеми. У російській політико-правовій доктрині війна завжди трактувалась як продовження зовнішньої політики в мирний час, тільки іншими засобами, «причому ясне, чітке, не замасковане нічим продовження», а мирні договори визначалися як воєнні та політичні підсумки війни і всієї попередньої зовнішньої політики. При цьому, якщо ж мирний договір не задовольняє одну із сторін або обидві, то тоді починається нова війна і зовнішньополітична лінія або змінюється, або зберігається залежно від результатів цієї нової війни, тобто від результатів нового співвідношення сил двох держав. Саме так трактувалося і завоювання колишніх золотоординських територій – як закономірний процес, зумовлений нібито об'єктивними історичними передумовами. Наведену схему російські дослідники визначають як «простий ланцюжок», за допомогою якого «утворюється чітка лінія, ясна і зрозуміла для кожної хоч трохи грамотної людини». Зазначене, зокрема, яскраво відображає втілення щодо тюрків і угро-фінів основного постулату російського експансіонізму: війна – сенс існування держави. Застосування царизмом збройного втручання для задоволення своїх геополітичних цілей оцінюється російськими істориками не інакше, як «нове слово» в зовнішній політиці Московського царства у XVI ст. і надалі Російської імперії, Союзу РСР та сучасної Російської Федерації.

Накопичення російським урядом значного обсягу відомостей щодо різних аспектів життєдіяльності тюркських та угро-фінських народів зумовило закономірну появу відповідних досліджень. Утім, їхні автори, відводячи мало місця історії названих етносів до завоювання Москвою, головним чином відображали позицію сучасної їм влади щодо передумов, а також перебігу завоювання відповідних державних утворень. Поява більшості таких праць припала на часи після 1722 р., коли за указом Петра I відбулося створення нової імперської схеми викладу російської історії. У цих працях експансія подається виключно як «священна місія» російської держави, а будь-який спротив їй – виключно як негідний вчинок, за який неминуче має настати покарання як за прояв «непослуху» обраній Богом царській владі. Радянські історики, висвітлюючи здебільшого у працях 1950–1960-х рр. зазначені процеси, хоча і вказують на «свавілля царизму» в окремих випадках, загалом продовжують лінію своїх імперських колег-попередників. Сучасні ж російські дослідники, викладаючи зазначені події, особливу увагу звертають на їхню роль у процесах «творення єдиного російського народу» та «централізованої російської держави». Разом із тим варто зауважити, що предметом дослідження для вітчизняних і західних істориків особливості російської експансії щодо тюркських та угро-фінських народів останньої чверті XV – середини XIX ст. практично не стали. Виняток становлять лише праці, присвячені доколоніальним періодам їхнього життя (О. Палій), а також загальній характеристиці процесів розпаду Золотої Орди як прабатьківщини більшості з них (Ф. Фавор'їо). З огляду на сказане, доводиться констатувати відсутність у сучасній історіографії комплексних досліджень процесів російської експансії щодо тюркських та угро-фінських народів в історико-правовій парадигмі зокрема та в контексті російської державницької ідеології.

Мета статті – висвітлити характерні риси російської експансії щодо тюркських та угро-фінських народів на різних етапах історії та надати їм політико-правову оцінку. Запропоновані нами хронологічні межі дослідження – остання чверть XV – середина XIX ст. пов'язуються з початковим та кінцевим моментами завоювницької діяльності спочатку Московського царства, а потім і Російської імперії щодо державних утворень тюрків та угро-фінів.

Виклад основного матеріалу. Період останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. по праву вважається часом розквіту російського експансіонізму. Примітно, що приблизно в цей же час, зокрема, уряд Російської імперії сформулював «законні причини застосування російської зброї проти Кучума-Хана», маючи на увазі завоювання Сибірського ханства в 1582–1597 рр., яким тоді правив хан Кучум. Оглянемо наведені царськими чиновниками аргументи щодо «законності», щоб зрозуміти специфіку прояву експансіонізму щодо цього регіону:

- 1) підкорення Росією володінь Кучума;
- 2) предки Кучума «без законної причини» нападали на Росію;
- 3) Кучум-Хан перший почав «ворожі дії»;
- 4) ворожі дії були розпочаті Кучумом без образи з російської сторони.

Поряд із наведенням аргументів на користь «законності» завоювання Сибірського ханства, цей захід називається ще й «справедливою справою». Разом із тим заслуговують на увагу і такі слова німецького професора з проросійською орієнтацією І. Фішера: «Але як людське бажання, відчуючи деяке послаблення, рідко знає помірність, і все далі сягати хоче, так трапилося і тут: у Росії майже ні про що більше не говорили, як про достаток дорогою м'якою мотлоху в сибірських землях» [1, с. 194]. Тим самим був визнаний вихід за межі «законності», проте ж трактувався він як вельми закономірний наслідок природного ходу подій.

Традиційно в історіографії початок безпосереднього захоплення Росією володінь тюрків і угро-фінів пов'язують із підкоренням таких великих держав, як Казанське, Астраханське і Сибірське ханства. Після завоювання в 1552 р. Казанського ханства Московське царство стало безпосередньо межувати з Астраханським ханством, у зв'язку з чим його «дружня» політика відразу ж змінилася: на Астрахань у Москві стали дивитися як на черговий об'єкт для завоювання. У 1553 р. царський чиновник Адашев став вести переговори з ногайськими послами в Москві про допомогу ногайському хану Ізмаїлу в поваленні астраханського хана Ямгурчея (Ямгурчі) як ставленика Криму і про встановлення ногайського впливу в Астрахані. Це був зручний привід для початку воєнних дій Москви проти Астраханського ханства, завойованого в результаті кількох років пізніше, у 1556 р. Вдавшись до допомоги казахських ханів, до кінця століття захопив царський режим і Сибірське ханство – останні залишки золотоординської державності.

З огляду на специфіку Казанського, Астраханського і Сибірського ханств як спадкоємців найбільш воєвничої степової імперії, московські чиновники прийняли рішення максимально швидко діяти, з метою їх ліквідації. У зв'язку з цим були розроблені специфічні методи для здійснення експансії у східному напрямі, що передбачали руйнування будь-яких можливих залишків автохтонної державності. Дочекавшись моменту, коли названі держави потерпали від міжродових чвар і переживали політичну роздробленість, російські царі вирішили «не дати їм отямитися» і, скориставшись

ситуацією, увійти до них на лаврах переможців. Основні методи роботи царизму в цьому напрямі зводилися до такого: використання родових чвар, підбурювання, підтримка і протиставлення одних правителів родів іншим, нацьковування різних родів один на одного. В. Духовська, дружина генерал-губернатора Туркестанського краю С. Духовського, уже за часів перебування названих територій у складі Російської імперії з цього приводу у своїх мемуарах зазначала: «Періодична роздача медаль і халатів перетворює незговірливих мусульман на порівняно корисних і досить поступливих слуг російського уряду» [2].

У доповідях царських інформаторів зазначалося, що національні відносини між корінним угро-фінським населенням регіону і більш пізнім татарським населенням у постординських ханствах характеризувалися як нормальні і навіть дружні. Очевидно, що ця обставина значною мірою ускладнювала реалізацію планів самодержавства зі швидкого і безболісного захоплення цих держав. У зв'язку з цим головним методом, використаним із метою ліквідації ханської державності, була підтримка наявних розбіжностей між придворними угрупованнями, а також їхньої провокації до розпалювання нових протиріч. Слід також зазначити важливу роль у цих процесах «російської партії» при ханському дворі в кожній із держав – проросійськи налаштованої частини знаті, яка, як правило, надавала московському цареві найбільш достовірні відомості про придворні справи, а також виконувала роль агентури впливу у вищих державних структурах. Крім цього, штучно створювалася ситуація протистояння зі «східною партією», супутнє нарощування напруженості як приводу для розхитування політичної стабільності з подальшим використанням його з метою ліквідації всіх трьох названих ханств [3, с. 93].

У другій половині XIX ст. у процесі ліквідації залишків ханської державності застосовували методи дещо модернізувалися. Так, наприклад, збереглися «заспокійливі депеші» зовнішньополітичного відомства для урядів стратегічно значущих країн Азії. Суть їх зводилася приблизно до такого: «Росія взагалі не має бажання розширювати свої кордони в Середній Азії далі тієї межі, яка визнається необхідною для її власної безпеки, для зміцнення спокою і розвитку торгівлі у краї» [2]. Проте відомі факти діяльності чоудорів – противників торгових відносин із Росією з числа населення азійських держав. Ці люди були опозиційно налаштованими щодо влади і раніше за інших вбачали в різкій активізації торгівлі з боку імперських купців тенденції підготовчого етапу експансії щодо їхніх держав. Аби привернути увагу влади, вони здійснювали напади на торгові каравани, що прийшли з Росії, і грабували їх [4]. Однак переважання «російської партії» у владі було причиною того, що такі випадки лише припинялися і не приймалися до розгляду належним чином.

Самі росіяни, приєднуючи території тюрків і угро-фінів одну за однією, виділяли низку факторів, що нібито свідчили про нездатність цих народів до опору царизму. У цьому випадку в основному згадувалися відсталість економіки, військової організації, державна роздробленість, «затурканість» населення (неграмотність, відсутність можливостей участі в політичних процесах). Так було, наприклад, із Сибірським ханством: «Побачили тоді імениті купці, що справи їхні погані: сьогодні один їх розорить, завтра інший, – так їм буде непереливки, і написали в Москву Іоанну Грозному чолобитну, у якій скаржилися, що сибірський цар як їх, так і інших поселенців сильно ображає, а тому і просили дозволити їм будувати фортеці і набирати ратних людей, а для загрози татарським грабіжникам «переходити» і за Уральські гори. Час минав, глухий Олонецький край розвивався» [5].

Окремі представники демократичних кіл російської інтелігенції середини XIX в. критикували таку риторику, докладно розкриваючи у своїх мемуарах колоніальну сутність завоювань і викриваючи фальсифікований опис подій з освоєння нових територій офіційною владою. Так, наприклад, М. Северцев, який розробив для уряду великі плани розвитку «добробуту» районів приєднаних територій, у той же час стверджував: «Влада, яка спровокувала бунт, наприклад, відібранням земель у населення, і після приборкання бунту значною мірою втрачає свій моральний авторитет, а такою втратою нехтувати не можна» [2]. Оцінюючи загалом позитивно військово-стратегічні наслідки приєднання нових територій для самодержавства, цей та інші вчені зазначали реакційний характер колоніальної політики. Такого роду роботи всіляко вилучалися і не допускалися до масового читача, за допомогою чого влада гальмувала почалися процеси формування особливої групи серед інтелігенції, яка боролася за захист прав тюрків, угро-фінів та інших народів, котрі активно піддавалися асиміляції.

Виходячи з вищевикладеного, можна виділити особливі положення ідеології російського експансіонізму, що сформувалися в процесі складання політичної практики із захоплення державних утворень тюрків і угро-фінів. Основними з них вважаємо такі:

- у процесі вирішення міжнародних зіткнень має завжди переважати сила, а не справедливість;
- переможців військових конфліктів слухаються і з ними погоджуються, їх не судять і їм не висувують претензій, навіть коли вони творять жорстокості, їм не дорікають ні в яких гріхах;
- слабкі, відсталі і залежні держави слід підкорювати і не залишати їм жодних шансів на відродження;

- якщо держава, яка раніше перебувала в ранзі переможця, послабшала і вже не може відстояти свого привілейованого становища, треба на неї якомога швидше нападати і добивати її;
 - прийняття наполегливої, наростаючої агресивності у відносинах з ослабленими державами як основа військово-політичної тактики;
 - застосування широкого арсеналу засобів асиміляції населення як напередодні експансії, так і на всіх її подальших етапах, розвиток теорій про «відсталість» народів.
- У результаті ретроспективного аналізу особливостей політики Росії щодо тюркських і угро-фінських народів встановлено її ведення в загальному ключі експансіоністської спрямованості геополітичного курсу держави. У зв'язку з цим видається можливим виділити її загальні риси:
- ідеологічна зумовленість – усі застосовувані інструменти засновані на постулатах концепції «Москва – Третій Рим» і на положеннях державно-правової ідеології Золотої Орди як спадкоємиці великої Монгольської імперії;
 - приділення значної уваги підготовчій фазі експансії – попередній збір відомостей про захоплені території (землі, їх якість, корисні копалини, географічне розташування, близькість до торгових шляхів, водних артерій) і їх населення (чисельність, національний склад, основні заняття, джерела доходів, особливості ментального розвитку, схильність до покірності);
 - поєднання воєнних і гібридних засобів впливу на підкорювані народи – наявність добре розвинених мереж агентури впливу, використання торговців для реалізації урядових цілей, релігійний вплив, дискредитація місцевої влади в очах населення, збройне захоплення як завершальна стадія експансії;
 - застосування широкого арсеналу методів національної асиміляції після підкорення територій – заохочення переходу в нову релігію, до використання російської мови в побуті і церкві, руйнування місцевих звичаїв ведення господарства (земельні відносини, традиційні види ремесел, сільського господарства), уявлення російського монарха як «рятівника» від усіх мислимих і немислимих бід, супроводжуване набором репресивних заходів впливу на незгодних;
 - розробка та впровадження широкого арсеналу заходів впливу у разі можливих випадків непокори серед місцевого населення – крім класичних збройних придушень повстань, судових репресій і посилення адміністративного впливу, поступове руйнування традиційного адміністративного, правового та економічного укладу (у відповідь на кожну протидію «примусу до послуху»), трактування всіх подібних випадків у контексті «невдячності» російському уряду за надання можливостей «культурного розвитку» народам, нібито не здатним до цього самостійно;
 - супровід експансії на всіх стадіях засобами інформаційно-психологічної боротьби – фальсифікований виклад у наукових і періодичних джерелах особливостей історичного розвитку як самої Росії, так і упокорюваних народів, надмірне вихваляння уявної ролі царського уряду в їхній «історичній долі», позиціонування російського війська виключно як визвольної армії, застосування широкого спектра лінгвістичних і стилістичних засобів для нібито гіперболізації ролі російського монарха в розвитку відповідних етносів, поступове зменшення частки відомостей про доколоніальний період розвитку упокорюваних народів практично до повного їх зникнення в роботах російських учених, виведення теорій про «відсталість», «неповноцінність», «нездатність до самостійного розвитку» цих народів, вилучення з історичних джерел відомостей про загарбницький характер російської політики щодо них.

Висновки. У процесі дослідження встановлено, що початок безпосереднього захоплення Росією володінь тюрків і угро-фінів пов'язується з підкоренням таких великих держав, як Казанське, Астраханське і Сибірське ханства. Головним методом, використаним із метою ліквідації ханської державності, була підтримка наявних розбіжностей між придворними угрупованнями, а також їх провокації до розпалювання нових протиріч. Пропоновані у статті результати дослідження процесів російської експансії щодо тюркських та угро-фінських народів дають підстави виокремити такі її загальні риси: ідеологічна зумовленість; приділення значної уваги підготовчій фазі експансії; поєднання воєнних і гібридних засобів впливу на підкорювані народи; застосування широкого арсеналу методів національної асиміляції після підкорення територій; розробка та впровадження широкого арсеналу заходів впливу в разі непокори місцевого населення; супровід експансії на всіх стадіях засобами інформаційно-психологічної боротьби. Усі вони мали відверту асиміляційну спрямованість. Поряд із цим ідеологія російського експансіонізму поповнилася такими основними положеннями: у процесі вирішення міжнародних зіткнень повинна завжди переважати сила, а не справедливість; переможців військових конфліктів слухаються і з ними погоджуються, їх не судять і їм не висувують претензій, навіть коли вони творять жорстокості, їм не дорікають ні в яких гріхах; слабкі, відсталі і залежні держави слід підкорювати і не залишати їм жодних шансів на відродження; якщо держава, яка раніше перебувала в ранзі переможця, послабшала і вже не може відстояти свого привілейованого становища, треба на неї якомога швидше нападати і добивати її; прийняття наполегливої,

наростаючої агресивності у відносинах з ослабленими державами як основа військово-політичної тактики; застосування широкого арсеналу засобів асиміляції населення як напередодні експансії, так і на всіх її подальших етапах, розвиток теорій про «відсталість» народів. Зазначені риси залишаються характерними для російської політики донині.

Ivanov O. Peculiarities of Russian expansion towards Turkic and Finno-Ugric peoples (last quarter of the 15th – middle of the 19th century): historical and legal paradigm

The article considers the peculiarities of socio-political and state-legal processes associated with the course of Russian expansion against the Turkic and Finno-Ugric peoples during the last quarter of the XV – mid-XIX centuries. The author emphasizes that due to the meaning of Russia's existence as a state, traditionally in its political and legal doctrine, war has always been interpreted as a continuation of foreign policy in peacetime, which determined the features of Russia's foreign policy. It is noted that the beginning of Russia's direct seizure of Turkic and Finno-Ugric possessions is associated with the conquest of such great powers as the Kazan, Astrakhan and Siberian Khanates. In general, the peculiarities of Russian expansion in relation to the Turkic and Finno-Ugric peoples include the following: ideological conditionality; paying considerable attention to the preparatory phase of expansion; combination of military and hybrid means of influencing the conquered peoples; application of a wide range of methods of national assimilation after the conquest of territories; development and implementation of a wide range of measures of influence in case of possible cases of disobedience among the local population; support of expansion at all stages by means of information and psychological struggle.

It is emphasized that the ideology of Russian expansionism has been supplemented by the following basic provisions: in the process of resolving international conflicts, force must always prevail, not justice; the victors of military conflicts are listened to and agreed with, they are not judged or complained about, even when they commit atrocities, they are not reproached for any sins; weak, backward and dependent states should be subjugated and left no chance for revival; in the event that the state, which was previously in the rank of winner, has weakened and can no longer defend its privileged position, it must be attacked and killed as soon as possible; acceptance of persistent, growing aggression in relations with weakened states as the basis of military-political tactics; the use of a wide arsenal of means of assimilation of the population both on the eve of expansion and in all its subsequent stages, the development of theories about the "backwardness" of peoples.

Key words: Moscow Tsardom, Russian Empire, conquest, expansion of territory, Central Asia, Siberia, ethnic groups.

Література:

1. Фишер И.Е. Сибирская история. Санкт-Петербург : Типография Академии наук, 1774. 631 с.
2. Иванов В.Н. Историческая мысль в России XVIII – середины XIX в. о народах северо-востока Азии. Москва : Наука, 1989. 248 с.
3. Похлёбкин В.В. Татары и Русь. 360 лет отношений Руси с татарскими государствами в XIII–XVI вв., 1238–1598 гг. (От битвы на р. Сить до покорения Сибири). Справочник. Москва : Международные отношения, 2001. 192 с.
4. Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т. 2. Москва – Ленинград, 1938. 698 с.
5. Олонекский край. Санкт-Петербург : Типография В.И. Леонтьева, 1910. 36 с.

НОРМАТИВНІ ТА ІНДИВІДУАЛЬНІ АКТИ ЯК ІНСТРУМЕНТИ ДІЯЛЬНОСТІ ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ У СФЕРІ ТЕЛЕБАЧЕННЯ ТА РАДІОМОВЛЕННЯ

Калімбет А. Л.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри адміністративного і фінансового права

Національного університету «Одеська юридична академія»

ORCID ID 0000-0002-6200-0036

Сідор М. І.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри адміністративного і фінансового права

Національного університету «Одеська юридична академія»

ORCID ID 0000-0002-3217-1707

У статті висвітлюється сутність нормативних та індивідуальних актів суб'єктів публічної адміністрації, що застосовуються у сфері телебачення та радіомовлення. Акцентується увага на необхідності врахування сучасних тенденцій розвитку національного законодавства та поглядів європейських учених стосовно трансформації інституту форм державного управління в інститут інструментів публічної адміністрації.

Зазначається, що адміністративні дії суб'єктів публічної адміністрації, що мають на меті забезпечення публічного інтересу, можуть приймати різноманітну зовнішню форму і таким чином набувати вигляду інструментів публічного адміністрування. Виділено загальні ознаки інструментів публічного адміністрування, серед яких – підзаконний характер, правомочність, належна оформленість, можливість оскарження тощо; а також проведено порівняльну характеристику між нормативними та адміністративними актами як інструментами публічного адміністрування, основна відмінність яких визначається за колом осіб, на яких поширюється дія акта та можливості багаторазового його застосування.

Визначено, що результатом розгляду та вирішення відкритих у певному порядку адміністративних справ, які виникають під час здійснення відповідними суб'єктами публічного адміністрування у сфері телебачення та радіомовлення, є прийняття індивідуальних актів, які є підставою виникнення, зміни та припинення адміністративних правовідносин у сфері телебачення та радіомовлення.

Встановлено необхідність видання органами державної виконавчої влади та іншими суб'єктами публічного адміністрування у сфері телебачення нормативних актів, що є підзаконною правотворчою діяльністю, яка має на меті розшифрування абстрактних положень законів і надання їм конкретного та цілісного змістового характеру. З'ясовано, що видання нормативних актів є ефективним оперативним способом регулювання динамічних правовідносин у такій сфері.

Звернено увагу, що адміністративне правозастосування як різновид форми діяльності суб'єктів публічного адміністрування у сфері телебачення та радіомовлення спрямовано на індивідуалізацію юридичних норм стосовно конкретних суб'єктів і конкретних життєвих обставин. Така діяльність характеризується виданням індивідуальних актів, що є результатом розгляду та вирішення відкритих у певному порядку адміністративних справ.

Ключові слова: публічне адміністрування, інструмент, нормативно-правовий акт, індивідуальний акт, телебачення.

Постановка проблеми. Як показує аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури з адміністративного права, а у сучасному контексті з урахуванням тенденцій розвитку національного законодавства та поглядів європейських учених, дослідження форм державного управління, інструментів публічного адміністрування не втрачає своєї актуальності. Це, зокрема, пояснюється тим, що з'ясування особливостей нормативних та індивідуальних актів як інструментів діяльності суб'єктів публічної адміністрації та їх застосування в різноманітних сферах життєдіяльності суспільства завжди були, є і будуть необхідними

серед науковців-адміністративістів і теоретиків права. Що ж стосується виявлення сутнісних характеристик застосування нормативних та індивідуальних актів саме у сфері телебачення та радіомовлення, то це хоча і носить поодинокий характер, але має суттєве значення, адже повністю відповідає найважливішим потребам сучасності. А тому це у жодному разі не може бути свідченням неактуальності такої теми, а навпаки, є свідченням важливості, а значить і актуальності її дослідження.

Знаковими дослідженнями сутності та особливостей нормативних та індивідуальних актів у загальнотеоретичному аспекті є праці таких учених: В.Б. Авер'янова, Д.М. Бахраха, Ю.П. Битяка, В.К. Колпакова, Ю.М. Старилова та інших. **Метою статті** є встановлення сутнісних ознак нормативних та індивідуальних актів як інструментів публічного адміністрування та виявлення особливостей їх застосування у сфері телебачення та радіомовлення.

Основний зміст. Для проведення чіткого аналізу нормативних та індивідуальних актів публічної адміністрації, що застосовуються у сфері телебачення та радіомовлення (у сфері виробництва аудіовізуальних програм та передач або комплектування (пакетування) придбаних аудіовізуальних програм та передач і їх поширення незалежно від технічних засобів розповсюдження, які приймаються необмеженою кількістю осіб [1, ст. 1]), перш за все необхідно розкрити їх загальнотеоретичні властивості, що дасть змогу побачити їх особливості застосування у сфері телебачення та радіомовлення у разі проведення подальшого дослідження. Для цього поєднаємо нормативні акти та індивідуальні акти у загальний термін, а саме в інструменти публічної адміністрації. Хоча в більшості наукових праць трапляється термін «форми (правові акти) державного управління», з огляду на сучасні тенденції розвитку національного законодавства, а також погляди європейських учених ми вважаємо за необхідне схилитися до підходу трансформації інституту форм державного управління в інститут інструментів публічної адміністрації.

Інструменти публічної адміністрації можна тлумачити як зовнішній вираз однорідних за своїм характером і правовою природою груп адміністративних дій суб'єктів публічної адміністрації, реалізованих у межах визначеної законом компетенції з метою досягнення бажаного публічного результату. На основі такого визначення можна виокремити особливості, які притаманні інструментам публічної адміністрації: а) це зовнішня форма діяльності суб'єктів публічної адміністрації; б) характеризують динаміку публічного адміністрування; в) залежать від змісту компетенцій суб'єктів публічної адміністрації та від поставленої мети [10, с. 164].

Тобто адміністративні дії суб'єктів публічної адміністрації, що мають на меті забезпечення публічного інтересу, можуть приймати різноманітну зовнішню форму, набуваючи вигляду нормативних актів, індивідуальних (адміністративних) актів, адміністративних договорів, а також сюди можна віднести акти-дії та акти-плани. Саме це і відрізняє інструменти публічного адміністрування від правових актів державного управління, адже останні є дещо вужчими (не включають акти-дії та акти-плани) та не передбачають спрямованості на досягнення публічного інтересу. Зокрема, С.О. Мосьондз характеризував правові акти державного управління як правові документи державно-владного характеру, що приймаються уповноваженим органом виконавчої влади, іншим суб'єктом державного управління з метою здійснення управлінських завдань та функцій [2, с. 67].

Окремі властивості правових актів державного управління можна віднести і до інструментів публічного адміністрування, серед них:

- 1) підзаконний характер – видання нормативних актів здійснюється на підставі та на виконання закону;
- 2) обов'язковість – акти публічної адміністрації є обов'язковими до виконання особам, яким вони адресовані;
- 3) правомочність – нормативні та адміністративні акти видаються органами виконавчої влади та іншими суб'єктами публічної адміністрації відповідно до характеру та в межах наданої їм законом компетенції;
- 4) офіційність – видання нормативних та адміністративних актів здійснюється від імені держави органом, повноваження якого закріплене у чинному законодавстві України;
- 5) односторонність – акти публічної адміністрації є результатом юридично-владного волевиявлення відповідного суб'єкта, що його видав;
- 6) належну оформленість – видання актів публічної адміністрації здійснюється із дотриманням нормативно встановлених процедур [2, с. 67].

Крім того, акти публічної адміністрації також можуть бути опротестовані або оскаржені в установленому чинним законодавством порядку (до вищого органу або ж у порядку адміністративного судочинства).

Водночас поряд з вищеназваними спільними властивостями нормативних та індивідуальних актів як інструментів публічної адміністрації не зайвим буде вказати і на їх відмінні риси у публічно-правовій сфері.

Так, нормативними визнаються акти публічної адміністрації, які:

- 1) виступають як джерела адміністративного права, адже полягають у підзаконній правотворчій діяльності;
- 2) спрямовані на уточнення та конкретизацію норми права актів вищої юридичної сили;
- 3) розраховані на багаторазове використання, оскільки передбачають правила поведінки за настання певних обставин;
- 4) поширюються на необмежене коло осіб;
- 5) виступають правовими засадами виникнення, зміни і припинення адміністративних правовідносин;
- 6) шляхом їх видання здійснюється розв'язання численних проблем у різних галузях, сферах і секторах суспільного життя.

На відміну від нормативних актів як інструментів публічної адміністрації, індивідуальні акти є:

- 1) актами індивідуальної дії, тобто спрямованими на певного адресата;
- 2) розрахованими на одноразове застосування, тобто їх дія припиняється після здійснення встановлених у них прав і обов'язків;
- 3) виступають юридичними фактами виникнення, зміни і припинення конкретних адміністративних правовідносин;
- 4) можуть бути оскаржені виключно особами, права, свободи або охоронювані законом інтереси яких такими актами порушено.

Індивідуальні акти управління не є джерелами адміністративного права, оскільки вони не передбачають норм права. Вони спрямовані на реалізацію приписів нормативно-правових актів і не тільки адміністративних, але й інших галузей права. За своїм характером індивідуальні акти управління є розпорядчими актами, оскільки в них знаходиться свій прояв юридично-владне волевиявлення суб'єкта публічної адміністрації щодо конкретного об'єкта.

Індивідуальні акти управління не підлягають державній реєстрації в органах юстиції, як це має місце стосовно нормативно-правових актів [3, с. 178–179].

Видання органами державної виконавчої влади та іншими суб'єктами публічної адміністрації у сфері телебачення та радіомовлення нормативних актів відбувається в ході здійснення ними, як уже відзначалося, підзаконної правотворчої діяльності. Завдяки цій діяльності нормативні акти публічної адміністрації набувають характеру підзаконних нормативно-правових актів, що видаються зазначеними суб'єктами на підставі закону, відповідно до закону і для його виконання [4, с. 106]. Підзаконні нормативно-правові акти, подібно до законів, обов'язкові для виконання і володіють необхідною юридичною силою. Але їх дія обмежується законом: вони не можуть виходити за рамки законодавчого регулювання, їх норми носять другорядний порівняно із законом характер. Підзаконні нормативно-правові акти не можуть змінювати або скасовувати як закони загалом, так і їх окремі положення [5, с. 65; 6, с. 155].

Основним призначенням цього інструменту діяльності суб'єктів публічної адміністрації є виконання законів, а також інших державно-владних приписів, для реалізації яких потрібні додаткові положення нормативного характеру [7, с. 213]. Справа у тому, що положення та приписи законів хоча й містять чітко виражені правила поведінки учасників тих чи інших адміністративних правовідносин, проте і вони, як правило, потребують уточнення та конкретизації. Саме у зв'язку з наявністю такої потреби органи державної виконавчої влади, а також інші суб'єкти публічної адміністрації, здійснюючи діяльність та вживаючи заходів, що спрямовані на виконання та дотримання законів, видають підзаконні нормативно-правові акти, в яких закріплюють додаткові правила поведінки загальнообов'язкового характеру, необхідні для ефективної реалізації положень та приписів нормативно-правових актів, які регламентують діяльність відповідних суб'єктів у сфері телебачення. Так, наприклад, Законом України «Про телебачення і радіомовлення» передбачений порядок та визначені основні вимоги до здійснення реєстраційних дій стосовно суб'єктів інформаційної діяльності у сфері телебачення і радіомовлення [1, ст. 38]. Проте через необхідність питання, що пов'язані з реєстрацією суб'єктів господарювання як суб'єктів інформаційної діяльності, перереєстрацією суб'єктів інформаційної діяльності, анулюванням державної реєстрації, а також інші питання реєстраційного характеру більш детально врегульовані Правилами ведення Державного реєстру телерадіоорганізацій України, затвердженими рішенням Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення від 28 листопада 2007 року № 1709 [8].

На цьому прикладі можна переконатися у тому, що підзаконна нормотворча діяльність відповідних суб'єктів публічної адміністрації у сфері телебачення та радіомовлення є не просто доцільною, але й необхідною. Адже тільки через підзаконну нормотворчу діяльність положення законів набувають більш зрозумілого, більш конкретного та більш простого в застосуванні характеру. Підзаконні нормативно-правові акти публічної адміністрації здебільшого ніби розшифровують абстрактні положення законів, надаючи їм конкретного та цілісного змістового характеру.

До того ж не треба забувати про те, що підзаконна нормотворча діяльність усіх суб'єктів публічної адміністрації та зокрема тих, що здійснюють управління у сфері телебачення та радіомовлення, є ефективним оперативним способом регулювання динамічних правовідносин у відповідній сфері, не порушуючи при цьому положень та приписів законів, а навпаки, їх доповнюючи та конкретизуючи.

Утім діяльність органів державної виконавчої влади та інших суб'єктів публічної адміністрації, в тому числі й тих, які здійснюють адміністрування у сфері телебачення та радіомовлення, далеко не обмежена лише проведенням підзаконної нормотворчості, але й виражається у здійсненні правозастосування, яке й характеризується виданням індивідуальних актів, котрі хоч і не створюють норм адміністративного права, однак виступають юридичними фактами, з якими пов'язується виникнення, зміна і припинення адміністративних правовідносин.

Правозастосовна діяльність (правозастосування) зазвичай розглядається як одна з форм реалізації права (поряд з використанням, виконанням та додержанням). Порівняно з іншими формами реалізації права правозастосування має суттєву специфіку, пов'язану з тим, що застосовувати правові норми можуть тільки повноважні (компетентні) органи. Застосування норм права має місце там, де адресати правових норм не можуть реалізувати свої передбачені законом права і обов'язки без посередництва компетентних органів. Можна сказати, що на певному етапі правозастосування підключається до способів безпосередньої реалізації – додержання, виконання, використання.

Таким чином, адміністративне правозастосування є владною діяльністю суб'єктів публічної адміністрації (органів державної виконавчої влади та інших суб'єктів). Застосовуючи правові норми, повноважний орган реалізує свої владні повноваження стосовно конкретних життєвих обставин щодо конкретних осіб, що втілюється у формі правозастосовного (індивідуального) акта.

Іншими словами, адміністративне правозастосування являє собою владно-організуючу діяльність суб'єктів публічної адміністрації, їх посадових та службових осіб, яка полягає в індивідуалізації юридичних норм стосовно конкретних суб'єктів і конкретних життєвих обставин в індивідуальному (правозастосовному) правовому акті управління [9, с. 16–17].

У значній кількості випадків індивідуалізація та персоніфікація прав та обов'язків суб'єктів інформаційних відносин у сфері телебачення та радіомовлення, передбачених у законах, а також у підзаконних нормативно-правових актах управління, потребують зовнішньо виражених, юридично-владних, конкретних дій органів виконавчої влади та інших суб'єктів публічної адміністрації у сфері телебачення стосовно індивідуально визначених учасників цих відносин. У таких ситуаціях суб'єкти публічної адміністрації в зазначеній сфері з метою індивідуалізації юридичних норм стосовно конкретних суб'єктів і конкретних життєвих обставин здійснюють діяльність, спрямовану на видання індивідуальних правових актів управління, якими власне й визначають зміст прав та обов'язків у конкретних суб'єктів інформаційних відносин у сфері телебачення та радіомовлення.

Своєю чергою не можна не вказати на те, що конкретні життєві обставини, що потребують застосування правових норм, називаються адміністративними справами. Точніше кажучи, адміністративна справа являє собою сукупність конкретних життєвих обставин (юридичних фактів), юридична кваліфікація яких повноважним суб'єктом публічної адміністрації дозволяє через реалізацію диспозиції чи санкції відповідної правової норми визначити права та обов'язки суб'єктів права у сфері публічного адміністрування (у сфері телебачення та радіомовлення) [9, с. 17]. До адміністративних справ у сфері телебачення та радіомовлення належать, наприклад, справи про державну реєстрацію телерадіоорганізацій, справи про видачу ліцензії на мовлення, справи про продовження строку дії ліцензії на мовлення, справи про видачу дублікату ліцензії на мовлення, справи про переоформлення ліцензії на мовлення, справи про анулювання ліцензії на мовлення, справи про притягнення до адміністративної відповідальності телерадіоорганізацій та ін.

Аналізуючи юридичну літературу, можна виділити такі ознаки адміністративних справ: а) їх зміст становлять конкретні, індивідуальні права й обов'язки суб'єктів; б) суб'єкти індивідуальних справ є конкретними, індивідуальними, інакше кажучи, права й обов'язки, що становлять основу індивідуальних справ, стосуються певних конкретних суб'єктів; в) індивідуальні справи повинні мати певну, встановлену законом форму; г) у всіх випадках розгляду і розв'язання індивідуальних справ приймаються індивідуальні акти.

У разі розв'язання тієї або іншої адміністративної справи уповноважені на те особи або органи зобов'язані застосувати норму права, тобто застосувати розпорядження, які вона містить, до конкретної адміністративної справи. Рішення суб'єкта публічної адміністрації, прийняте внаслідок розгляду зазначених обставин, встановлює певні юридичні наслідки для зацікавлених у результатах розгляду справи осіб, які є для них обов'язковими [9, с. 17–18].

З урахуванням вищесказаного можна зробити висновок про те, що результатом розгляду та вирішення відкритих у певному порядку адміністративних справ, які виникають під час здійснення відповідними суб'єктами публічного адміністрування у сфері телебачення та радіомовлення, є прийняття

стосовно індивідуально визначених суб'єктів та на підставі конкретних життєвих обставин та конкретних правових норм індивідуальних актів, які своєю чергою будучи юридичними фактами, тягнуть за собою виникнення, зміну та припинення певних адміністративних правовідносин у сфері телебачення та радіомовлення. Так, наприклад, законодавець у ст. 73, 74 Закону України «Про телебачення і радіомовлення» нормативно закріпив підстави та порядок відкриття, розгляду та прийняття рішень по адміністративних справах щодо порушення телерадіоорганізаціями або провайдерами програмних послуг законодавства України та умов ліцензії. Відповідно до цих статей Закону Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення на своїх засіданнях розглядає питання про порушення ліцензіатами законодавства або умов ліцензії на підставі актів перевірки, за результатами чого Національна рада приймає одне з таких рішень (індивідуальний акт): а) визнання порушення і застосування передбачених цим Законом санкцій; б) проведення додаткової перевірки; в) відсутність фактів порушення [1].

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна з упевненістю стверджувати, що нормативні та індивідуальні акти суб'єктів публічної адміністрації є основними інструментами публічного адміністрування у сфері телебачення та радіомовлення. Інструменти публічного адміністрування є зовнішньою формою адміністративних дій суб'єктів публічної адміністрації, що здійснюються для забезпечення публічного інтересу.

Нормативні та індивідуальні акти як інструменти публічного адміністрування хоча і мають чималу кількість спільних ознак, зокрема видання (прийняття) уповноваженим органом, відповідність встановленій законом формі, можливість адміністративного або судового оскарження, не є подібними між собою. Це насамперед полягає у відмінній правовій природі таких актів, у особливому порядку їх видання (прийняття), у можливості багаторазового чи одноразового їх застосування, а також за колом осіб, на яких поширюються і яких стосується дія таких актів.

Крім того, нормотворчість та правозастосування як результат діяльності суб'єктів публічної адміністрації у сфері телебачення та радіомовлення через інструменти публічного адміністрування є досить необхідними як такі. Адже це, по-перше, дає змогу розтлумачити далекі від конкретики положення законів з метою з'ясування їх цілісного змістового значення. А по-друге, така діяльність має наслідком персоналізацію юридичних норм стосовно конкретних суб'єктів і конкретних життєвих обставин, внаслідок чого і здійснюється регулювання суспільних відносин у сфері телебачення та радіомовлення.

Kalimbet A., Sidor M. Normative and individual acts as tools of public administration activity in the field of television and radio broadcasting

The article highlights the essence of normative and individual acts of subject of public administration used in the field of television and radio broadcasting. Emphasis is placed on the need to take into account current trends in national legislation and the views of European scholars on the transformation of the institution of forms of government in the institution of tools of public administration.

It is noted that the administrative actions of subject of public administration aimed at ensuring the public interest can take a variety of external forms, and thus take the form of tools of public administration. The general features of public administration tools are singled out, among which: competence of subject of public administration, standardized form, possibility of appeal; as well as a comparative characterization between normative and administrative acts as tools of public administration, the main difference of which is determined by the range of persons covered by the act and the possibility of its repeated application.

It is necessary to issue regulations by subjects of public administration in the field of television, which is a by-law that aims to decipher the abstract provisions of laws and give them a specific and holistic content. It was found that the issuance of regulations is an effective operational way to regulate the dynamic legal relations in this area.

It is determined that the result of consideration and resolution of administrative cases in a certain order, which arise during the implementation of the relevant subjects, public administration in the field of television and radio broadcasting is the adoption of individual acts, which in turn are the basis for the emergence, change and termination of administrative legal relations in the field of television and radio broadcasting.

Attention is paid to the fact that administrative law enforcement as a form of activity of subject of public administration in the field of television and radio broadcasting is aimed at individualization of legal norms in relation to specific subjects and specific life circumstances. Such activity is characterized by the issuance of individual acts, which is the result of consideration and resolution of administrative cases opened in a certain order.

Key words: public administration, tool, normative act, individual act, television.

Література:

1. Про телебачення і радіомовлення : Закон України від 21.12.1993 р. № 3759-XII (в редакції Закону від 12 січня 2006 р. № 3317-IV). Дата оновлення: 16.10.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3759-12> (дата звернення: 17.12.2020).
2. Мосьондз С.О. Адміністративне право України у визначеннях та схемах : навчальний посібник. Київ : Прецедент, 2006. 176 с.
3. Адміністративне право України : підручник / За загальною редакцією С.В. Ківалова. Одеса : «Юридична література», 2003. 893 с.
4. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник. Вид. 5-е, зі змінами. Одеса : Юридична література, 2002. 176 с.
5. Основы правоведения Украины : учебное пособие. / Кивалов С.В., Музыченко П.П., Крестовская Н.Н., Крыжановский А.Ф. Харьков : «Одиссей», 2008. 472 с.
6. Крестовская Н.Н., Оборотов Ю.Н., Крыжановский А.Ф., Матвеева Л.Г. Теория государства и права. Государственный экзамен. Издание третье, переработанное и дополненное. Харьков : «Одиссей», 2007. 256 с.
7. Колпаков В.К. Адміністративне право України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 1999. 736 с.
8. Правила ведення Державного реєстру телерадіоорганізацій України: затв. ріш. Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення від 28.11.2007 р. № 1709. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1709295-07> (дата звернення: 17.12.2020).
9. Картузова І.О., Осадчий А.Ю. Адміністративно-процедурне право : навчально-методичний посібник. Одеса : Юридична література, 2008. 288 с.
10. Адміністративне право України. Повний курс : підручник / за ред. В. Галунька, О. Правоторової. Видання третє. Київ : Академія адміністративно-правових наук, 2020. 466 с.

ФІЛОСОФІЯ Й ҐЕНЕЗА СУДОВОЇ ТА ПОСАДОВОЇ ПРИСЯГИ

Кравчук О. О.,

доктор юридичних наук, доцент,

суддя Вищого антикорупційного суду,

професор Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID ID: 0000-0002-7844-2381

Остащук І. Б.,

доктор філософських наук, професор,

професор Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

ORCID ID: 0000-0002-6115-0884

Розглядаються основні риси філософії та ґенеза судової і посадової присяги. Присяга – конвенційний умовно-символічний акт, що базується на апелюванні до сумління людини в її свідомій інтенції виявити й дотримуватися вірності певним прийнятим цінностям, а також визначеному інституту, окресленій спільноті чи конкретному репрезентанту влади. Судова і посадова присяга мають у собі водночас релігійне й правове походження, оскільки належать до універсальних основ формування соціальних інститутів.

На окремих вибраних прикладах з історії Європи простежено глибоке закорінення сприйняття необхідності складання та дотримання присяги у процесі здійснення функціональних посадових обов'язків та реалізації верховенства права.

Є спільна риса релігійних та сучасних судових і посадових присяг – усі вони базуються на внутрішньому моральному імперативі людини, на усвідомленні власної відповідальності й людської гідності.

Сучасне прийняття деяких присяг із торканням певного предмета (Біблії, розп'яття, конституції, кодексу, прапора) має праісторичні корені, що свідчить про передування знакових жестів і рухів словесним текстам у первісних ритуалах.

Обов'язок суворого відтворення формули під час принесення певної судової чи посадової присяги має під собою давньоримське підґрунтя, адже в Римі присягати (*iurare*) означало проголошувати формулу "*ius iurandum*" («присягу», буквально – «формулу, яка повинна бути сформульованою»).

У середні віки судові й посадові присяги вже використовують згадування елементів, притаманних сучасній європейській традиції, зокрема, справедливості і безсторонності.

Присяга судових юристів (суддів, прокурорів, адвокатів) належить до обов'язкових елементів початку здійснення судочинства та постає як помітний своїм церемоніальним характером акт, що публічно засвідчує готовність особи до виконання доручених їй важливих обов'язків. У сучасній Україні посадову присягу складають як судді, так й інші посадові особи на початку своєї професійної діяльності.

Ключові слова: судова присяга, посадова присяга, філософія присяги, історія присяги, семіотика права.

У дослідженні питання судової присяги, що характеризується спільними рисами із посадовою присягою як більш широким поняттям, важливим завданням постає висвітлення його філософії та специфіки походження. Актуальність заявленої наукової проблеми пояснюється відсутністю систематизованих праць, які б окреслювали її, а також соціальною помітністю процедури (передусім урочисті процедури присяги голів держав, членів парламентів, місцевих рад, мерів, суддів).

Інтерес суспільства до присяги суддів в Україні пов'язаний також із висвітленням у засобах масової комунікації прозорих процедур відбору і призначення нових суддів, що пояснюється пильною увагою до процесу судової реформи, що протягом кількох останніх років відбувається в нашій державі як одна з необхідних та безальтернативних умов демократизації громадянського суспільства на основі верховенства права. Щоб уникнути сприйняття присяги як історичного

декоративного пережитку чи рудименту європейської ритуальності, слід проаналізувати основні риси її філософії та ґенези, зокрема на рівні етимології як архаїчному етапі фіксації картини світу в свідомості людини.

Отже, **метою** нашої статті є аналіз основних рис філософії та ґенези судової і посадової присяги.

Відповідні питання частково розглядали в своїх працях зарубіжні вчені, зокрема С. Кутшеба, П. Новак, С. Тимашов. У нашій роботі судова і посадова присяга розглядаються в контексті їх значення як елементів судової символіки, що становить наукову новизну в галузі філософії і семіотики права та практичне значення в розумінні процесу судочинства.

Історія судових присяг сягає традиційних обрядів та ритуалів, що формувалися впродовж віків у процесах осмислення й формування інститутів, покликаних забезпечувати порядок та справедливість. Можна сказати, що «комунікація у судовій залі – це передусім ритуальна комунікація» [1], яка здійснюється за визначеними правилами.

Конвенційний характер текстів присяги, що стосуються передусім сумління того, хто її складає, базується на сакрально-ритуальному розумінні тексту, що було властиве культурі від найдавніших часів: «Це споріднює релігійне сприйняття священного слова і художнє (естетичне) відношення до мовлення, тобто зближує магічну функцію мови з її естетичною функцією <...> Як і феномен неконвенційного трактування слова, естетичне відношення до мовлення підвищено чутливе до зовнішньої, формальної сторони знаків. Естетичні прояви мови пов'язані не зі змістом повідомлення (не з тим, про що говориться), а з формою повідомлення (з тим, як говориться), тобто естетичні почуття викликаються самою звуковою, словесною тканиною мовлення» [2, с. 44–45]. Вербальна форма тексту присяги підкріплюється ритуальністю сценарію, під час якого вона проголошується (урочистість, приміщення, присутність певних державних посадовців тощо). У західній культурі одним із джерел розуміння сутності присяги є біблійні наративи, котрі є базисом євроатлантичної цивілізації. У Посланні до Євреїв апостол Павло пише про присягу самого Бога як взірця для наслідування в дотриманні обітниць віри. Автор послання запевняє християн у тому, що Бог не ламає своїх обітниць і про це Він навіть присягнув ще прабатькові Авраамові: «Адже Бог не є несправедливий, щоби забути ваше діло і (працю) любові, яку ви виявили Його Імені, послуживши і продовжуючи служити святим. Тож бажаємо, щоб кожний з вас аж до кінця виявляв ту саму дбайливість для повної певності надії, аби ви не розлінилися, а наслідували тих, які вірою і терпінням успадковують обітницю. Коли Бог давав обітницю Авраамові, не маючи ким більшим поклястися, поклявся Собою, кажучи: Я поблагословлю тебе вельми і дуже розмножу! Тож, будучи довготерпеливим, він одержав обітницю. Люди клянуться вищим, адже клятва для підтвердження кладе край усякої їхньої незгоди. Тим більше Бог, бажаючи показати спадкоємцям обітницю незмінність Своєї волі, дав клятву» (Євр. 6, 10-17). Громада, яка слухала цей лист Павла, сприймала важливість дотримання обітниць та присяг, адже такий приклад дав сам Бог.

Сучасні дослідники, вивчаючи походження ритуалу, міфу та мови, вважають, що первісний ритуал був передусім знаково-символічним процесом, на основі якого уже і формувалися міфічні оповіді та розвивалася структура мови, іншими словами, символ передував вербальній мові. В архаїчних ритуалах слова були вторинними і навіть необов'язковими. Показовим прикладом тут є походження слів «присяга» та «клятва». Сучасна людина сприймає присягу і клятву як визначену словесну формулу, проте первісно в їхній основі були не слова, а жести, тілорухи (мова тіла). Слово «клятва», що належить до спільнослов'янської лексики, пов'язують із праслов'янським дієсловом *kloniti¹ (se): основні його значення у більшості слов'янських мов – схилитися, наклонитися, кланятися тощо. Своєю чергою *kloniti спільнокореневе зі словом *kļeti – «приносити клятву, приклонивши коліна» [3, с. 66–68]. Є також реконструкція, за якою «слов'янин під час клятви схилився до землі, торкаючись її рукою» [2, с. 50–51]. Первісні ритуали полягали у торканні (як знак близькості, вірності, причетності) до якогось значимого предмета, що мав символічне значення, – земля, священний камінь, жертвне вогнище, зброя, святе писання тощо. Тут виразними прикладами будуть уже пізніші епохи, зокрема і наш час, коли складають присягу на Біблії, розп'ятті, конституції, кодексі, прапорі тощо. Натепер ритуальні жести торкання рукою чогось або тілорухи схилання переважно здійснюються неусвідомлено – як праісторичні рудименти первісних ритуалів, наприклад: жест «рука на серці» (груді) як підкріплення обіцянки говорити лише правду, те, що йде із серця, неприховане (фразеологізм «поклавши руку на серце» означає щирість, відвертість і чесність); рукостискання як знак досягнутої згоди, домовленості в торгівлі чи під час сватання (спільнокореневі похідні слова – порука, поручитися, заручитися, заручини; фразеологізм «вдарити по руках» – домовитися, дійти

¹ Астериск (5- чи 6-кутна зірочка) (*) позначає реконструйовані ймовірні слововформи у прамовах (наприклад, у праслов'янській – гіпотетичній прамові, від якої походять усі слов'янські) для розрізнення від тих, які засвідчені у пам'ятках.

згоди). Отже, наведені приклади свідчать про передування знакових жестів і рухів словесним текстом у первісних ритуалах, які лежать в основі окремих сучасних судових церемоній та визначених процедур [2, с. 51–52].

Слово «присяга» в латинській мові безпосередньо пов'язане зі словом «право», що показово у нашому дослідженні посадової присяги. *Ius*, яке перекладається як «право», має похідну дієслівну форму *iurare*, що означає «клястися, присягати»: 1) близькість до дієслова *dico* (*ius dicere*, *iudex*) дозволяють назвати *ius* «формулою згоди»; 2) на основі окремих текстів можна зробити висновок, що в Римі присягати (*iurare*) означало проголошувати формулу “*ius iurandum*” («присягу», буквально – «формулу, яка повинна бути сформульованою»), іншими словами, той, хто присягав, повинен був слово в слово повторити вказану йому формулу [4, с. 305]. Однак тут слід додати окремі семантичні уточнення: *iurare* в латинській мові означало не те, що ми вкладаємо у сучасне розуміння дієслова «присягати», тобто зобов'язуватися до чогось, закликати у свідки бога чи інші вищі сили. У латинській мові функціонувало слово *sacramentum*, основним значенням якого було «зобов'язок військової служби, присяга на вірність, військова присяга, приводити когось до військової присяги», серед інших значень, на основі римських текстів, було «зобов'язання, присяга, обіцянка» [5, с. 679]; присяга римського воїна на знамено [6, с. 13]. Відповідно, тут відбулося зрощення двох семантик: *sacramentum* – віддання себе волі богів та готовність прийняти покарання, якщо буде зламана клятва, та *iurare* – повторення чітко визначеної словесної формули [4, с. 309]. *Sacramentum* розрізнялося за двома основними значеннями: *legis action sacramenti* – формула, яка промовлялася перед понтифіком перед початком якогось прохання; і якщо докази були недостатніми чи не за правилами, то на позивача накладався штраф. *Sacer* – 1) посвячений, призначений; 2) священний, святий, такий, що викликає благоговійну повагу, великий; 3) приречений підземним богам, тобто відданий прокляття, проклятий, негідний, огидний; 4) магічний, таємничий [5, с. 679]. Отже, як бачимо з цих основних значень, латинське слово “*sacer*” означає присвячення чи посвячення себе, жертвування чогось чи когось богам чи волі фатуму. Правом карати наділялися боги, перед якими і проголошувалася присяга. *Sacramentum* походить не від іменника *sacer*, а відіменникового дієслова *sacrare* («оголошувати *sacer*», «виголошувати прокляття» тому, хто здійснює злочин). *Sacramentum* – це об'єкт або акт, за допомогою якого людина віддає себе прокляття (військове *sacramentum*) або жертвує заставу (юридичне *sacramentum*). Одразу ж після промовляння визначеної формули *sacramentum* той, хто присягав, потенційно переходив у стан *sacer*, що могло викликати гнів та помсту богів, якщо порушувалися зобов'язання [4, с. 340].

У латинській мові наявні два слова, що близькі морфологічно, але різняться за семантичним значенням: *sacer* і *sanctus*². Лексема *sacer* означає поняття священного, розділяє сфери сакрального та профанного, у ній же міститься подвійний характер: це і присвячене богам, і відзначене запламованістю, величне й прокляте, гідне пошанування й таке, що викликає жах. Проте *sanctus* не містить у собі такої двоїстості [4, с. 346–347]. *Sanctum* – це те, що базується на *sanctio*,³ ці слова мають спільний корінь. Різниця полягає в тому, що *sanctus* – це і не те, що присвячене богам (*sacer*), і не те, що протистоїть *sacer* (профанне), а те, що встановлене та затверджене за допомогою *sanctio*, те, що захищене, як *leges sanctae*: використовували в Римі словосполучення *legem sancire*, *lex sancta*, а також *lege sancire*, тобто робити щось непорушним за допомогою закону та силою закону, віддавати в захист богів, закликаючи на можливого порушника покарання богів [4, с. 347–348].

Отже, у реконструкції всієї повноти змісту слова *ius* на основі латинської лексикології доводиться вийти поза межі сфери суто права: йдеться про універсальну релігійну ідею підкорення правилам, умовам, які слід виконувати, щоб певна особа, предмет або явище сприймалися як благополучні, благословенні, повністю відповідали своєму призначенню та були дієвими [4, с. 310]. А слово *sacramentum*, близьке до права в Римі, починаючи із середніх віків перейшло до богословської лексики, позначаючи собою церковні таїнства (у православ'ї та католицизмі їх сім: хрещення, миропомазання, євхаристія, покаяння (сповідь), елеопомазання (соборування), рукоположення (священство), подружжя).

У єврейському праві⁴ існує поняття «сміха» (з івр. «рукоположення»), яке впродовж історії змінювало свої значення: у біблійний період – посвячення, у талмудичну епоху – возведення вченого у сан рабі; пізніше, зокрема і в сьогоденні, – присвоєння звання раввіна. У давні часи, коли людину

² *Sanctus*, а, um – 1) освячений, священний; 2) святий, непорушний, непохитний; 3) недоторканий; 4) секретний, особливий; 5) високий, глибоко шанований, урочистий, святковий; 6) бездоганний, чистий, добродійний, цнотливий, непорочний, благочестивий [5, с. 684].

³ *Sanctio* – 1) непорушний закон, незламне узаконення, найсуворіша постанова, закон із вказівкою за його порушення; 2) узгоджена стаття, обмовка [5, с. 684].

⁴ Зауважимо, що «єврейське право – це заснована на релігії система правових норм, принципів, цінностей, звичаїв та традицій, сформована та збережена протягом тисячоліть єврейським народом для підтримання правопорядку» [7, с. 7].

приймали в суди різних інстанцій, повна формула сміхи так звучала: «Iore? Iore. Ядін? Ядін. Яттїр? Яттїр («Чи може він вирішувати? Він може вирішувати. Чи може він судити? Він може судити. Чи може він дозволяти? Він може дозволяти»). Під ятїр розуміється дозвіл на принесення тварини у жертву в храмі. Лише кожен володів знанням, у якому випадку тварина не годиться для жертви» (Смиха, 1996). Відомо, що в Єрусалимському храмі були доволі складні правила щодо жертвопринесень, для яких тварини ретельно оглядалися за відповідними ознаками, і саме за дотримання цих правил відповідали священники (коени). Відзначимо, що ця формула присяги, звісно, після тривалого навчання кандидата, стосувалася не тільки жертвопринесень у Храмі – це була (і є) легітимізація авторитетних обов'язків раввіна у спільноті. До сьогодні раввінські суди відіграють особливу роль у житті Держави Ізраїль чи спільнот у діаспорі.

У середні віки функціонувала в правових документах, зокрема церковних, окрема форма «*juramenti*»⁵, в якій наводився текст присяги людини, що отримувала нову посаду. Часто ці документи передавалися в особливій формі «закритого» («запечатаного») листа «*litterae clausae*». Для забезпечення конфіденційності технічно це виглядало так: аркуш пергаменту складався тричі, пробивалася дірка, перетягувався шнур, кріпилася олов'яна печатка. Такий спосіб складання і прошивання шнуром гарантував, що неможливо було прочитати лист без видимих слідів відкриття для адресата; отримуючи лист, людина знала, що його ніхто до цього не відкривав, адресат був першим, хто довідувався зміст (наприклад, призначення на певну посаду з відповідною клятвою про гідність та вірність виконання покладених обов'язків).

Християни присягали у середні віки перед своїми храмами на хресті, євреї – на Торі (інколи перед синагогою). Відома також форма присяги «на сонце» (з пальцями, простягнутими до сонця), яка значно рідше застосовувалася та стосувалася дворян: ймовірно, такий вид, уже «одягнений» у християнський символізм (Христос як Сонце Правди), сягав своїм корінням ще язичницьких часів [8, с. 97].

Згідно із сучасним Кодексом канонічного права (*Codex Iuris Canonici*), що є обов'язковим для Римсько-католицької церкви, «присяга – заклик Божого імені за свідка правди – може складатися тільки відповідно до правди, розсудливості та справедливості» [9, cap. 1199 § 3, р. 477]. У церковних судах у тексті присяги звертаються до Бога як свідка промовленого і взятого на себе зобов'язання. Тому той, «хто добровільно присягає щось виконати, зв'язаний особливим релігійним обов'язком виконати те, що підтвердив присягою» [9, cap. 1200 § 1, р. 477]. Іншими словами, апелюється до релігійних переконань людини як гаранта дотримання присяги. Церковна присяга має свою специфіку, будучи «актом надприродної чесноти віри та передбачає віру в Бога й пошанування Його імені. Без основи віри церковна присяга не має сенсу. Виконання певної церковної присяги є актом поклоніння Богові, оскільки віддає Йому честь і славу. Порухення церковної присяги – не тільки гріх невірності, але й гріх не пошанування Бога» [10, с. 1780]. Попри окремі відмінності, є спільна риса релігійних та сучасних судових і посадових присяг – усі вони базуються на внутрішньому моральному імперативі людини, на усвідомленні власної відповідальності й людської гідності.

У Католицькій церкві дотепер зберігся з часів лицарської середньовічної культури обряд гомажу – урочиста присяга священників певної дієцезії⁶ своєму єпископові-ординарію⁷. Більш поширеним синонімом цього латинського слова є французький термін «оммаж» (фр. *homage*) – символічна церемонія присяги у феодальну епоху: васал, будучи без зброї і з непокритою головою, ставав на одне коліно, вкладав свої складені долоні в руки сюзерена, просив прийняти його у васали, тобто стати його «людиною»; сюзерен цілував його у губи («поцілунок миру») і піднімав із колін. Припускається, що молитовний жест складання долонь походить саме з цього лицарського церемоніалу: таким чином людина просить Бога «взяти» її своїм вірним і покірним слугою, визнає Господа своїм володарем. Цей обряд відбувається фактично за давнім ритуалом і за взірцем присяги васала своєму синьйорові. Загалом, священники вкладають свої руки в долоні єпископа двічі у житті: це дияконські та пресвітерські свячення⁸.

Після виборів нового Папи римського раніше кардинали тричі складали гомажу перед початком його понтифікату: на колінах цілували ступні, руку та обличчя єпископа Риму, який у цей час сидів на троні [12]. Звісно, зараз цей давній ритуал спрощено, обмежуючись лише поцілунком миру й без стояння на колінах (починаючи з інавгурації понтифікату Івана Павла II – 1978 р.).

⁵ Лат. *juramentum* = *jurandum* [juro] – арх. клятва, присяга [5, с. 432].

⁶ Територіальний поділ у Католицькій церкві (у Православній церкві аналог – єпархія).

⁷ Правлячий єпископ, який керує дієцезією, зокрема йому належить право остаточного судового рішення в канонічних питаннях, хоча зазвичай є окремих священників (рідше – світська людина), який займається юридично-канонічними питаннями.

⁸ У більшості церков існують три ступені священства (диякон, пресвітер, єпископ), які відбуваються через окремі обрядодії та ритуали, що мають загальну назву в латинському обряді ординація. Є припущення, що латинське слово *ordinatio* прийшло в церковну лексику з юридичної термінології Стародавнього Риму: *ordinatio*, *ordinare* позначали номінацію урядовців. Тертуліан використовував термін *concolare* як синонім *ordinare* на позначення інвеститури, передавання мандата з визначеними завданнями і повноваженнями [11, с. 1404–1405].

В актуальній на сьогодні апостольській конституції «Universi Dominici Gregis» (з лат. «Вселенська Господня паства») (1996), що регулює процедуру конклаву (вибори Папи римського), зазначено текст присяги кардиналів-електорів: «Я, N.N., обіцяю та присягаю зберегти повну таємницю стосовно будь-кого, хто не належить до Колегії Кардиналів-електорів, і назавжди, допоки не отримаю спеціального наказу, який чітко видасть новообраний Папа або його Наступники, щодо того всього, що стосується безпосередньо чи опосередковано голосувань та підрахунків голосів під час вибору Папи. Водночас обіцяю та присягаю утриматися від використання будь-якого записуючого апарату, слухового чи відео щодо того, що відбувається в період вибору в межах Держави Ватикан, а особливо того, що безпосередньо чи опосередковано будь-яким чином пов'язане з діями того ж вибору. Засвідчую, що цю присягу складаю в свідомості, що її порушення викличе щодо мене ті духовні й канонічні санкції, які майбутній Папа вирішить застосувати. Так мені допоможи, Господи Боже і ці Святі Євангелії, яких торкаюся моєю рукою» [13, с. 48]. Як бачимо з наведеного фрагменту тексту, кардинали-виборці складають присягу з відповідним релігійним формулюванням, тримаючи руку на Євангелії. Порушення присяги та розголошення таємниці загрожує найсуворішими церковними покараннями.

Образи судового символізму широко присутні не тільки в структурах керівництва та організації діяльності Апостольської Столиці, але й у мистецтві папських базилік. У гротах базиліки Святого Петра в Римі розташовано десятки помпезних папських поховань, які виконали знамениті майстри епохи Ренесансу й бароко. В композиціях фунеральних (поховальних) монументів знайшла своє місце й правова алегорія Справедливості, наприклад надгробки пап Павла III (скульптор Гульєльмо делла Порта) [14] та Урбана VIII (скульптор Джованні Лоренцо Берніні) [15]. Такий правовий образ цілком логічний на місці поховання римських понтифіків, бо ж справедливість необхідна не тільки в керуванні церквою, але й у вирішенні суто адміністративних та правових питань, адже наступники святого Петра наділені вищою судовою владою в Католицькій церкві, їхнє рішення не може бути віддане на розгляд апеляції (хіба що суд історії може визначити з перспективи часу хибність окремих рішень).

У королівській скарбниці абатства Сен-Дені⁹ в Парижі серед численних атрибутів коронаційного церемоніалу зберігається, зокрема, виконана з позолоченого срібла т. зв. «рука Правосуддя» короля Людовіка IX Святого¹⁰, що акцентувала у сакральних ритуалах помазання монарха на особливій важливості дотримання справедливості в керуванні державою: «Інший ракурс королівським регаліям надає запроваджена у його правління так звана «рука (длань) Правосуддя» (le main de Justice) – похідний від скіпетра знак влади у вигляді поміщеної на довгу ручку кисті руки, пальці якої складені у жесті присяги <...>, що якнайбільше відповідало сутності судової реформи святого короля, яка концентрувала функцію здійснення легітимного рішення курії на фігурі монарха або її представників <...>, традиційно символізує могутність і справедливість королівського суду» [16, с. 94]. Дотепер у процедурах присяги символічний жест рукою (на певному значущому предметі чи на серці) відіграє обов'язкову роль. Усвідомлюючи певну середньовічну гіперболізацію й романтизацію образу святого короля, слід відзначити, що, згідно з хроніками, «мудрі й справедливі рішення, які виносив Людовік IX Святий, сприяли його авторитету та славі не менше його особливої побожності й відданості хрестоносній ідеї. І цей образ короля, що здійснював правосуддя під венсеннським дубом, надовго залишився ідеалом справедливої, розумної та милосердної верховної влади» [18, с. 79].

Під час правління Людовіка IX «була проведена реформа французького судочинства на основі римського права. Як вища судова інстанція був створений королівський апеляційний суд, в який міг звернутися кожний француз, не задоволений рішеннями місцевої судової влади, незалежно від станової приналежності. Були заборонені судові поєдинки, що раніше широко використовувалися в синьйоральних судах. За Людовіка була проведена кодифікація законодавства, складений звід законів» [21, с. 1786]. Період Людовіка IX – важлива віха в історії правової свідомості не тільки Франції, але й всієї Європи.

Можна підсумувати, що останній із канонізованих французьких монархів став після смерті певним образом-міфом про справедливого правителя-суддю: «Міф про Людовіка IX Святого як про короля-миротворця та ідеального суддю зримо втілює сфери права і юстиції в становленні сильної королівської влади та держави у Франції епохи Середньовіччя» [20, с. 347]. Як це не парадоксально, але

⁹ Бенедиктинське абатство Сен-Дені (засноване бл. 625 р.) – один із найважливіших готичних комплексів в історії культури (радник королів Людовіка VI та Людовіка VII абат Сугерій (1081–1151), який ґрунтовно перебудував абатство, вважається засновником готичного стилю), королівський некрополь, місце збереження монарших регалій, християнських реліквій та численних артефактів мистецтва.

¹⁰ Людовік IX Святий (лат. Ludovicus, франц. Saint Louis) (25.04.1214, Пуасі, поблизу Парижа – 25.08.1270, Туніс) – святий Римсько-католицької церкви (пам'ять – 25 серпня), король Франції (з 1226), символ французького правосуддя, ідейний засновник французького парламентаризму, король-хрестоносець (організатор Сьомого (1248–1254, за іншою класифікацією – VI) та Восьмого (1270) (за іншою класифікацією – VII) хрестових походів, вірцевий лицар, миротворець, знавець права і захисник справедливості, меценат Паризького університету [17, с. 1786].

гасла Великої французької революції «свобода, рівність, братерство» (фр. Liberté, Égalité, Fraternité), що пізніше стали національним девізом Французької Республіки, ймовірно, походять з ідеалів державної влади, принципів судочинства та суспільного укладу з часів Людовіка IX – ось така етногенетична еволюція французької ідентичності. А постать святого короля – важливий образ-символ справедливого судді, що досі визнається у Франції, яка далека від сентиментальності щодо монархії.

З історії відомо, що «присяга належала до одного з найдавніших доказових засобів – домінувала переважно в ранньому середньовіччі. Опиралася на переконання магічного мислення: згаданий у тексті присяги Бог не допустить брехливого використання Свого імені для підтвердження неправди» [21, с. 364]. Таке переконання зумовлювало, наприклад, віру в те, що звернення до священних імен не дозволить спровокувати святилище чи гробницю, викрасти певні предмети тощо. Віра в силу слова, особливо покликання на Бога, у християнській свідомості було сильним регулятивним чинником: «у процесі божого мовлення звучить слово людини. Нам далеко до докладного розрізнення слова божого та слова людського. Слово сили є сильне і в устах людини, і в устах бога. Слово людини – первісно магічне, творче. Якщо можна тут говорити про «бога» <...>, то людина бере слово бога в свої уста» [22, с. 329].

В англосаксонські та римські часи присяги використовувались у судах, і таким чином, вони належать до судових традицій [23].

Нині у Великій Британії судді, магістрати та члени трибуналу дають дві обітниці, коли вони складають присягу. Перша – це клятва на вірність правлячому монарху, а друга – судова присяга; їх спільно називають судовою присягою [23].

Присяга стосується не тільки високих посадовців, але й учасників судового розгляду. Цей аспект також має свою історичну еволюцію. В Речі Посполитій, до якої входила частина українських земель, було інше розуміння присяги порівняно із сьогоденням: «необхідно звернути увагу на неординарний характер присяги – як стосовно окремого, так і допоміжного доказу, що підсилював тільки зізнання сторони <...> Вона могла бути самодостатнім судовим доказом, коли доказовий матеріал становив тільки твердження сторони. Але у разі, коли опиралися на інші доказові факти, вона мала допоміжне завдання» [21, с. 364]. Розрізнялося дві форми присяги: безпосередньо самої сторони (solimet) та сторони разом зі свідками (cum testibus) [21, с. 365]. Щодо форми проголошення присяги, то є відомості із судових книг про те, що її промовляли у позі на колінах із двома пальцями, поставленими на розп'ятті [21, с. 366].

У минулому та у сьогоденні призначення суддів, як правило, здійснюється главою держави або за його чи її участі.

Наприклад, у номінаційному документі короля Сигізмунда I Старого (1467–1548) про призначення судді читаємо: «Сигізмунд і т.д. Повідомляємо змістом даної грамоти всім, що маючи рекомендацію ретельності та старанності, шляхетного Яна Хомантовського на суддівство земське львівське, вакантне через звільнення шляхетного Миколая Вагленського, останнього судді, надання і встановлення впроваджуємо і даємо, і ласкаво уділяємо цією нашою грамотою тримати, мати, керувати і прибутки до цього давні належні збирати, стягати і набувати. Для цього вам всім разом та кожному зокрема, достойникам, урядникам, зем'янам і всім підданим нашим будь-де у Львівській землі доносимо, щоб тепер згаданого Яна Хомантовського за правдивого і законного суддю вашого мали, і йому на місці за всі місцеві прибутки, до цього уряду віддавна належні, відповідали і відповідально робили за нашу ласку. На засвідчення цієї грамоти наша печатка є привішана» [24].

Звісно, що текст присяги у попередні епохи відзначався тими словесними формулюваннями, які виражали найважливіші цінності того часу, скажімо, клятву Богові й використання релігійних атрибутів, а також згадування присутніх представників місцевого й запрошеного на урочистість нобілітету. Наведемо цитату з фрагменту суддівської присяги з 1551 р.: «Перед вельможним Миколаєм Одновським, перемишльським каштеляном та львівським старостою, в присутності шляхетних Миколая Гінка, львівського підстарости, Миколая Лесньовського, колишнього львівського ґродського судді, Станіслава Жолкевського, Якуба Лисовського і т.д. Присяга шляхетного Петра Коритка, підчасого та львівського ґродського судді. Я, Петро Коритко, правом Бога Всемогутнього, короля теперішнього Сигізмунда Августа і вельможного Миколая Одновського, перемишльського каштеляна і львівського старости, що вірно і справедливо суд виконуватиму, судитиму львівський ґрод, не звертаючи уваги на сторони судового процесу, без огляду на особу прийматиму, але Бога і святу справедливість перед очима матиму. Так мені, Боже, допоможи і святий Хрест» [25].

Прикметно, що урядовці нижчих рангів також складали урочисту присягу, покликаючись на своє сумління та страх перед Богом: «Я, Мартин Островський, земський перемишльський писар, присягаю, що згідно з Божим та писаним правом однаково і без огляду на сторони судитиму, радитиму суду і вірно сторін зізнання, суперечки, оскарження або протестації судові чи правні, декрети в замкові книги вписуватиму і вписувати зобов'язуюсь, без різниці багатим і бідним, друзям і недругам,

землякам та іноземцям, і ані заради запропонованої мені прихильності, ані ненависті, ані винагороди, ані кари не старатимуся, але в судінні, радінні та писанні на єдиного Бога, святу справедливість і рівність (покладатимуся), зізнання, суперечки і вирoki суду та всі інші відомості справедливо за судом писатиму й буду слухняним та інші обов'язки, на мене покладені, вірно і по можливості виконуватиму, так мені, Боже, допоможи і святий Хрест» [26].

Ця традиція присяги в суді збереглася і в сучасній традиції судочинства, але в основному зі зміненими текстами, атрибутами та формою проведення.

Водночас інші посадові присяги є широко поширені і складаються під час вступу на значну кількість посад. В Україні під час вступу на державну службу всі державні службовці складають присягу. Це здійснюють також вибрані президент, народні депутати України (члени парламенту), сільські, селищні, міські голови («мери»), депутати місцевих рад. Під час допуску до професії складають присягу адвокати і прокурори. Майже всі учасники судових засідань перебувають під впливом символічного значення тих чи інших присяг. «Зв'язані», можна так сказати, кожен відповідною присягою: судді, присяжні, адвокати, прокурори, свідки, експерти, перекладачі. Відповідні підходи є загальнопоширеними у світі.

Є посадові присяги, які складаються один раз на весь період професійної діяльності, інші (присяги присяжного, свідка, експерта, перекладача) – по суті одноразові та складаються на період розгляду справи (наприклад, присяга присяжного чи перекладача) або навіть лиш однієї процесуальної дії (наприклад, допиту свідка чи експерта) в межах конкретної судової справи. Різними є тексти зазначених присяг, обов'язки, яких особа, що присягає, обіцяє дотримуватись. Різними є і порядок та обстановка принесення присяг.

Таким чином, судові й посадові присяги – різні види присяг, але являють собою не дихотомічний поділ досліджуваних присяг на два види; обсяги цих понять по суті перетинаються. Присяги судових юристів: судді, прокурора, адвоката є фактично різновидами як посадової присяги, так і водночас належать до судових присяг, адже їх основне значення – виконання символічної ролі саме в здійсненні процесу правосуддя (це, безперечно, дозволяє зарахувати їх до категорії судової присяги). Ці види судових присяг, так само як й інші судові присяги (свідка, експерта, перекладача), належать до судової символіки, відіграючи відповідну важливу роль у здійсненні правосуддя, з урахуванням історичних і релігійних передумов, символізуючи моральні та юридичні обов'язки учасників, глибоке сприйняття ними важливості процесу, що відбувається в судовій залі, забезпечення поваги до суду і справедливості.

Висновки. Присяга – конвенційний умовно-символічний акт, що базується на апелюванні до сумління людини в її свідомій інтенції виявити й дотримуватися вірності певним прийнятим цінностям, принципам, ідеалам, а також визначеному інституту, окресленій спільноті чи конкретному репрезентанту влади. Попри апелювання передусім до сумління того, хто складає присягу, її порушення часто каралося згідно із законом, якого особа не дотрималася. Судова і посадова присяга мають у собі водночас релігійне й правове походження, оскільки належать до універсальних основ формування соціальних інститутів, в яких дотримання порядку та гармонійного співжиття вважалося умовою добробуту й виживання. У релігійних текстових корпусах та давніх правових документах простежуємо акцентування на важливості складання присяги та її дотриманні як фактору особистого життя й чинника суспільної діяльності. У нашій статті на окремих вибраних прикладах з історії Європи простежено глибоке закорінення сприйняття необхідності складання та дотримання присяги у процесі здійснення функціональних посадових обов'язків та реалізації верховенства права. Протягом століть присяга складалася під час вступу на посаду і засвідчувала вірність монарху та/або сюзерену, депозиту віри, посадовим обов'язкам і традиціям, безсторонність, відданість принципам верховенства права.

Сучасне прийняття деяких присяг із торканням певного предмета (Біблії, розп'яття, конституції, кодексу, прапора) має праісторичні корені, що свідчить про передування знакових жестів і рухів словесним текстам у первісних ритуалах.

Обов'язок суворого відтворення формули під час принесення певної судової чи посадової присяги має під собою давньоримське підґрунтя, адже в Римі присягати (*iurare*) означало проголошувати формулу “*ius iurandum*” («присягу», буквально – «формулу, яка повинна бути сформульованою»).

У середні віки судові й посадові присяги вже використовують згадування елементів, притаманних сучасній європейській традиції, зокрема, справедливість і безсторонність.

У релігійних присягах апелюється до релігійних переконань людини як гаранта дотримання присяги. Попри окремі відмінності, є спільна риса релігійних та сучасних судових і посадових присяг – усі вони базуються на внутрішньому моральному імперативі людини, на усвідомленні власної відповідальності й людської гідності. Згадування Бога в тексті присяги символізувало (символізує), що Бог не допустить, щоби його ім'ям діялося неправдиве чи несправедливе.

Дотепер присяга судових юристів (суддів, прокурорів, адвокатів) належить до обов'язкових елементів початку здійснення судочинства та постає як помітний своїм церемоніальним характером акт (зокрема, суддівські присяги в присутності вищих осіб держави), що публічно засвідчує готовність особи до виконання доручених їй важливих обов'язків. У сучасній Україні посадову присягу складають як судді, так й інші посадові особи на початку своєї професійної діяльності.

Детальне вивчення судової і посадової присяги як елементів судової символіки та інших судових символів є перспективним, оскільки у філософії права становлять питання високого рівня наукової актуальності, і тому їх розробка – предмет подальших наукових досліджень авторів.

Kravchuk O., Ostashchuk I. Philosophy and genesis of the judicial oath and the oath of office

The main features of the philosophy and genesis of the judicial and the oath of office are considered in the article. An oath is a conventional conditional-symbolic act based on an appeal to a person's conscience in his conscious intention to identify and adhere to certain accepted values, as well as to a certain institution, a defined community or a specific representative of power. Judicial oath and oaths of office have both religious and legal origins, as they belong to the universal foundations of the formation of social institutions.

The deep-rooted perception of the need to take and keep the oath in the performance of functional duties and the rule of law is traced in the article on selected examples from the history of Europe.

There is a common feature of religious and modern judicial oaths and oaths of office. All of them are based on the inner moral imperative of man, on the awareness of one's own responsibility and human dignity.

The modern acceptance of some oaths with respect to a certain subject (Bible, crucifix, constitution, code, flag) has prehistoric roots, which indicates the precedence of symbolic gestures and movements of verbal texts in primitive rituals.

In the Middle Ages, judicial oaths and oaths of office already used references to elements inherent in modern European tradition, in particular, justice and impartiality.

The obligation to strictly reproduce the formula when taking a certain judicial oath or oath of office has an ancient Roman basis. In Rome to swear (*iurare*) meant to proclaim the formula "*ius iurandum*" ("oath", literally – "the formula that must be formulated").

The oath of judicial lawyers (judges, prosecutors, lawyers) is a mandatory element of the beginning of the professional activity in the area of Justice. It appears as a ceremonial act, which publicly certifies a person's readiness to perform the important duties assigned to him. In modern Ukraine, the oath is taken by judges and other officials at the beginning of their professional activity.

Key words: judicial oath, oath of office, philosophy of oath, history of oath, semiotics of law.

Література:

1. Nowak P. Język sali sądowej: asertywność. 2012. URL: <https://nawokandzie.ms.gov.pl/numer-13/dobre-praktyki-13/jezyk-sali-sadowej-asertywnosc.html>.
2. Мечковская Н.Б. Язык и религия : пособие для студентов гуманитарных вузов. Москва : Агентство «ФАИР», 1998.
3. Этимологический словарь славянских языков. Праoslavянский лексический фонд. 1983. Выпуск 10 (*клерась – *копъ) / Под ред. О.Н. Трубачева. Москва : Наука.
4. Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов: I. Хоз-во, семья, общество. II. Власть, право, религия / Пер. с фр. Общ. ред. и вступ. ст. Ю.С. Степанова; коммент. Ю.С. Степанова, Н.Н. Казанского. Москва : Прогресс : Универс. 1995.
5. Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. 9-е изд., стереотип. Москва : Рус. яз.–Медиа. 2005.
6. Grün A., OSB. Sakramenty / tłumaczenie z niem. G. Sowinski. Kraków : Wydawnictwo Znak. 2008.
7. Гартман М.Т. Генезис єврейської правової системи : дис. ... к. ю. н., спеціальність : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Ужгород. 2016.
8. Kutrzeba S. Dawne Polskie Prawo Sądowe w zarysie (I. Prawo Karne. II. Postępek sądowy). Wydanie drugie. Lwów-Warszawa-Kraków: Wydawnictwo zakładu Nar. imienia Ossolinskiх. 1927. URL: <https://obc.opole.pl/Content/12286/PDF/314421.pdf>.
9. Codex Iuris Canonici, 1984. Poznań : Pallotinum.
10. Тимашов С.О. Присяга церковная. Католическая энциклопедия. Том III. М.-П. Москва : Издательство Францисканцев. 1780–1782. 2007.
11. Leksykon liturgii. Opracowanie Ks. Bogusław Nadolski TChr. Poznań : Pallotinum. 2006.

12. De Conclavi seu de electione Romani Pontificis. URL: <https://ikomutoprzeszkadzalo.pl/de-conclavi/>.
13. Jan Paweł II. Konstytucja apostolska "Universi Dominici Gregis". 1996. https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/konstytucje/universi_dominici_22021996.html
14. The Vatican: history and treasures. / Text by C. Rendina. English translation by D. Peressini. Magnus. 1995.
15. Vicchi R. The Major Basilicas of Rome. Rome : Scala. 2006. P. 56–58.
16. Польская С.А. Дары, инсигнии и мощи Людовика IX Святого в сокровищнице аббатства Сен-Дени (по материалам описей). *Вестник ВГУ. Серия: История. Политология. Социология*. 2014. № 2. С. 91–96. <http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/history/2014/02/2014-02-17.pdf>.
17. Цатурова С.К. Людовик IX Святой. Православная Энциклопедия. Том XLII, 2020. С. 79–89. URL: <http://m.pravenc.ru/text/%D0%9B%D1%8E%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BA%20IX%20%D0%A1%D0%B2%D1%8F%D1%82%D0%BE%D0%B9.html>.
18. Цатурова С.К. Священная миссия короля-судии, ее вершители и их статус во Франции XIV–XV вв. Священное тело короля: Ритуалы и мифология власти. Ин-т всеобщ. истории РАН; МГУ. Москва : Наука, 2006. С. 78–95.
19. Меленберг А. Людовик IX. Католическая энциклопедия. Том II. И–Л. Москва : Издательство Францисканцев. 1786–1788. 2005.
20. Цатурова С.К. Людовик IX Святой – отец правосудия. *Средние века*. 2013. Вып. 74 (3/4). С. 344–362.
21. Moniuszko A. Iuramentum corporale praestitit. Przyczynek do badań nad przysięgą dowodową w koronnym procesie ziemskim u schyłku XVI stulecia. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2010. Випуск 9. С. 361–372. <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/104303/16-Moniuszko.pdf?sequence=1>.
22. Leeuw G. van der. Słowo święte i uświęcające. *Antropologia słowa: zagadnienia i wybór tekstów / wstęp i redakcja G. Godlewskij*. Warszawa : W-wo UW. 2003. S. 325–332.
23. Traditions of the courts, Courts and Tribunal Judiciary. URL: <https://www.judiciary.uk/about-the-judiciary/the-justice-system/court-traditions/>.
24. 1518 р., квітня 7. Краків. Номінація королем Сигізмундом I Яна Хомантовського львівським земським суддею 2009. Історія державної служби в Україні. У п'яти томах. Том 3. Документи і матеріали. V ст. до н. е. 1774 р. Київ : Ніка-Центр. С. 131–132.
25. 1551 р., травня 6. Львів. Присяга львівського ґродського судді Петра Коритка. 2009. Історія державної служби в Україні. У п'яти томах. Том 3. Документи і матеріали. V ст. до н. е. 1774 р. Київ : Ніка-Центр. С. 171–172.
26. 1562 р., грудня 8. Перемишль. Присяга земського перемишльського писаря Мартина Островського. Історія державної служби в Україні. У п'яти томах. Том 3. Документи і матеріали. V ст. до н. е. 1774 р. Київ : Ніка-Центр. С. 182.

СУДОВА ІНЖЕНЕРНО-МЕХАНІЧНА ЕКСПЕРТИЗА: ПРАКСЕОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД

Крупка А. А.,

кандидат технічних наук,

провідний судовий експерт

Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз

Міністерства юстиції України

ORCID ID: 0000-0002-1897-065X

Дузь Л. Є.,

кандидат технічних наук,

провідний судовий експерт

Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз

Міністерства юстиції України

ORCID ID: 0000-0002-8217-7808

Крالیук М. О.,

магістр,

завідувачка відділу

Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз

Міністерства юстиції України

ORCID ID: 0000-0002-0693-9508

Яковлєва Є. О.,

студентка факультету правничих наук

Національного університету «Києво-Могилянська академія»

ORCID ID: 0000-0002-6456-496X

Метою статті є дослідження та розроблення теоретичних і методичних засад судової інженерно-механічної експертизи, рекомендацій із застосування спеціальних знань у кримінальному та цивільному судочинстві щодо попередження, розкриття, розслідування і розгляду судами злочинів, пов'язаних з експлуатацією машин, механізмів, устаткування, а також удосконалення її методології, обґрунтування і формулювання рекомендацій із правової оцінки результатів і підвищення ефективності використання висновків судової експертизи у процесі доказування. Методологічну основу дослідження становлять закони та категорії теорії пізнання, зокрема положення матеріалістичної діалектики, що сприяли усвідомленню мети і завдань, предмета, об'єкта, питань дослідження в контексті взаємозумовленості здобутків і потреб практики. Водночас методи формальної логіки (аналіз, синтез, дедукція, індукція, аналогія, абстрагування) дали змогу детальніше усвідомити зміст досліджуваних питань, системно-структурним методом з'ясовано сутність досліджуваних категорій і явищ. Мін'юстом України створено новий вид (підвид) судової експертизи: «Інженерно-механічна», а також судово-експертну спеціальність 10.25 «Дослідження технічного стану та умов експлуатації машин та механізмів», тому у статті сформульовано основні поняття судової інженерно-механічної експертизи, а саме: визначено основні питання, які вирішує судова інженерно-механічна експертиза; завдання, предмет, об'єкт, які дають можливість зрозуміти сутність і зміст експертної діяльності цих досліджень; розмежовано завдання конкретної експертизи від завдань інших суміжних видів експертиз у цій сфері. Складні проблеми, які стоять перед слідством / судом, зумовлюють доцільність вивчення широкого спектра актуальних питань на науковій базі з урахуванням особливостей дослідження технічного стану й умов експлуатації машин, механізмів і устаткування, створити новий вид судової інженерно-технічної експертизи – інженерно-механічну. З метою підвищення ефективності й об'єктивності розслідувань злочинів під час експлуатації машин, механізмів та устаткування судам / слідчим, у разі необхідності, треба проводити судові експертизи фахівцями-інженерами: технологами, механіками, енергетиками, металознавцями й іншими, для чого потрібно розробити, на основі праксеологічного підходу, науково-теоретичні та практичні засади судової інженерно-механічної експертизи.

Ключові слова: завдання, машина, механізм, об'єкт, предмет, питання, праксеологічний підхід, судова інженерно-механічна експертиза, технічна діагностика, устаткування.

Постановка проблеми. Актуальність судових експертних досліджень технічного стану й умов експлуатації машин, механізмів, устаткування зумовлюється запитами правоохоронних органів під час розслідування злочинів, що призвели до матеріальних збитків у процесі закупівлі / продажу (під час яких імовірно розкрадання) машин, механізмів, устаткування, з порушення вимог експлуатації машин, механізмів та устаткування, з безпеки життєдіяльності й охорони праці тощо. Для вирішення цього завдання Міністерством України створено новий вид (підвид) судової експертизи: «Інженерно-механічну», а також судово-експертну спеціальність 10.25 «Дослідження технічного стану та умов експлуатації машин та механізмів».

Судова інженерно-механічна експертиза (далі – СІМЕ) проводиться тоді, коли у процесі досудового слідства / суду постає необхідність у: дослідженні технічного стану й умов експлуатації машин, механізмів та устаткування; визначенні можливостей та використання на практиці найбільш ефективних і економічних машин, механізмів і устаткування; визначенні, для встановлення їхньої ринкової вартості, фізичного та морального зносу машин, механізмів та устаткування; з'ясуванні, під час експлуатації машин, механізмів, устаткування, технічних і організаційних причин, що призвели до аварій, нещасних випадків, професійних захворювань.

Аналіз проведених судових експертиз, літературних джерел дозволив нам сформулювати твердження, що СІМЕ – це новий вид експертизи, тому для попередження виходу експертом за межі його компетенції необхідно конкретизувати перелік питань, які ставляться перед ним, а для успішного проведення розслідування необхідно розробити методичні засади її призначення, організації та проведення – визначити завдання, предмет, об'єкти, які дозволяють досягти повноти й об'єктивності дослідження.

Проблеми визначення змісту, завдань, предмета, об'єктів, питань судової експертизи досліджували такі науковці, як: Т.В. Авер'янова, Л.Ю. Ароцкер, В.Д. Арсеньєв, Р.С. Белкін, А.І. Вінберг, Н.І. Клименко, В.К. Лисиченко, Н.Т. Малаховська, Д.Я. Мирський, Г.М. Надгорний, І.Л. Петрухін, О.Р. Росинська, М.О. Селиванов, О.Р. Шляхов, М.Г. Щербаковський, автори статті й інші.

Як уважає Н.І. Клименко [1, с. 35], методологія СІМЕ має базуватися на загальній теорії судових експертиз (судовій експертології) і проєкціювати основоположні наукові аспекти останньої на експертну діяльність. Новому роду (виду) судової експертизи, якщо він формується, треба визначити місце у класифікаційній експертній системі, для чого необхідно окреслити завдання, предмет, об'єкт, питання, які ставляться слідчим / судом перед експертизою, методи дослідження, коло спеціальних знань, якими повинен володіти експерт такої судово-експертної діяльності. Відзначені ознаки мусять розглядатися в сукупності, тому що жодна із цих ознак, узята окремо, ізольовано, не дозволяє зрозуміти сутність судової експертизи, а також відмежувати один її рід (вид) від іншого.

Праксеологічний підхід, як уважає М.Г. Щербаковський, є найважливішим принципом пізнання феномену судової експертизи. Його методологічне значення полягає в тому, що він орієнтує теорію судових експертиз на розв'язання її безпосередніх завдань як прикладної науки. Практичні рекомендації, розроблені відповідно до принципів праксеології, дають змогу використовувати теоретично встановлені закономірності для побудови алгоритмів розв'язання конкретних завдань у типових експертних ситуаціях [2, с. 140].

Праксеологічний підхід у СІМЕ є одним з елементів її методологічного апарату, логічним розвитком та ілюстрацією практичної спрямованості науки, а також одним із керівних принципів побудови теоретичних та практичних основ дослідження технічного стану й умов експлуатації машин, механізмів і устаткування.

Мета статті – дослідження та розроблення теоретичних і методичних засад судової інженерно-механічної експертизи, рекомендацій із застосування спеціальних знань у кримінальному та цивільному судочинстві щодо попередження, розкриття, розслідування і розгляду судами злочинів, пов'язаних з експлуатацією машин, механізмів, устаткування, а також удосконалення її методології, обґрунтування і формулювання рекомендацій із правової оцінки результатів і підвищення ефективності використання висновків судової експертизи у процесі доказування.

Досягнення зазначених цілей буде реалізовано за допомогою вирішення таких завдань: аналізу проведених досліджень технічного стану й умов експлуатації машин, механізмів і устаткування; удосконалення правового й організаційно-методичного забезпечення судово-експертної діяльності із призначення, організації та проведення СІМЕ; аналізу сучасних можливостей використання науково-технічних засобів і спеціальних знань у проведенні СІМЕ; визначення завдань, предмета, об'єктів, питань СІМЕ в системі загальної теорії судової експертизи; розроблення загальної концепції, теоретичних і прикладних основ судової інженерно-механічної як самостійного виду судової експертизи з використанням праксеологічного підходу; оптимізації понятійного апарату СІМЕ; розроблення

практичних рекомендацій щодо вдосконалення використання експертних технологій у практиці проведення СІМЕ.

Методологічну основу дослідження становлять закони та категорії теорії пізнання, зокрема положення матеріалістичної діалектики, що сприяли усвідомленню мети і завдань, предмета, об'єкта, питань дослідження в контексті взаємозумовленості здобутків і потреб практики. Водночас методи формальної логіки (аналіз, синтез, дедукція, індукція, аналогія, абстрагування) дали змогу детальніше усвідомити зміст досліджуваних питань, системно-структурним методом з'ясовано сутність досліджуваних категорій і явищ. Переломлюючи відзначені філософські поняття стосовно теорії СІМЕ, визначимо ці категорії як теоретичну основу зазначених видів (підвидів) судових експертиз і перший етап розроблення універсальної методології експертних інженерно-технічних досліджень. За діалектичну й науково-методичну платформу теорії СІМЕ приймаємо методологію експертного пізнання матеріальних слідів-відображень, яка, у свою чергу, базується на криміналістичному вченні про зв'язки взаємодії [3, с. 56].

Виклад основного матеріалу. СІМЕ проходить класичний шлях створення нових видів експертиз: а) спочатку з'являються запити слідчих / суду щодо необхідності призначення та проведення експертиз; б) слідчими / судами з участю експертів розробляється коло питань, які вирішуються в рамках судових експертиз; в) проводиться ціла низка експертиз, зазвичай комплексних, експертами різних судових спеціальностей. Судовими експертами Донецького й Одеського НДІ судових експертиз проведено більше 250 досліджень технічного стану й умов експлуатації машин та механізмів. Проводились дослідження технічного стану й умов експлуатації різних машин та механізмів: видобувних та прохідницьких комбайнів, вентиляторів головного провітрювання шахт, стрічкових конвеєрів, компресорів, тепловозів та залізничних кранів, кар'єрних екскаваторів, суден та їхніх складових частин тощо. Але теоретичного та практичного базису такої експертизи не було розроблено, як і не існувало її як виду (підвиду).

Розглянемо новий вид (підвид) судової експертизи – «Інженерно-механічна», а також судово-експертну спеціальність 10.25 «Дослідження технічного стану та умов експлуатації машин та механізмів». Вибірково зупинимося на основних термінах, які застосовуються в СІМЕ [4–7]:

- *технічний стан* – сукупність властивостей об'єкта, схильних до зміни у процесі експлуатації, характеризуються в певний момент часу заданими ознаками, встановленими вимогами нормативно-технічної документації;

- *машини, механізми* – сукупність пов'язаних одне з одним частин і пристроїв, як мінімум один із яких рухається, має відповідний привід, органи управління й енергетичні вузли, з'єднані разом для певного застосування;

- *умови експлуатації* – сукупність чинників, що діють на виріб під час його експлуатації і впливають на функціонування та працездатність цього виробу. Відповідно до діапазону і ступеня впливу чинників умови експлуатації поділяються на: нормальні, робочі та граничні. Нормальні умови – це зазвичай параметри: температура – $+25\text{ }^{\circ}\text{C} \pm 10\text{ }^{\circ}\text{C}$; атмосферний тиск – 750 ± 30 мм рт. ст.; відносна вологість – $65 \pm 15\%$;

- *устаткування* – сукупність механізмів, приладів, пристроїв тощо, необхідних для чогонебудь; обладнання;

- *експлуатація* – стадія життєвого циклу виробу, на якій реалізується, підтримується і відновлюється його якість. Експлуатація виробу включає в себе загалом використання за призначенням, транспортування, зберігання, технічне обслуговування та ремонт;

- *технічне діагностування* – процес визначення виду технічного стану об'єкта, системи.

Термін «діагностика» грецького походження (*diagnostikos*), що складається зі слів – *dia* («між»), «нарізно», «після», «через», «раз») і *gnosis* («знання»). Отже, слово *diagnostikos* можна трактувати як здатність розпізнавати [8, с. 21].

Дослідження технічного стану й умов експлуатації машин, механізмів і устаткування проводиться методами технічного діагностування їхнього стану, сукупністю властивостей об'єкта, схильних до зміни у процесі експлуатації, що характеризуються в певний момент часу заданими ознаками, встановленими вимогами нормативно-технічної документації.

Технічним діагностуванням називається наука про розпізнавання (віднесення до одного з можливих класів) стану технічної системи. Під час діагностування об'єкт встановлюється шляхом зіставлення знань, накопичених наукою, про групу, клас відповідних об'єктів.

Технічна діагностика вивчає методи отримання й оцінки діагностичної інформації, діагностичні моделі й алгоритми ухвалення рішень. Метою технічної діагностики є ефективна організація процесів діагностування техніки під час виготовлення, експлуатації, ремонту і зберігання, а також підвищення її надійності і ресурсу за якісного технічного обслуговування, безпечної і надійної експлуатації. Під час діагностування визначається стан об'єкта в даний момент часу, на майбутній і минулий періоди роботи.

Технічна діагностика вирішує велике коло завдань, але основне – це розпізнавання станів технічних систем в умовах обмеженої інформації. Нині завдання оцінки технічного стану машин, механізмів і устаткування та прогнозування їхньої безаварійної роботи вирішують зазвичай на основі великого масиву статистичної інформації й аналізу відмов. У діагностиці складних технічних об'єктів переважає експертна оцінка, яка визначається технічним рівнем фахівців.

Метою СІМЕ є встановлення, із залученням спеціальних знань, технічного стану й умов експлуатації машин та механізмів.

У загальному значенні «завдання – це те, що потребує виконання, дозволу».

Особливістю СІМЕ є різноманіття об'єктів дослідження і вирішуваних під час їх виробництва завдань. Спробуємо систематизувати *коло завдань*, які можуть бути вирішені шляхом проведення СІМЕ: дослідження проєктів і кошторисів на створення (реконструкцію) машин, механізмів та устаткування; дослідження проєктної документації на створення (реконструкцію) машин, механізмів і устаткування на предмет відповідності вимогам технічного завдання; дослідження стану й умов експлуатації машин, механізмів і устаткування на предмет їхньої відповідності вимогам нормативно-правових актів з охорони праці та нормативно-технічних документів; визначення фактичного фізичного стану та можливості експлуатації за цільовим призначенням машин, механізмів і устаткування; дослідження машин, механізмів і устаткування на предмет відповідності необхідним і заявленим характеристикам; дослідження, з участю машин, механізмів та устаткування, організаційних та технічних причин і механізмів аварій, нещасних випадків, професійних захворювань; визначення можливості та доцільності реконструкції (ремонту) машин, механізмів та устаткування після аварій та їх подальшої експлуатації; дослідження процедури здачі-приймання робіт на різних етапах експлуатації машин, механізмів і устаткування (стадії життєвого циклу виробу з моменту прийняття його споживачем від підприємства-виготовлювача або ремонтного підприємства до відправки в ремонт або утилізацію).

Поняття «предмет судової експертизи» – одне з найбільш фундаментальних у судовій експертології. Предметом конкретної експертизи є конкретне завдання, яке експерту необхідно вирішити у процесі дослідження на основі відповідного обсягу спеціальних знань [1, с. 56].

Предметом СІМЕ є зафіксовані слідами-відображеннями фактичні дані, обставини події, які досліджуються й установлюються на базі методів загальної теорії судової експертизи, загальнотехнічних наукових методів, спеціальних наукових знань із діагностики технічного стану й умов експлуатації машин, механізмів і устаткування, прикладних наук із метою виявлення відповідності їхнього технічного стану й умов експлуатації вимогам нормативно-технічної документації і технічним даним властивостей машин, механізмів та устаткування.

Об'єкт судової експертизи – матеріальні (матеріалізовані) джерела інформації (предмети, утворення тощо), що досліджуються (пізнаються) експертом на основі застосування спеціальних знань, у межах предмета експертного дослідження певними методами та засобами, з метою вирішення завдань (питань), поставлених уповноваженою особою (органом) [1, с. 79].

Об'єкт СІМЕ – це сліди-відображення у вигляді матеріальних і матеріалізованих джерел інформації, що містяться в матеріалах кримінального провадження, цивільної, господарської чи адміністративної справ, та інші матеріали, що надаються на дослідження органом, який призначив проведення судової експертизи; нормативно-технічна документація – сукупність документів, які визначають технічний стан та умови експлуатації машин, механізмів, устаткування; дозволи Держпраці на експлуатацію машин, механізмів, устаткування підвищеної небезпеки; машини, механізми, устаткування тощо.

Перелік питань, які вирішує СІМЕ:

А. Щодо машин, механізмів і устаткування можуть бути поставлені такі питання: який фактичний фізичний технічний стан машин, механізмів, устаткування? яким чином повинен функціонувати об'єкт щодо вимог нормативно-технічної документації? яка причина порушення функціональних властивостей об'єкта (експлуатація, якість ремонтних, налагоджувальних робіт тощо)? чи відповідають умовам експлуатації застосовані в даних умовах машини, механізми й устаткування? який технічний стан машин, механізмів та устаткування і придатність їх для виконання операцій за призначенням, виявлення причин дефектів та несправностей? чи справні дані машини, механізми й устаткування? чи була правильно проведена установка (монтаж) машин, механізмів і устаткування, здійснювалася експлуатація, випробування після ремонту, налагоджувальних робіт, чи проводився регулярний технічний огляд? чи придатні машини, механізми й устаткування для виконання операцій за призначенням, для експлуатації в даних умовах та проведення даного виду робіт? які причини дефектів і несправностей машин, механізмів та устаткування, а також які причини їх виникнення?

Б. Для з'ясування обставин, організаційних і технічних причин, що призвели до аварій, нещасних випадків, професійних захворювань, можуть бути поставлені такі питання: чи відповідав технічний стан машин, механізмів та устаткування вимогам нормативно-правових актів з охорони праці?

які, з участю машин, механізмів та устаткування, організаційні та технічні причини і механізми аварій, нещасних випадків, професійних захворювань? чи є причинний зв'язок між дією / бездіяльністю персоналу та негативними наслідками?

В. Для з'ясування обставин, що призвели до матеріальних збитків під час закупівлі / продажу (коли ймовірно розкрадання) машин, механізмів та устаткування може бути поставлене таке питання: яка ринкова вартість наданих для дослідження об'єктів (машин, механізмів та устаткування) з урахуванням їхнього фактичного фізичного стану?

Наведений вище перелік складено на основі актуальної експертної практики та літературних джерел, але він не є вичерпним. Ми не виключаємо, що на вирішення експертів можуть ставитися й інші питання, однак у кожному конкретному випадку коло завдань, питань, які цікавлять слідство / суд і вимагають експертної оцінки з технічного погляду, може мати більш розгорнутий характер.

На закінчення варто навести декілька концептуальних зауважень щодо алгоритму створення теорії СІМЕ, яка повинна вирішувати поставлені перед нею слідчими органами (судом) завдання на основі спеціальних знань, які визначають предмет експертного пізнання, зумовленого колом фактичних обставин, які підлягають встановленню. У рамках першого етапу розроблення теорії СІМЕ необхідно визначити її основні терміни, які становлять фундамент будь-якого виду судової експертизи як процесу пізнання. На другій стадії створення наукових основ СІМЕ, з огляду на результати першого етапу, варто розробити універсальну прикладну методику проведення судових експертних інженерно-механічних досліджень.

Як випливає з переліку напрямів, за якими має проводитися дослідження СІМЕ, фахівець у цій галузі повинен мати достатній досвід з експлуатації машин, механізмів і устаткування. На нашу думку, можна визначити основні вимоги до кандидата, який може здобути право виконувати СІМЕ. Найголовнішою вимогою є наявність повної (спеціаліст, магістр) інженерно-технічної освіти. Також, на нашу думку, документом, який визначає наявність необхідної освіти для судового експерта із СІМЕ, є постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти» [10]. Так, для галузі знань «Механічна інженерія», найменування спеціальностей: прикладна механіка, матеріалознавство, галузеве машинобудування, авіаційна та ракетно-космічна техніка, суднобудування, металургія. Для галузі знань «Електрична інженерія», найменування спеціальностей: електроенергетика, електротехніка й електромеханіка; енергетичне машинобудування, атомна енергетика, теплоенергетика, гідроенергетика. Для галузі знань «Виробництво та технології», найменування спеціальностей: технології захисту навколишнього середовища, гірництво, нафтогазова інженерія та технології, видавництво та поліграфія. Для галузі знань «Воєнні науки, національна безпека, безпека державного кордону», найменування спеціальностей: озброєння та військова техніка. Для галузі знань «Транспорт», найменування спеціальностей: річковий та морський транспорт, авіаційний транспорт, залізничний транспорт, автомобільний транспорт.

Висновки. Складні проблеми, які стоять перед слідством / судом у процесі розслідування злочинів під час експлуатації машин, механізмів і устаткування, зумовлюють доцільність вивчення широкого спектра актуальних питань на науковій базі, з урахуванням особливостей дослідження технічного стану й умов експлуатації машин, механізмів та устаткування, розроблення, на основі праксеологічного підходу, науково-теоретичних і практичних засад судової інженерно-механічної експертизи.

Krupka A., Duz L., Kraliuk M., Yakovlieva Ye. Judicial engineering and mechanical examination: practiceological approach

The purpose of the article is to study and develop theoretical and methodological principles of forensic engineering and mechanical expertise, recommendations with the use of special knowledge in criminal and civil proceedings to prevent, detect, investigate and consider crimes related to the operation of machines, mechanisms, equipment and improvement of its methodology, substantiation and formulation of recommendations on legal assessment of results and increase of efficiency of use of conclusions of forensic examination in the course of proving. The methodological basis of the study are the laws and categories of the theory of cognition, in particular the provisions of materialist dialectics, which contributed to the realization of the purpose and tasks, subject, object, research issues in the context of interdependence of achievements and needs of practice. At the same time, the methods of formal logic (analysis, synthesis, deduction, induction, analogy, abstraction) made it possible to understand in more detail the content of the studied questions, the essence of the studied categories and phenomena was clarified by the system-structural method. The Ministry of Justice of Ukraine has created a new type (subtype) of forensic examination: "Mechanical Engineering" and forensic specialty 10.25 "Study

of the technical condition and operating conditions of machines and mechanisms”, so the article formulates the basic concepts of forensic mechanical examination, namely : the basic questions which are solved by judicial engineering and mechanical examination are defined; tasks, subject, object, questions that give the opportunity to understand the essence and content of the expert activity of these studies; the tasks of a specific examination are distinguished from the tasks of other related types of examinations in this area. Complex problems facing the investigation / court determine the expediency of dealing with a wide range of topical issues on a scientific basis, taking into account the peculiarities of the study of technical condition and operating conditions of machines, mechanisms and equipment and create a new type of forensic engineering – mechanical engineering. In order to increase the efficiency and objectivity of investigations of crimes in the operation of machines, mechanisms and equipment, courts / investigators should, as necessary, conduct forensic examinations by engineers: technologists, mechanics, power engineers, metallurgists, etc., for which it is necessary to develop approach, scientific-theoretical and practical principles of forensic engineering and mechanical expertise.

Key words: task, machine, mechanism, object, subject, question, praxeological approach, forensic engineering and mechanical examination, technical diagnostics, equipment.

Література:

1. Клименко Н.І. Судова експертологія : курс лекцій : навчальний посібник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів. Київ : Ін Юре, 2007. 528 с.
2. Щербаковський М.Г. Методологія дослідження феномена судових експертиз. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка*. Северодонецьк, 2016. № 3 (75). С. 133–142.
3. Сегай М.Я., Стринжа В. К. Судебная экспертиза материальных следов-отображений (проблемы методологии). Киев, 1997. 147 с.
4. ГОСТ 25866-83. Эксплуатация техники. Термины и определения.
5. EN ISO 12100-1. Безопасность машин. Основные понятия, общие принципы расчета. Ч. 1 : Основная терминология, методология.
6. Словник української мови : в 11-ти т. Київ : Наукова думка, 1970–1980.
7. ГОСТ 15150-69. Машины, приборы и другие изделия. Исполнения для различных климатических районов. Категории, условия эксплуатации, хранения и транспортирования в части воздействия климатических факторов внешней среды.
8. Машошин О.Ф. Диагностика авиационной техники : учебное пособие. Москва : МГТУ ГА, 2007. 141 с.
9. Диагностирование и прогнозирование технического состояния авиационного оборудования : учебное пособие для вузов гражданской авиации / В.Г. Воробьев и др. / под ред. И.М. Синдеева. Москва : Транспорт, 1984. 191 с.
10. Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти : Постанова Кабінету Міністрів від 29 квітня 2015 р. № 266.

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ СИСТЕМИ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ ІСПАНІЇ ТА УКРАЇНИ

Кубрак Р. М.,

кандидат юридичних наук,

перший заступник начальника – начальник навчального відділу

Дніпровського центру підвищення кваліфікації персоналу

Державної кримінально-виконавчої служби України

ORCID ID: 0000-0002-9912-098X

У статті проводиться аналіз пенітенціарної системи Іспанії, ґрунтуючись на отриманому матеріалі за результатами візиту робочої групи Міністерства юстиції України з метою обміну досвідом та налагодження співпраці у пенітенціарній сфері. Спираючись на статистичні дані, надані керівництвом органів управління пенітенціарними установами, персоналом полівалентних пенітенціарних центрів, органами поліції, неурядових організацій, та результати власних спостережень, вивчено структуру органів та установ, які виконують встановлені судом покарання. Визначено порядок виконання покарань, пов'язаних з ізоляцією злочинців від суспільства. Встановлено особливі специфічні риси кримінально-виконавчої політики Іспанії. Проведено порівняльно-правовий аналіз систем органів і установ виконання покарань Іспанії та України, визначено окремі відмінності, структуровано вертикаль управління пенітенціарними установами, їх підпорядкування, порядок здійснення позавідомчого контролю за їх діяльністю та превентивні механізми порушення прав засуджених осіб. Визначено види установ та локальних структурних ділянок у них відповідно до обсягу ізолюючих режимних заходів, які застосовуються. Проведено аналіз криміногенного складу засуджених, їх віковий склад.

Досліджено критерії первинної та вторинної класифікації засуджених в УВП Іспанії, поділ їх на категорії залежно від їх суспільної небезпеки. Проаналізовано окремі алгоритми зміни умов тримання засуджених до позбавлення волі, їх умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, звернено увагу на особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх злочинців.

Встановлено складники ефективності процесу виконання кримінального покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк, організації соціально-виховної роботи шляхом запровадження корекційних програм їх поведінки, що полягають у здійсненні впливу з урахуванням особливостей психічного, психологічного, емоційного стану кожної засудженої особи, її освітній рівень та потреби.

Проведено аналіз та узагальнено функційну спрямованість і основні завдання пенітенціарних установ, особливості забезпечення охорони та нагляду за засудженими в полівалентних пенітенціарних центрах. Встановлено ефективність та універсальність функціонування полівалентних пенітенціарних центрів Іспанії новітнього зразка.

Автором обґрунтовано доцільність запровадження окремих елементів методик соціально-виховної роботи із засудженими УВП Іспанії в Україні, зокрема корекційних програм поведінки засуджених, орієнтованих на індивідуальні особливості та потреби кожної засудженої особи.

Ключові слова: установа виконання покарань, засуджена особа, позбавлення волі на певний строк, покарання, соціально-виховна робота, ресоціалізація, пенітенціарна система.

Постановка проблеми. Останніми роками пенітенціарна система України перебуває в стані реформації. Зміни відбуваються як у нормативно-правовому регулюванні, так і в порядку виконання покарань. Європейські країни мають значний передовий досвід пенітенціарного впливу на засуджених осіб, впровадження ефективних методик ресоціалізації засуджених. Окремі з них, які за результатами застосування довели свою дієвість та ефективність, доцільно імплементувати в кримінально-виконавче законодавство та процедурний порядок виконання призначених судом покарань в Україні. Зокрема, в організації соціально-виховної роботи із засудженими, здійсненні нагляду і постійного контролю за їх поведінкою, плануванні та реалізації програм коригуючого впливу на них. Пенітенціарна система Іспанії за кількісними показниками (кількість засуджених, установ) схожа з українською, при цьому вирізняється великою кількістю реабілітаційних, корекційних програм, спрямованих на зміну індивідуальних особливостей окремої засудженої особи, вже тривалий час доводить свою дієвість та ефективність. Саме це спонукало провести порівняльний аналіз пенітенціарних систем

Іспанії та України, акцентуючи увагу на окремих ефективних методиках виправного впливу на злочинців, які можуть бути адаптовані до умов сьогодення і запроваджені в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показав, що вагомий внесок у сферу порівняльно-правових досліджень, вивчення передового зарубіжного досвіду реалізації державної політики у сфері виконання покарань учених-компаративістів: М. Бажанова, О. Бандурки, С. Беклеміщева, І. Богатирьова, І. Даньшина, О. Джузи, В. Голіни, А. Зелінського, О. Колба, І. Копотуна, Р. Кубрака, В. Куца, В. Леня, О. Лисодєда, М. Литвинова, В. Льовочкіна, В. Петкова, Т. Приходько, М. Пузирьова, Г. Резніченко, А. Степанюка, В. Трубникова, В. Шаблистого, І. Яковець та інших.

Але, незважаючи на наявність наукових праць з такої тематики, вочевидь, питання, порушені в публікації, мають актуальне теоретико-прикладне значення та потребують дослідження на науковому рівні.

Метою статті є проведення порівняльного аналізу пенітенціарних систем Іспанії та України зі зверненням уваги на окремі ефективні методики ресоціалізуючого впливу на засуджених, які можуть бути імplementовані в нормативно-правове регулювання та порядок виконання покарань в Україні.

Виклад основного матеріалу. В умовах реформування системи виконання покарань України виникає нагальна потреба в трансформації фундаментальних засад кримінально-виконавчої політики, в тому числі і пошуку та вироблення шляхів упровадження позитивного зарубіжного досвіду в пенітенціарній сфері країни. Не випадково вибрана для порівняльного аналізу система виконання покарань Іспанії, оскільки, незважаючи на певні соціально-економічні, ментальні, культурні, політичні відмінності, за окремими індикаторами вона схожа з наявною в Україні, при цьому має низку суттєвих відмінностей.

В Іспанії, на відміну від України, виконання покарань перебуває у віданні окремого департаменту Міністерства внутрішніх справ. Структура подібна до наявної в Англії та Уельсі. До 1996 р. цими питаннями опікувалося Міністерство юстиції, але після низки резонансних терактів у Землях Басків (м. Барселона) та викраденням і триманням у заручниках персоналу виправних установ змінено структурну приналежність пенітенціарної системи та її підпорядкування.

Пенітенціарна система Іспанії складається з Генерального секретаріату пенітенціарних інституцій, Генеральної дирекції з виконання покарань та ресоціалізації, Генеральної дирекції відкритого середовища, альтернативних видів покарання та заходів.

Керівництво системою виконання покарань здійснюють Генеральний секретар, Генеральний директор, Субдиректори. Генеральний секретаріат пенітенціарних інституцій поділяється на генеральні субдирекції: 1) інституційних відносин та територіального координування; 2) кадрових питань; 3) пенітенціарної служби; 4) аналізу та інспекції.

Починаючи з 1995 р. в Іспанії модернізуються наявні установи виконання покарань (далі – УВП) та впроваджуються найсучасніші моделі пенітенціарних установ. Натепер існує 69 пенітенціарних центрів закритого типу, з них 24 типові найбільш сучасні. Для порівняння, в Україні тепер функціонує 148 УВП (з них 27 не використовуються за функціональним призначенням) та слідчих ізоляторів (далі – СІЗО), серед яких – 113 кримінально-виконавчих установ; 12 СІЗО; 17 УВП з функцією СІЗО, п'ять виховних колоній (чотири з яких не використовуються за функціональним призначенням) та сектор для тримання неповнолітніх жіночої статі в Мелітопольській УВП № 144. У системі УВП Іспанії функціонує дві психіатричні установи, призначені для тримання осіб, які є суспільно небезпечними і мають психічні захворювання або вчинили злочини у стані неосудності; 34 центри соціального включення – напіввідкриті установи, на кшталт наявних в Україні виправних колоній мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання та виправних центрів; 21 відкрита секція в межах УВП, за режимом тримання схожі на центри соціального включення, подібні до наявних в УВП України дільниць соціальної адаптації у виховних колоніях і соціальної реабілітації у виправних колоніях; 3 центри для матерів, які мають дітей до 3 років; 47 приміщень у звичайних лікарнях для утримання засуджених під час надання їм необхідної медичної допомоги за межами УВП; 9 реабілітаційних закладів, якими опікуються неурядові організації, призначені для надання допомоги специфічним категоріям ув'язнених: особам похилого віку, інвалідам, матерям з дітьми тощо.

Цікавою різницею системи УВП Іспанії та України є наявність полівалентних пенітенціарних центрів, що являють собою нові установи, побудовані після 2007 р. за окремими типовими проектами, обладнані найновішими інженерними та технічними системами охорони і нагляду. Полівалентний центр розрахований на 2000 засуджених, в якому роздільно тримаються засуджені жіночої та чоловічої статі в окремих локальних дільницях з різним режимом ізоляції. До прикладу, на побудову полівалентного центру Мадрид VII, розташованого неподалік м. Мадрида, витрачено 120 млн євро, щорічний бюджет становить 1149713,63 євро, на утримання одного засудженого витрачається 60,22 євро на добу. На час відвідування нами центру в ньому перебувало 1200 засуджених, для забезпечення внутрішнього нагляду за засудженими та організації з ними соціально-виховної роботи задіяно

500 осіб персоналу. Територія центру поділяється на окремі ізольовані один від одного модулі, які призначені для тримання різних категорій засуджених залежно від їх суспільної небезпеки та характеру скоєних ними злочинів.

Ще однією ключовою відмінністю пенітенціарної системи Іспанії є відсутність виправних установ для неповнолітніх осіб. Це зумовлено тим, що до неповнолітніх осіб, які скоїли злочини, в Іспанії покарання у вигляді позбавлення волі не застосовується. Вони можуть за скоєні злочини притягуватися до альтернативних видів покарання, залучатися соціальними службами до заходів виховного та реабілітаційного характеру. З неповнолітніми особами, які скоїли злочини, проводять виховну та профілактичну роботу, а також здійснюють контроль за їхньою поведінкою інші державні органи та недержавні організації, які не належать до пенітенціарної системи. Це є позитивним моментом, оскільки виключає подальшу криміналізацію неповнолітніх в умовах місць попереднього ув'язнення та УВП. Для України ці питання є актуальними, оскільки у виховних колоніях відбуваються встановлене судом покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк 107 осіб, у тому числі 5 осіб жіночої статі [1]. Щорічно в Україні понад 4 тис. злочинів вчиняється неповнолітніми особами або за їх участю (2018 р. – 4750 [2], 2019 р. – 4088 [3]).

До складу персоналу іспанської пенітенціарної системи входили: Генеральний секретаріат – 23986 осіб, з них: державна служба – 22024 осіб; робітничий персонал – 1962 особи; щодо ґендерних показників: 16731 – чоловік; 7255 – жінок. Для порівняння, персонал Державної кримінально-виконавчої служби України становить: середній і старший начальницький склад – 6525 осіб, рядовий та молодший начальницький склад – 16762 осіб, всього – 23287 осіб, персонал уповноважених органів з питань пробації – 3440 осіб. Як бачимо, кількість персоналу органів та установ, які виконують покарання (далі – ОУВП), в обох країнах майже ідентична.

Структура УВП Іспанії побудована з урахуванням 17 автономій (областей). При цьому Каталонія отримала компетенції автономії в пенітенціарній сфері, всі інші мають централізоване підпорядкування. Суттєвою відмінністю ОУВП Іспанії є відсутність у їх функціоналі характерних для ОУВП України напрямів роботи щодо будівництва та капітального ремонту установ, здійснення зовнішнього нагляду та охорони, розшуку засуджених, які вчинили втечу, переміщення засуджених та осіб, взятих під варту, за межі установи для надання невідкладної медичної допомоги, до іншої УВП тощо. Ці функції виконують інші відомства, які не належать до ОУВП. Зокрема, зовнішню охорону та нагляд по периметру установи забезпечують озброєні підрозділи Цивільної гвардії – правоохоронний орган, схожий за колом виконуваних завдань поліцейсько-військового характеру на Національну гвардію України. Переміщення засуджених та осіб, взятих під варту, за межі установи здійснюється Цивільною гвардією в межах одного населеного пункту, охорона в медичних закладах за межами УВП, розшук засуджених, які вчинили втечу, здійснюється виключно поліцією, до вказаних заходів персонал ОУВП не залучається. Що є загалом цікавою практикою, надає можливість вивільнити і людські, і матеріальні ресурси ОУВП для виконання притаманних їм основних функцій. У системі охорони відсутня кінологічна служба, службові собаки залучаються тільки для проведення обшуків території УВП один або два рази на місяць підрозділами Цивільної гвардії.

Як і в Україні, УВП мають ступеневий поділ за рівнями режимних вимог, а саме: I ступінь – суворий, з найширшим колом обмежень та локалізацією, де відбуваються покарання найбільш суспільно небезпечні засуджені, що потребують ізоляції не тільки від суспільства, а й від інших категорій засуджених; ця категорія становить 2% від загальної кількості засуджених у державі; II ступінь – звичайний, призначений для тримання більшості засуджених, і передбачає загальні вимоги ізоляції, в таких локальних дільницях відбуває покарання 80,5% засуджених осіб; III ступінь призначений для тримання засуджених, які виправляються, така категорія становить 17,5%, у таких установах засуджені проживають і працюють за межами, але на ніч прибувають до установи.

В УВП Іспанії відбуваються покарання 59302 засуджені, у віданні Генерального секретаріату – 50841 ос., у Каталонії – 8461 ос. Співвідношення на 100 тис. населення 124,43 засуджених, за загальної чисельності населення Іспанії – 47659 тис. осіб. При цьому середній показник по Європі – 98 зас. на 100 тис. жителів. Іспанія за цим показником серед країн Європи посідає II місце після Англії – 148 засуджених на 100 тис. населення, Франція – 117, Італія – 111,6, Голландія – 67,7. Слід відзначити, що, як і для України, характерне зменшення кількості засуджених з 67100 осіб у 2007 р. до 59302 осіб у 2019 р. Зменшення кількості засуджених на 15000 осіб відбулося внаслідок проведення законодавчої реформи, що полягала в зміні міри покарання для торговців наркотиками, а це значна частина засуджених, більшість з яких іноземці, та більш широкого застосування альтернативних позбавленню волі видів покарання. Особи, взяті під варту на час проведення досудового розслідування, становлять 15,1% осіб, які перебувають в умовах ізоляції, засуджені особи – 84,9%. В Україні цей показник значно вищий, станом на 01.04.2020 р. з 52609 осіб, які перебувають в установах Державної кримінально-виконавчої служби України в СІЗО та УВП, що виконують функції СІЗО, трималися

19586 осіб (37,2% від загальної кількості засуджених та ув'язнених), у тому числі 1152 жінки, у виправних колоніях – 32942 осіб, з них – 1516 жінок [1].

Демографічний склад засуджених Іспанії такий: особи чоловічої статі становлять 92,4%, жінки – 7,6%. Середній вік засуджених становить 38,5 р., при цьому найбільше засуджених молодіжного віку – від 18 до 25 р. 27,8% від загальної кількості засуджених, або 16507 осіб, – іноземці, в тому числі 103 українці, з них – 100 чоловіків і 3 жінки.

Криміногенний склад засуджених характеризується такими показниками: 33,9% відбувають покарання за злочини проти власності; 28,8% – за злочини проти здоров'я (більшість іноземці); 7,1% – насильницькі та ґендерні злочини; 6,8% – вбивства.

В Україні станом на 01.01.2020 р. 6555 осіб відбувають покарання за умисне вбивство; 2862 особи – за нанесення умисного тяжкого тілесного ушкодження; 6989 осіб – за розбій та грабїж; 11797 осіб – за крадіжку; 629 осіб – за зґвалтування; 12 осіб – за злочини проти основ національної безпеки [1]. Виходячи з вищенаведених даних, кількість засуджених, які відбувають покарання за злочини проти власності в Україні та Іспанії, майже однакова.

Середня тривалість покарання за суспільно небезпечні злочини не перевищує 20 р. За особливо тяжкі злочини може призначатися покарання 25, 30, 40 років позбавлення волі, здебільшого такі терміни ув'язнення призначаються за злочини терористичної спрямованості. Постійне ув'язнення застосовується до терористів. На відміну від довічного позбавлення волі в Україні, постійне ув'язнення в Іспанії носить умовний характер, оскільки залежно від поведінки засудженої особи під час відбування покарання тривалість терміну покарання може бути скорочена після відбуття 3/4 терміну покарання шляхом застосування пенітенціарної пільги. Здебільшого це може бути 2/3 або 1/2 терміну покарання, після чого виконання покарання призупиняється. Також після відбуття від 8 р. до 12 р. ув'язнення засудженому може надаватися можливість короточасного виїзду за межі УВП. Після відбуття від 15 р. до 32 р. позбавлення волі засуджений може класифікуватися як такий, що виправляється (III ступінь виправлення та суспільної небезпеки), а через 25–35 р. може умовно-дostroково звільнитися.

Контроль за виконанням покарання здійснює Суд з пенітенціарних питань. Завдяки цьому система постійно підконтрольна судам, засуджені мають можливість звертатися зі скаргами до суду. Місцеві суди з пенітенціарних питань підпорядковуються Центральному суду пенітенціарного нагляду, який розглядає резонансні, специфічні, особливо складні справи.

На території двох полівалентних центрів Іспанії є окремі модулі для тримання засуджених, які мають психічні відхилення в межах осудності. З ними постійно працюють психологи, психіатри, соціальні працівники та волонтери. Впроваджуються психокорекційні та реабілітаційні програми у формі групових занять та індивідуальних формах, що базується на науково обґрунтованому індивідуальному підході щодо ресоціалізації злочинців. Головним інструментарієм у цьому процесі є визначення причин скоєння злочину особою та надання їй тих навичок суспільного співжиття, брак яких призвів до скоєння злочину. Формуються навички заповнення корисними справами вільного часу, розкриття індивідуальних здібностей кожної засудженої особи. З метою організації більш ефективного процесу ресоціалізації засуджених у пенітенціарному центрі вибирається з числа осіб персоналу центру Рада соціально-виховної роботи, яка складається зі спеціалістів різного профілю, як-то психологів, вихователів, соціальних працівників. У компетентність ради входить класифікація засуджених, які прибули до центру та відповідно розподіл до модулів з трьома різними режимами тримання (для суспільно небезпечних, найбільш ізольований, звичайний режим та напіввідкритий режим).

Пенітенціарна система Іспанії вирізняється великою кількістю реабілітаційних, корекційних програм, спрямованих на ресоціалізацію засуджених. Програми розробляються та впроваджуються психологами пенітенціарних установ. Контроль за ефективністю програм здійснює Генеральний секретаріат та після визнання їх дієвості впроваджуються в інші пенітенціарні центри. Для розробки програм та їх апробації функціонують Центри – обсерваторії, до складу яких входять психологи, соціологи, юристи, інші фахівці. Створюються групи для оцінки програми, які формують статистичні дані по рецидиву та інших показниках.

Програми для реалізації в центрі вибираються Центром – обсерваторією та Радою із соціально-виховної роботи пенітенціарного центру залежно від кількості цільової групи засуджених тієї категорії, на яку розрахована програма, та можливостей реалізації її центром.

Участь засуджених у програмах є добровільною. Є випадки відмови засуджених у їхній участі в призначених програмах. Результати участі в програмах враховуються психологами у вирішенні питань переведення засуджених до модуля поваги, залучення до праці, надання короткострокових відпусток, призупинення виконання покарання, умовно-дostroкового звільнення тощо.

Висновки. З огляду на результати проведеного дослідження резюмуємо, що пенітенціарні системи Іспанії та України мають певні схожості та принципово відмінні риси.

Створення у системі УВП України полівалентних установ, які матимуть у своїй структурі локальні дільниці з різними рівнями безпеки, де зможуть відбувати покарання засуджені чоловічої та жіночої статі за умов роздільного тримання, вирішить низку назрілих проблемних питань під час виконання покарання у вигляді позбавлення волі.

Іспанський досвід організації процесу реінтеграції засуджених у суспільство шляхом запровадження комплексу корекційних програм, що довели свою ефективність, можливо та необхідно запроваджувати в УВП України, адаптувавши до специфіки їх середовища та окремих категорій засуджених. Що загалом сприятиме досягненню мети покарання та зміцненню стану правопорядку в установах.

Kubrak R. Comparative analysis of system implementation punishments of Spain and Ukraine

In this article the analysis of penitentiary system of Spain, based on the received material by results of a visit of the working group of the Ministry of Justice of Ukraine for the purpose of exchange of experience and establishing cooperation in the penitentiary sphere. Relying on the information provided by the management of governing bodies of penitentiary institutions, personnel of the polyvalent penitentiary centres, bodies of police, non-governmental organizations and on the results of own observations it is studied the structure of bodies and institutions which carry out the punishments established by court. The order of execution of punishments, connected criminals, with isolation from society is defined. It is established special peculiar features of criminal and executive policy of Spain. It is carried out the comparative and legal analysis of systems of bodies and institutions of execution of punishments of Spain and Ukraine, separate differences are defined, it is structured a chain of command by penitentiary institutions, their submission, a procedure of non-departmental control of their activity, and preventive mechanisms of violation of the rights of the convicted persons. It is defined the Types of institutions and local structural sites according to the content of the isolating regime actions which are applied. The analysis of criminogenic list of convicts, their age structure is carried out.

It is established the components of efficiency of process of performance of criminal penalty in the form of imprisonment for a certain term, the organizations of social and educational work by introduction of the correctional programmes of their behaviour consisting in implementation of influence taking into account features of mental, psychological, emotional state of everyone's of the convicted person, its educational level and requirements.

It is carried out the analysis and generally functional orientation and the main objectives of penitentiary institutions of Spain, features of ensuring protection and supervision of convicts in the polyvalent penitentiary centers. It is established efficiency and universality of functioning of the polyvalent penitentiary centers of Spain of the latest sample.

The author reasonably substantiates the expediency of introduction of separate elements of techniques of social and educational work with convicted of Spain in Ukraine, in particular the correctional programmes of behaviour of the convicts focused on specific features and needs of everyone's of the convicted person.

Key words: establishment of execution of punishments, convicted person, imprisonments for a certain term, punishment, socially and educational work, resocialization, penitentiary system.

Література:

1. Загальна характеристика Державної кримінально-виконавчої служби України. URL: <https://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/628075> (дата звернення: 02.05.2020).
2. Генеральна прокуратура України. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за грудень 2018 р. Загальна відомість про кількість зареєстрованих правопорушень та результати їх досудового розслідування за 2018 р. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=113653&libid=100820 (дата звернення: 03.05.2020).
3. Генеральна прокуратура України. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за грудень 2019 р. Загальна відомість про кількість зареєстрованих правопорушень та результати їх досудового розслідування за 2019 р. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=113653&libid=100820# (дата звернення: 03.05.2020).

ПРИНЦИП ДИСКРЕЦІЙНОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ

Лапкін А. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри судоустрою та прокурорської діяльності

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ORCID ID: 0000-0002-3240-6377

У статті розглядається принцип дискреційності кримінального переслідування та його значення для діяльності прокурора у кримінальному провадженні.

Метою статті є визначення дискреційності як принципу кримінального переслідування, окреслення його впливу на діяльність прокурора у кримінальному провадженні.

Обґрунтовано, що в основі прокурорської дискреції лежить внутрішнє переконання прокурора, яке слугує імпульсом для здійснення ним обвинувальної діяльності або відмови від неї. Тому здійснення прокурором обвинувальної діяльності, зокрема її порушення, продовження чи припинення, не може розглядатися відокремлено або всупереч його переконанню в необхідності та доцільності цієї діяльності.

Аргументовано, що дискреційність виступає однією зі складових частин засади публічності, впливає із загального права прокурора розпоряджатися публічним кримінальним переслідуванням. Цей принцип лежить на межі реалізації засад публічності та диспозитивності, зумовлює їх взаємоузгодження та взаємодоповнення.

Розширення дискреційності повноважень прокурора зі здійснення кримінального переслідування розглянуто як один із засобів надання діяльності прокурора у кримінальному провадженні більшої гнучкості та варіативності, поєднаних із підвищенням персональної відповідальності за її результати.

Зроблено висновок, що принцип дискреційності кримінального переслідування означає надання прокурору певної свободи вибору в питаннях здійснення обвинувальної діяльності на основі його розсуду та в межах, передбачених законом, для підвищення ефективності кримінального провадження. Його можна розглядати в широкому значенні – щодо повноважень прокурора у кримінальному провадженні загалом, та у вузькому – щодо розпорядження обвинуваченням як кримінальним позовом. Отже, принцип дискреційності має поширюватися на ухвалення прокурором основних рішень щодо кримінального переслідування.

Ключові слова: принцип дискреційності, кримінальне переслідування, прокурор, кримінальне провадження, повноваження прокурора.

Постановка проблеми. У контексті вдосконалення статусу прокурора у кримінальному провадженні набуває актуальності надання його діяльності більшої гнучкості та варіативності, поєднаних із підвищенням персональної відповідальності за її результати. Одним із засобів досягнення цього видається розширення дискреційності повноважень прокурора зі здійснення кримінального переслідування.

Проблематика дискреційності кримінального переслідування не є досить дослідженою в юридичній науці. Більшу увагу дослідників привертає дискреція суду, ці питання аналізували А. Барак, В. Вапнярчук, Ю. Грошевий, П. Куфтирєв, М. Логвиненко, О. Панасюк та інші фахівці. Проблеми дискреційності в діяльності прокурорів вивчали В. Гринюк, Л. Грицаєнко, С. Кахновець та інші. Загалом, дискреційність кримінального переслідування залишається предметом дискусій і потребує належного наукового аналізу.

Мета статті полягає у визначенні дискреційності як принципу кримінального переслідування й окресленні його впливу на діяльність прокурора у кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу. Як зазначає А. Барак, дискреційними повноваженнями (розсудом) є повноваження, надане особі, яка наділена владою вибирати між двома і більш альтернативами, коли кожна альтернатива є законною [1, с. 13]. Отже, передумовою формування дискреційних повноважень є передбачена законом поліваріативність певної діяльності, яка зумовлює необхідність вибору, що, у свою чергу, ґрунтується на розсуді суб'єкта, який здійснює такий вибір. Так, на думку

В. Вапнярчука, дискреційні повноваження виникають там, де нормативними приписами як можливими межами застосування розсуду є гіпотези та диспозиції ситуативних норм кримінального процесуального права, дефініції оціночних понять чи правові позиції щодо їх розуміння [2, с. 8]. Отже, дискреційність кримінального переслідування означає надання прокурору певної свободи вибору в питаннях здійснення обвинувальної діяльності на основі його розсуду та в межах, передбачених законом, з метою підвищення ефективності кримінального провадження.

Застосування принципу дискреційного кримінального переслідування закріплено на рівні міжнародних стандартів. Зокрема, його важливість підкреслюється в контексті спрощення кримінального провадження у відповідній Рекомендації № R (87) 18 Комітету міністрів Ради Європи (далі – КМ РЄ) від 17 вересня 1987 р., де наголошувалося на необхідності законодавчого закріплення повноважень відмовитися від кримінального переслідування і припинити його за розсудом особи, уповноваженої провадити таке переслідування. На наявність у прокурорів дискреційних функцій під час здійснення кримінального переслідування, зокрема його порушення або припинення, умовне або безумовне зупинення розгляду або про відкликання кримінальних справ з офіційної системи правосуддя, вказується в Керівних принципах ООН щодо ролі осіб, які здійснюють судові переслідування, від 1990 р. (п.п. 17–18). Водночас ПАРЕ в Рекомендації 1604 (2003) про роль прокуратури в демократичному правовому суспільстві висловлює стурбованість стосовно автоматичного ухвалення рішення про порушення кримінального переслідування в разі встановлення очевидних підстав, і наголошує на тому, що інтересам ефективного правосуддя, а також інтересам рівною мірою обвинуваченого і потерпілого найбільше служить система, що дозволяє ухвалювати дискреційні рішення про порушення кримінального переслідування. Варто зауважити, що така позиція викликала заперечення з боку КМ РЄ, який наголосив на неможливості схвалити, принаймні без додаткового детального обговорення, ідею ПАРЕ про універсальне визнання принципу дискреційності кримінального переслідування.

На думку Консультативної ради європейських суддів, викладену у Висновку № 6 (2004) про справедливий суд у розумні строки та роль судді в судових процесах з урахуванням альтернативних засобів вирішення спорів, тоді, коли належні докази вини (ще) не отримані, уповноважений орган має вирішувати, чи подальші зусилля для отримання додаткових доказів виправдовуються з огляду на тяжкість та інші обставини [3]. Аналогічної думки дотримується Консультативна рада європейських прокурорів (далі – КРЕП), яка в п. 10 Висновку № 2 (2008) щодо альтернативних кримінальному переслідуванню заходів наголосила на тому, що деякі держави-члени мають дискреційну систему кримінального переслідування, інші – обов'язкового, але встановлюють такі винятки: справи, у яких кримінальне переслідування є очевидно недоцільним; справи, у яких здійснюється грошове або інше відшкодування; справи, у яких суб'єктом є неповнолітній порушник [4]. У п. XVII Римської хартії (Висновок № 9 від 17 грудня 2014 р.) КРЕП вказала, що для досягнення послідовності та справедливості в ухваленні дискреційних рішень у процесі обвинувачення повинні бути видані чіткі опубліковані вказівки, зокрема щодо того, притягати особу до кримінальної відповідальності чи ні; у відповідних випадках і відповідно до закону прокурори повинні розглянути альтернативи кримінальному переслідуванню [5]. Отже, запровадження певної свободи розсуду прокурора у вирішенні питання про те, порушувати чи підтримувати щодо особи публічне обвинувачення, або ні, є загальновизнаною практикою. Відповідно, у багатьох державах, зокрема тих, що належать до системи загального права, а також у Бельгії, Грузії, Данії, Нідерландах, Фінляндії, Франції, Швеції й інших передбачено критерій доцільності кримінального переслідування, що дає прокуророві деяку свободу ухвалення рішень щодо його порушення та/або продовження [6, с. 112].

Вітчизняний законодавець чітко не формулює своєї позиції із цього питання. З одного боку, запровадження дискреційності кримінального переслідування відповідає засаді диспозитивності кримінального провадження, зокрема свободі сторін кримінального провадження у використанні своїх прав у межах та у спосіб, передбачених Кримінальним процесуальним кодексом (далі – КПК) України (ст. 26 КПК України). З іншого боку, закон прямо не передбачає можливості прокурора вирішувати долю публічного обвинувачення, яка, таким чином, може розцінюватися як порушення засади публічності. Формулювання останньої, закріплене у ст. 25 КПК України, не передбачає обов'язку прокурора порушити обвинувачення проти такої особи, а також забезпечити притягнення її до кримінальної відповідальності. Крім того, дискреційність не порушує засади публічності, навпаки, виступає однією з її складових частин, впливає із загального права прокурора розпоряджатися публічним кримінальним переслідуванням [7]. Отже, загалом принцип дискреційності кримінального переслідування не суперечить наявній системі засад кримінального провадження та може розглядатися як такий, що лежить на межі реалізації засад публічності та диспозитивності, зумовлює їх взаємоузгодження та взаємодоповнення.

Варто зауважити, що дискреція фактично наявна в кожному випадку ухвалення рішення чи вчинення процесуальної дії, крім тих, коли процесуальна діяльність здійснюється автоматично

(наприклад, початок досудового розслідування), тому йдеться не стільки про її наявність або відсутність, скільки про її межі. Необхідність розширення прокурорської дискреції зумовлюється тим, що вона дозволяє індивідуалізувати кожну окрему ситуацію у кримінальному провадженні, залежно від конкретних обставин, які неможливо передбачити законом. Крім того, право на здійснення розсуду розглядається дослідниками як індикатор та показник рівня і якості правосуддя й судочинства у тій чи іншій країні [8, с. 9]. Отже, дискреційні повноваження дають можливість пристосувати обвинувальну діяльність прокурора до індивідуальних обставин кримінального провадження, діяти гнучко й ефективно, забезпечувати водночас найбільш повне досягнення поставлених перед прокурором завдань із мінімальними витратами ресурсів, особливо з погляду спрощення, прискорення і скорочення кримінального провадження.

Важливо зауважити, що в основі прокурорської дискреції лежить внутрішнє переконання прокурора, яке слугує імпульсом для здійснення ним обвинувальної діяльності або відмови від неї. Тому здійснення прокурором обвинувальної діяльності, її порушення, продовження чи припинення також, не може розглядатися відокремлено або всупереч його переконанням в необхідності та доцільності цієї діяльності. Отже, надання прокуророві свободи розсуду в ухваленні відповідних рішень чи вчиненні дій дозволяє повною мірою реалізувати його внутрішнє переконання, що, у свою чергу, зумовлює необхідність його формування, обґрунтування й обстоювання. Отже, роль прокурора виходить за межі механічного застосовувача правової норми, а передбачає більш свідому, фахову й відповідальну його участь у кримінальному процесі. Право прокурора розпоряджатися долею кримінального переслідування дозволяє забезпечити його процесуальну самостійність і незалежність, гарантувати монополію на здійснення кримінального переслідування, а також підвищити персональну відповідальність за перебіг та результати кримінального провадження.

Водночас розширення свободи розсуду правозастосовача посилює ризики деяких зловживань чи вчинення корупційних діянь на різних стадіях кримінального провадження. Зважаючи на це, вона повинна мати певні межі, які відокремлюють свободу розсуду прокурора від його свавілля і визначаються: (1) законом, норми якого окреслюють можливі варіанти альтернативних дій чи рішень, визначають підстави й умови їх вибору. Водночас межі дискреції та нормативного регулювання є взаємооберненими: поглиблення регулювання обмежує дискрецію і навпаки. Зважаючи на це, законодавче регулювання дискреційних повноважень має зводитися до встановлення меж та критеріїв їх застосування; (2) завданнями, на досягнення яких спрямована діяльність прокурора. Варто погодитися з думкою, що дискреційні повноваження мають здійснюватися в межах тих цілей, які ставляться до діяльності прокурора у кримінальному провадженні [9, с. 171]. Вибір того чи іншого альтернативного варіанта здійснюється прокурором з огляду на те, чи забезпечує він найбільш повну і швидку реалізацію цих завдань. Дискреційність – це передусім доцільність; (3) розумністю та здоровим глуздом, які, у поєднанні із професійним досвідом прокурора і з урахуванням інших чинників, забезпечують застосування дискреції в тих межах, у яких вона визначає найоптимальніший варіант поведінки з усіх можливих; (4) професійною етикою, яка формує внутрішнє переконання прокурора, відповідно до якого він здійснює розсуд. Як слушно зазначає Ю. Барабаш, саме мораль та суспільні традиції є «розумним обмеженням», яке не дозволяє посадовій особі під час реалізації дискреційних повноважень спиратись суто на внутрішню мотивацію [10, с. 51–52]; (5) фактичною ситуацією, у якій діє прокурор. Застосування дискреційних повноважень має бути обґрунтованим певними об'єктивними чинниками, до яких, зокрема, можна віднести малозначність діяння, усунення його негативних наслідків, відсутність суспільної небезпечності особи, яка його вчинила тощо; (6) інтересами інших суб'єктів, які повинні братися до уваги під час здійснення такого вибору (наприклад, згода підозрюваного на звільнення його від кримінальної відповідальності) та забезпечуватися шляхом судового та відомчого контролю. Здійснення прокурором дискреційних повноважень не є довільним; до вимог, яким воно повинне відповідати, можна віднести: законність, доцільність, розумність, етичність, об'єктивність та контрольованість.

Сфера застосування дискреційних повноважень прокурора в науковій юридичній літературі розуміється більш або менш широко. Так, російські дослідники Н. Гулієва, Є. Терехов пов'язують їх лише із правом прокурора відмовитися від подальшого кримінального переслідування особи, підозрюваної або обвинуваченої в учиненні кримінального правопорушення [11, с. 8; 12, с. 10]. В. Гринюк убачає їх у розпорядженні обвинуваченням шляхом початку та/або припинення обвинувачення або зміни кримінально-процесуальної форми провадження за обвинуваченням [13, с. 67]. Уявляється, що принцип дискреційності можна розглядати в широкому значенні – щодо повноважень прокурора у кримінальному провадженні загалом, та у вузькому – щодо розпорядження обвинуваченням як кримінальним позовом. В останньому разі розглядуваний принцип стосується виключних повноважень прокурора у сфері здійснення кримінального переслідування, а отже, утворює виключну прокурорську дискрецію, що впливає на результати кримінального провадження.

Принцип дискреційності має поширюватися на ухвалення прокурором основних рішень щодо кримінального переслідування, а саме:

1) про порушення публічного обвинувачення. Варто виходити з того, що вирішення питання про початок обвинувальної діяльності є дискреційним повноваженням прокуратури. Отже, прокурор на власний розсуд визначає достатність даних, що підтверджують учинення кримінального правопорушення певною особою, а також доцільність притягнення її до кримінальної відповідальності. Це стосується надання прокуророві права не порушувати публічне обвинувачення у випадках, коли: наявні підстави для звільнення особи від кримінальної відповідальності; з особою проведено досудове врегулювання; особа погодилася на проведення сумарної процедури тощо. Наприклад, як вартий уваги можна розглядати досвід Грузії, згідно зі ст. 16 КПК якої прокурор, коли ухвалює рішення про початок і припинення кримінального переслідування, користується дискреційним повноваженням, керуючись публічними інтересами. Зокрема, дискреційність повноважень прокурора полягає у процедурі «усунення», передбаченій ст. ст. 168–1–168–2 КПК Грузії, у межах якої прокурор може не починати або припинити розпочате кримінальне переслідування щодо особи, якщо вона виконає одну або декілька з перелічених умов, до яких належать: передання державі незаконного здобутого майна або відшкодування його вартості; передання державі знаряддя злочину або вилученого із цивільного обігу об'єкта; повне або часткове компенсування шкоди, завданої його діянням; сплата на користь державного бюджету визначеної грошової суми; виконання безоплатних громадсько корисних робіт протягом від 40 до 400 годин. У разі невиконання особою вказаних умов прокурор може почати або відновити припинене кримінальне переслідування (ст. 168–1 КПК Грузії). У КПК України варто передбачити повноваження прокурора не порушувати публічне обвинувачення поряд із повноваженням закрити кримінальне провадження за наявності підстав для цього;

2) про відмову від публічного обвинувачення, можливість якої може бути зумовлена вказаними вище підставами, а також встановленням недоцільності продовження кримінального переслідування особи внаслідок складності або неможливості доведення її вини. У свою чергу, відмова прокурора від публічного обвинувачення приводить до закриття кримінального провадження на відповідній стадії;

3) про продовження кримінального переслідування в кожній наступній стадії кримінального провадження: (а) щодо пред'явлення кримінального позову до суду, що передбачає оцінку прокурором судової перспективи кримінального провадження. Наприклад, у Федеративній Республіці Німеччина наявність значних дискреційних повноважень на досудовому розслідуванні дозволяє прокурору направляти в суд лише ті кримінальні провадження, у яких прокурор убачає судову перспективу [14, с. 179]; (б) про перехід до судового розгляду, що передбачає можливість відкликати направлений до суду обвинувальний акт, клопотання про застосування ПЗМХ або ПЗВХ до його початку; (в) про оскарження судових рішень в апеляційному, касаційному порядку, за нововиявленими або виключеними обставинами;

4) про корегування обвинувачення, що включає можливість змінити або доповнити його відповідно до обставин кримінального провадження. Ці повноваження прокурора передбачають підтримання публічного обвинувачення у відповідних обсязі та межах виключно на його розсуд;

5) про застосування альтернатив кримінальному переслідуванню. Натеper це реалізується стосовно дискреційних видів звільнення особи від кримінальної відповідальності й укладення угод про визнання винуватості, але в перспективі має стосуватися й інших подібних заходів, про які йшлося вище;

6) про здійснення кримінального переслідування в особливому порядку (застосування спрощеного провадження, провадження *in absentia*), застосування якого видається прокуророві більш ефективним, з погляду досягнення завдань кримінального провадження в конкретній ситуації тощо.

Висновки. Принцип дискреційності кримінального переслідування означає надання прокурору певної свободи вибору в питаннях здійснення обвинувальної діяльності на основі його розсуду та в межах, передбачених законом, з метою підвищення ефективності кримінального провадження. Він надає більшої гнучкості процесуальній діяльності прокурора, сприяє підвищенню її ефективності, а також слугує гарантією забезпечення незалежності прокурора та посилення його персональної відповідальності за перебіг і результати кримінального провадження. Це зумовлює необхідність розширення дискреційних основ наданих прокуророві у кримінальному провадженні повноважень.

Lapkin A. Principle of discretionary public prosecution

The article deals with the principle of discretionary prosecution and its significance for the activities of the prosecutor in criminal proceedings.

The purpose of the article is to define discretion as a principle of criminal prosecution and to determine its influence on the activities of the prosecutor in criminal proceedings.

It is justified that prosecutorial discretion is based on the internal conviction of the prosecutor, which serves as an impulse for him to carry out indictment or abandon it. Therefore, the prosecutor's prosecution, including its violations, continuation or termination, cannot be considered separately or contrary to his conviction of the necessity and appropriateness of this activity.

It is argued that discretion is one of the components of the basis of publicity, following from the general right of the prosecutor to administer public criminal proceedings. This principle lies at the boundary of the realization of the principles of publicity and dispositivity, causing their interconnection and complementarity.

Increasing the discretion of the prosecutor to prosecute is seen as a means of providing the prosecutor with greater flexibility and variability in criminal proceedings, with increased personal responsibility for its results.

It was concluded that the principle of discretionary prosecution meant that the prosecutor would have some discretion in prosecuting on the basis of his discretion and within the limits prescribed by law in order to improve the efficiency of criminal proceedings.

It can be considered in a broad sense – about the powers of the prosecutor in criminal proceedings as a whole, and in a narrow one – by order of the prosecution as a criminal lawsuit. Accordingly, the principle of discretion should extend to the prosecutor's main decisions on criminal proceedings.

Key words: discretionary principle, criminal prosecution, prosecutor, criminal proceedings, powers of prosecutor.

Література:

1. Барак А. Судейское усмотрение / пер. с англ. Москва : Норма, 1999. 376 с.
2. Вапнярчук В. Межі застосування судового розсуду в кримінальному провадженні. *Теорія і практика правознавства* : збірник наукових праць. 2014. Вип. 1 (5). С. 1–12.
3. Висновок № 6 (2004) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи про справедливий суд у розумні строки та роль судді в судових процесах з урахуванням альтернативних засобів вирішення спорів. URL: https://court.gov.ua/userfiles/vsn6_2004.pdf.
4. Альтернативні кримінальному переслідуванню заходи : Висновок № 2 (2008) Консультативної ради європейських прокурорів, ухвалений на її 3-й Пленарній зустрічі, Страсбург, 15–17 жовтня 2008 р. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/cmo.html?_m=publications&_t=rec&id=101556.
5. European norms and principles concerning prosecutors ("the Rome Charter") : Opinion № 9 (2014) of the Consultative Council of European Prosecutors (Strasbourg, 17 December 2014). URL: <https://rm.coe.int/168074738b>.
6. Грицаєнко Л. Прокурорська діяльність в Україні в світлі сучасного світового досвіду : монографія. Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2009. 576 с.
7. Лапкін А. Щодо визначення змісту діяльності прокурора зі здійснення кримінального переслідування у досудовому кримінальному провадженні. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія «Право». 2012. № 1034. С. 243–246.
8. Куфтирев П. Суддівський розсуд у теорії права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2009. 22 с.
9. Кахновець С. Механізм формування та межі дискреційних повноважень прокурора. *Право і суспільство*. 2017. № 2. С. 168–172.
10. Барабаш Ю. Дискреційні повноваження вищих органів влади: правова природа та умови ефективного застосування. *Університетські наукові записки*. 2007. № 4 (24). С. 49–54.
11. Гулиева Н. Проблемы реализации принципа дискреционного уголовного преследования в российском и зарубежном уголовном судопроизводстве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Ростов-на-Дону, 2004. 26 с.
12. Терехов Е. Дискреционные полномочия прокурора в сфере уголовного судопроизводства России и Австрии : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Москва, 2009. 30 с.
13. Гринюк В. Доцільність як засада реалізації функції обвинувачення у кримінальному провадженні України. *Актуальні проблеми політики*. 2016. № 57. С. 60–70.
14. Луцик В., Ніколайчук Г. Процесуальний статус прокурора у кримінальному судовому провадженні ФРН. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 8. С. 175–179.

РОЗВИТОК КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТАКТИКИ НА СТАДІЇ ЗРІЛОЇ НАУКИ

Мирошниченко Ю. М.,

*кандидат юридичних наук,
голова*

Іллічівського районного суду міста Маріуполя Донецької області

ORCID ID: 0000-0002-9114-1495

Стаття завершує цикл робіт, присвячених дослідженню історії криміналістичної тактики. Наводиться авторське бачення періодизації становлення й розвитку цього розділу науки. Робиться висновок, згідно з яким тенденції сучасного етапу розвитку криміналістичної тактики визначаються радикальними змінами доказової парадигми, заснованої на змагальній ідеології реформованого кримінального процесу. Це ставить перед ученими і практиками низку актуальних завдань, серед яких як удосконалення тактики допиту, огляду, обшуку, пред'явлення для впізнання, так і розроблення прийомів проведення нових для нашого судочинства слідчих дій, як-от одночасний допит двох і більше осіб, слідчого експерименту. Гостро потребує тактико-криміналістичного забезпечення весь спектр негласних (розшукових) слідчих дій – інституту, також досі невідомого вітчизняному кримінальному процесу.

Усе більш відчутною стає необхідність обґрунтування доцільності розширення пізнавальних меж криміналістичної тактики, поширення її рекомендацій на сферу судового розгляду кримінальних справ. Необхідно продовжити розроблення теорії судових ситуацій, тактичних рішень, тактики судового допиту й інших процесуальних дій. Актуальними залишаються і потребують подальшого дослідження на основі положень чинного законодавства проблеми планування судового провадження, зокрема в аспекті забезпечення безперервності судового розгляду.

Цілком нових тактичних напрацювань потребує специфічна діяльність слідчого судді. Нагальною є необхідність розроблення тактичних рекомендацій щодо засобів забезпечення кримінального провадження, подолання протидії досудовому розслідуванню та судовому розгляду кримінальних справ, захисту учасників кримінального процесу. Надзвичайно важливим із позиції сучасних тенденцій кримінального судочинства є розроблення тактико-криміналістичних рекомендацій із забезпечення судового провадження на підставі процесуальних угод та інших особливих порядків кримінального провадження (спрощене, спеціальне тощо).

Ключові слова: криміналістика, криміналістична тактика, історія.

Постановка проблеми. Однією з характерних рис сучасних досліджень у галузі криміналістики є звернення вчених до її витоків. Історія виникнення, становлення та розвитку криміналістичного знання міцно закріпилась у загальнотеоретичному розділі криміналістики. Вивчення історії криміналістики важливе не тільки для розуміння її нинішнього стану, але й для того, щоб спробувати уявити можливі напрями розвитку цієї галузі знання в майбутньому, тобто прогнозувати майбутні стани науки, її проблеми та можливості.

Історичній тематиці присвячені праці Р.С. Бєлкіна, А.І. Вінберга, І.В. Возгріна, Є.П. Іщенка, І.Ф. Крилова, А.М. Кустова, Ю. Торвальда, В.П. Лаврова, В.І. Попова, З.Г. Самошиної, В.В. Юсупова й інших криміналістів, вклад яких у дослідження історії криміналістики є незаперечним, але не вичерпує всієї наукової проблематики, пов'язаної зі створенням теоретичної моделі процесу розвитку криміналістичного знання.

Мета статті. Мета дослідження, результати якого пропонуються в даній статті, полягала в аналізі руху криміналістичної тактики на стадії зрілої науки, визначенні основних тенденцій її розвитку на сучасному етапі. Нею автор завершує цикл публікацій, присвячених дослідженню історії криміналістичної тактики [1].

Виклад основного матеріалу. Криміналістична тактика, яку В.Ю. Шепітько влучно називає інтелектуальним ядром криміналістики, проходить у своєму розвитку певні етапи, пов'язані зі зміною предмета, постановкою нових завдань, удосконаленням арсеналу використовуваних засобів [2]. Дослідження історії криміналістичної тактики привело нас до висновку про те, що основним критерієм

періодизації історії криміналістики є характер знання, за яким в історії даної науки виділяються два найбільші часові відрізки: донаукове накопичення криміналістичного знання (1) та розвиток криміналістики як науки (2).

Відповідно до цього криміналістична тактика як складник криміналістичної науки пройшла тривалий шлях становлення й розвитку, який також можна розділити на два основні періоди. Перший донауковий, або, як його ще називають, період передісторії криміналістики, тривав із часів виникнення перших криміналістичних знань до кінця XIX ст. Цей період поділяється на дві стадії: 1) зародження елементів криміналістичної тактики (з давніх часів до 30-х рр. XIX ст.); 2) формування теоретичних передумов відповідної галузі криміналістичного знання (30-ті рр. XIX ст. – кінець XIX ст.).

Другий період в історії криміналістичної тактики – період її становлення та подальшого розвитку як складової частини науки криміналістики – також має дві стадії. Перша з них – становлення криміналістичної тактики – характеризується двома чітко вираженими етапами: 1) кінець XIX ст. – 30-і рр. XX – формування криміналістичної тактики як підсистеми криміналістики. На цьому етапі тривають подальше накопичення й теоретичне осмислення емпіричного матеріалу, на основі якого будується нова правова наука, відбувається поступова систематизація криміналістичного знання; 2) 30–80-ті рр. XX ст. – етап становлення криміналістичної тактики як самостійного розділу науки криміналістики. Знаменною віхою, що остаточно визначила місце тактики в системі криміналістики, стала теоретична дискусія щодо предмета й системи цієї науки, яка тривала в середині 50-х рр. і поклала початок інтенсивному розвитку криміналістичної тактики.

Друга стадія власне наукового періоду розвитку криміналістичної тактики – функціонування криміналістичної тактики в рамках зрілої науки (80-ті рр. XX ст. – наш час). На цій стадії об'єктивно сформувались два етапи, вододілом яких стало закінчення періоду, умовно званого епохою «радянської криміналістики», у руслі якої за інерцією продовжувала рухатися наша наука протягом перших десяти років незалежності України.

Початок 1960-х рр. характерний наростанням інтенсивності розвитку вітчизняної криміналістики, особливо у плані формування її загальної теорії, яка, у свою чергу, сприяла подальшому розвитку вчення про планування розслідування та висунення криміналістичних версій: були уточнені елементи та зміст цього вчення, його понятійний апарат. Об'єктом вивчення стала природа слідчих дій. Комплексному аналізу піддавався досвід проведення слідчого огляду й експерименту, пред'явлення для впізнання, допиту, очної ставки, обшуку, затримання. У криміналістичній тактиці почали розроблятися нові перспективні напрями: вчення про слідчі ситуації, криміналістичні операції, тактичні комбінації [3, с. 29–30].

Широкої популярності набули праці професора Р.С. Белкіна в області таких категорій криміналістичної тактики, як тактичний прийом, тактична комбінація, слідча ситуація. Одним із перших він досліджував шляхи та форми використання в розслідуванні чинника раптовості. У третьому, доповненому виданні «Курсу криміналістики» Р.С. Белкіним намічені тенденції розвитку криміналістичної тактики. Слушність його прогнозів і тут блискуче підтвердилася подальшим розвитком криміналістичної науки [4].

Протягом 1960–1980 рр. виходять праці, присвячені розробленню проблем слідчої тактики, серед яких заслуговують на увагу роботи О.Я. Баєва «Зміст і форми криміналістичної тактики» (1975 р.), «Криміналістична тактика і кримінально-процесуальний закон» (1977 р.), О.М. Васильєва «Слідча тактика» (1976 р.), В.О. Коновалової «Теоретичні проблеми слідчої тактики (пізнавальна функція логіки і психології)», «Проблеми логіки та психології у слідчій тактиці» (1970 р.), «Слідча тактика: принципи і функції» (1983 р.), В.І. Комісарова «Наукові, правові та моральні основи слідчої тактики» (1980 р.), «Теоретичні проблеми слідчої тактики» (1987 р.), С.П. Мітрічева «Слідча тактика» (1975 р.).

Продовжується розпочате в середині 50-х рр. розроблення вчення про слідчу версію та планування розслідування. У цьому напрямі працюють О.М. Васильєв («Тактика окремих слідчих дій», 1981 р.), М.І. Кулагін («Планування розслідування складних багатоепізодні справ», 1976 р.), О.М. Ларін («Розслідування у кримінальній справі. Планування. Організація», 1970 р.), І.М. Лузгін («Планування розслідування», 1972 р.), Г.А. Воробйов («Планування судового слідства», 1978 р.).

У 1972 р. А.В. Дулов у статті «Про розробку тактичних операцій при розслідуванні злочину», опублікованій у збірнику «50 років радянської прокуратури та проблеми вдосконалення попереднього слідства», закладає фундамент теорії тактичних комплексів, яку розвинуто в монографії автора під назвою «Тактичні операції при розслідуванні злочинів» (1979 р.).

У цей період закладаються основи теорії тактичних рішень. Триває активне розроблення нових і вдосконалення наявних прийомів проведення окремих слідчих дій. У цій області можна назвати праці Л.М. Карнеєвої («Тактичні основи організації та провадження допиту у стадії розслідування», 1976 р.), Л.В. Вінницького («Теоретичні та практичні проблеми огляду», 1982 р.; «Огляд місця події.

Організаційні, тактичні та процесуальні питання», 1986 р.), М.М. Гапановича («Впізнання у слідчій і судовій практиці (тактика), 1978 р.), Ф.В. Глазиріна («Вивчення особистості обвинуваченого і тактика слідчих дій», 1973 р.; «Допустимість тактичних прийомів при допиті», 1989 р.), А.В. Дулова («Тактика слідчих дій», 1971 р.), А.Е. Жалінського («Огляд у радянському кримінальному процесі», 1964 р.), В.О. Коновалової («Допит на попередньому слідстві», 1985 р.), М.І. Порубова («Наукові основи допиту на досудовому слідстві», 1978 р.; «Організація і тактика допиту в умовах конфліктної ситуації», 1977 р.), О.Р. Ратінова («Обшук і виїмка», 1961 р.) та інші.

Використанню можливостей ситуаційного підходу до вирішення тактичних завдань і побудови теорії криміналістичних ситуацій посвячена серія робіт О.Я. Баєва, серед яких монографія «Конфліктні ситуації на попередньому слідстві. Основи попередження та вирішення» (1984 р.). Саме в конфліктних ситуаціях особливого значення для ухвалення правильних тактичних рішень набуває врахування чинника ризику, якому присвячено дослідження В.П. Гмирка, який захистив кандидатську дисертацію на тему «Діяльність слідчого в умовах інформаційної невизначеності у процесі розслідування» (1983 р.). Проблеми тактичного ризику розглядаються в навчальному посібнику Г.О. Зоріна «Криміналістичний ризик: природа та методи оцінки» (1990 р.). Важливою подією у справі становлення вчення про криміналістичні ситуації стала публікація монографії Л.Я. Драпкіна «Основи теорії слідчих ситуацій» (1986 р.).

Особливо важливо відзначити внесок у розвиток радянської криміналістики українських учених. Незаперечною є заслуга представників харківської наукової школи, до яких належить Л.Ю. Ароцкер, який першим на монографічному рівні обґрунтував необхідність використання криміналістичних знань судом. Під керівництвом першого завідувача кафедри криміналістики Харківського юридичного інституту В.П. Колмакова був виданий перший україномовний підручник криміналістики (1973 р.). Його наступник на цій посаді О.Н. Колесніченко першим запропонував визначення слідчої ситуації (1967 р.). Перша у світі жінка-професор кафедри криміналістики В.О. Коновалова, яка після професора О.Н. Колесніченка протягом багатьох років очолювала цю кафедру, створила наукову школу психології слідчих дій і логічних основ судового пізнання. Істотним є внесок у становлення криміналістичної науки киян В.П. Бахіна, В.І. Гончаренка, Н.І. Клименко, В.К. Лисиченка, С.І. Тихоненка й інших.

Отже, в історії криміналістики 60–80-і рр. минулого століття – це період остаточного становлення науки та її поступового переходу в нову стадію свого розвитку, яку в теорії систем називають періодом зрілості. «У цей період система досягає максимальної ефективності функціонування. Система працює на повну потужність. Водночас діалектика не залишає у спокої й зрілу систему» [4, с. 172], якою стала на початок третього тисячоліття наука криміналістика. Філософське пояснення причин цього процесу полягає в тому, що «система може існувати, функціонувати тільки в тому середовищі, у якому сформувалася. Всякий перехід зрілої системи в інше середовище неминуче викликає її перетворення, тобто перехід системи в нову якість» [5, с. 199–200].

У процесі перетворення системи на її зміни діють внутрішні та зовнішні причини, що виявляються з більшою або меншою силою в різних системах. Серед зовнішніх причин найбільш значущою є зміна зовнішнього оточення як середовища існування системи, що викликає функціональну зміну її елементів [6, с. 204]. Нагадаємо у зв'язку із цим, що криміналістика – правова наука, об'єктом вивчення якої є злочинна діяльність, з одного боку, і діяльність із попередження й розслідування злочинів, з іншого боку. Відповідно до цього основним компонентом зовнішнього середовища, який безпосередньо впливає на тенденції її розвитку, є правова реальність, що являє собою комплекс усіх юридичних явищ як позитивного (право і правосвідомість, правова наука і культура, правовий режим, механізм правового регулювання, нормативно-правові акти, юридичні факти і події, законодавча та правозастосовна діяльність тощо), так і негативного (помилки законодавства і відсутність механізму реалізації його приписів, деформація правосвідомості та правовий нігілізм, кримінальні правопорушення та кримінальна діяльність тощо) характеру.

Отже, підйом криміналістики, який припав на початок 60-х рр. XX ст. і збігся з так званою «хрущовською відлигою», одним із наслідків якої стала судова реформа 1958–1961 рр., що суттєво оновила кримінально-процесуальне законодавство в бік його лібералізації та гуманізації, визнання й розширення прав особистості, не був випадковим. Ухвалення в 1958 р. Основ кримінального законодавства Союзу Радянських Соціалістичних Республік, а в 1960 р. кримінально-процесуальних кодексів союзних республік привело до таких суттєвих змін зовнішнього середовища, які сформували для науки криміналістики нові завдання, необхідність вирішення яких стала істотним поштовхом до оновлення і, зрештою, до перетворення системи наукових знань про механізм злочину та способи його розкриття.

Зі здобуттям Україною незалежності настає новий історичний етап у розвитку вітчизняної криміналістики загалом і криміналістичної тактики зокрема. З 1991 р. в Україні підготовлено й успішно захищено декілька докторських дисертацій, серед яких дослідження В.П. Бахіна

(«Слідча практика: проблеми вивчення і вдосконалення», 1991 р.), В.Г. Лукашевича («Основи теорії професійного спілкування слідчого», 1993 р.), В.Ю. Шепітька («Теоретичні проблеми систематизації тактичних прийомів у криміналістиці», 1996 р.), В.С. Кузьмічова («Слідча діяльність: сутність, принципи, криміналістичні прийоми і засоби здійснення», 1996 р.), В.А. Журавля («Теорія та методологія криміналістичного прогнозування», 2000 р.), В.М. Стратонова («Теоретические основы и практика познавательной деятельности следователя», 2001 р.), В.Д. Берназа («Теория и практика использования психологических знаний при расследовании преступлений», 2004 р.), Є.Д. Лук'янчикова («Інформаційне забезпечення розслідування злочинів (правові і тактико-криміналістичні аспекти)», 2005 р.), В.М. Шевчука («Теоретичні основи формування та реалізації тактичних операцій у криміналістиці», 2013 р.) та інші.

Опубліковані численні підручники із криміналістики, а також монографічні дослідження з питань криміналістичної тактики, авторами яких є В.Ю. Шепітько («Теоретичні проблеми систематизації тактичних прийомів у криміналістиці», 1995 р.; «Теорія криміналістичної тактики», 2002 р.; «Психологія судової діяльності», 2006 р.; «Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз)», 2007 р.), В.Є. Коновалова («Допит: тактика і психологія», 1999 р.), В.С. Кузьмічов («Тактичні прийоми розкриття злочинів», 1991 р.; «Криміналістичні прийоми і засоби вирішення слідчих ситуацій», 1991 р.; «Проблеми слідчої практики», 1993 р.; «Теорія і практика слідчої діяльності», 1997 р.).

Водночас не можна не відзначити, що протягом першого пострадянського десятиліття криміналістична наука продовжувала рухатись у руслі колишньої кримінально-процесуальної парадигми, що задавала їй відповідні цілі й обмеження. Однак, як зазначалось, жодна система не може залишатися незмінною в постійно змінюваному середовищі. Процеси реформування суспільно-політичного й економічного устрою української держави після набуття нею незалежності визначили основні тенденції розвитку кримінального процесуального права. Конституційне закріплення принципу змагальності (1996 р.) дало істотний поштовх до розвитку кримінального процесуального законодавства. У результаті так званої «малої судової реформи» (2001 р.) відбулося узгодження основних елементів процедури судового розгляду з конституційними засадами судочинства, розмежування функцій обвинувачення, захисту і вирішення справи. Завершальним етапом переходу національного судочинства на змагальні засади стало ухвалення Кримінального процесуального кодексу 2012 р., яким законодавець посилив процесуальний вплив сторони захисту на перебіг досудового розслідування, розширив функцію судового контролю, заборонив використання судом свідчень, одержаних стороною обвинувачення під час досудового розслідування, передбачив можливість закінчення провадження на підставі кримінально-процесуальних угод, запровадив інститут негласних слідчих (розшукових) дій тощо.

Висновки. Тенденції сучасного етапу розвитку криміналістичної тактики визначаються радикальними змінами доказової парадигми, заснованої на змагальній ідеології реформованого кримінального процесу. Це ставить перед ученими і практиками низку актуальних завдань, серед яких як удосконалення тактики допиту, огляду, обшуку, пред'явлення для впізнання, так і розроблення прийомів проведення нових для нашого судочинства слідчих дій, як-от одночасний допит двох і більше осіб, слідчого експерименту. Гостро потребує тактико-криміналістичного забезпечення весь спектр негласних (розшукових) слідчих дій – інституту, який також досі невідомий вітчизняному кримінальному процесу.

Усе більш відчутною стає необхідність обґрунтування доцільності розширення пізнавальних меж криміналістичної тактики, поширення її рекомендацій на сферу судового розгляду кримінальних справ. У зв'язку із цим підлягає уточненню виділення у структурі криміналістичної тактики таких елементів, як тактика суду (судді), тактика державного обвинувача. Важливими завданнями стали розроблення організаційних і тактичних основ судового розгляду, пропозиція ефективної системи судових дій, визначення найбільш доцільних тактичних засобів їх здійснення у змагальному процесі [7]. Необхідно продовжити розроблення теорії судових ситуацій, тактичних рішень, тактики судового допиту й інших процесуальних дій. Актуальними залишаються і потребують подальшого дослідження на основі положень чинного законодавства проблеми планування судового провадження, зокрема в аспекті забезпечення безперервності судового розгляду.

Цілком нових тактичних напрацювань потребує специфічна діяльність слідчого судді. Нагальною є необхідність розроблення тактичних рекомендацій щодо застосування засобів забезпечення кримінального провадження, подолання протидії досудовому розслідуванню та судовому розгляду кримінальних справ, захисту учасників кримінального процесу. Надзвичайно важливим із позиції сучасних тенденцій кримінального судочинства є розроблення тактико-криміналістичних рекомендацій із забезпеченню судового провадження на підставі процесуальних угод та інших особливих порядків кримінального провадження (спрощеного, спеціального тощо).

Myroshnychenko Yu. Development of forensic tactics at the stage of mature science

The article completes a series of works devoted to the study of the history of forensic tactics. The author's vision of periodization of formation and development of this section of science is given. It is concluded that the trends of the current stage of development of forensic tactics are determined by radical changes in the evidence paradigm, based on the competitive ideology of the reformed criminal process. This poses a number of urgent tasks for scientists and practitioners, including improving the tactics of interrogation, inspection, search, presentation for identification, and the development of methods for conducting new investigative actions for our judiciary, such as simultaneous interrogation of two or more persons, investigative experiment. The whole spectrum of covert (investigative) investigative actions – an institution also still unknown to the domestic criminal process – is in dire need of tactical and forensic support.

The need to substantiate the expediency of expanding the cognitive boundaries of forensic tactics, extending its recommendations to the field of criminal proceedings is becoming more and more tangible. It is necessary to continue developing the theory of court situations, tactical decisions, tactics of judicial interrogation and other procedural actions. The problems of planning court proceedings, in particular in the aspect of ensuring the continuity of court proceedings, remain relevant and require further research on the basis of the provisions of the current legislation.

The specific activities of the investigating judge require completely new tactical developments. There is an urgent need to develop tactical recommendations on the means of ensuring criminal proceedings, overcoming the opposition to pretrial investigation and trial of criminal cases, protection of participants in criminal proceedings. Extremely important from the standpoint of current trends in criminal justice is the development of tactical and forensic recommendations to ensure judicial proceedings on the basis of procedural agreements and other special procedures of criminal proceedings (simplified, special, etc.).

Key words: forensics, forensic tactics, history.

Література:

1. Мирошниченко Ю.М. Періодизація розвитку криміналістичної тактики. *Підприємство, господарство і право*. 2019. № 10. С. 194–197 ; Мирошниченко Ю.М. З історії криміналістичної тактики (донауковий період). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2019. № 42. Т. 1. С. 141–144 ; Мирошниченко Ю.М. Розвиток криміналістичної тактики на етапі формування криміналістики як науки. *Вісник Запорізького національного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2020. № 1. С. 261–266 ; Мирошниченко Ю.М. Криміналістична тактика в період становлення науки криміналістики. *Юридичний бюлетень*. 2020. Вип. 13. С. 201–207.
2. Шепитько В.Ю. Діалектика криміналістическої тактики. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2011. Вип. 11. С. 5–16.
3. Ищенко Е.П., Топорков А.А. Криминалистика : учебник / под ред. Е.П. Ищенко. Москва, 2006. 784 с.
4. Россинская Е.Р. К 95-летию профессора Р.С. Белкина. Краткий биографический очерк. *Теория и практика судебной экспертизы*. 2017. Т. 12. № 3. С. 8–14.
5. Сурмин Ю.П. Теория систем и системный анализ : учебное пособие. Киев, 2003. 368 с.
6. Аверьянов А.Н. Системное познание мира: методологические проблемы. Москва, 1985. 263 с.
7. Якушин С.Ю. Криминалістическа тактика: сучасні тенденції розвитку. *Союз криміналістів і кримінологів*. 2014. № 1. С. 61–63.

ПЕРЕВАГИ ТА НЕДОЛІКИ СМАРТ-КОНТРАКТІВ ЯК ПІДСТАВ ВИНИКНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ

Некіт К. Г.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри цивільного права

Національного університету «Одеська юридична академія»

ORCID ID: 0000-0002-3540-350X

У статті досліджуються поняття, правова природа смарт-контрактів, а також переваги та недоліки смарт-контрактів як підстав для виникнення права власності. Розглядається технічний та юридичний аспекти поняття смарт-контракту. Описуються моделі використання смарт-контрактів. Наводяться підходи до визначення правової природи смарт-контрактів. Робиться висновок, що під час використання смарт-контрактів необхідно враховувати дві моделі. Перша модель – зовнішня, коли програмний код не замінює угоду, а лише автоматизує її виконання. Друга модель – внутрішня, коли код цілком або частково замінює умови угоди. Серед переваг смарт-контрактів як підстав для виникнення права власності можна виділити передусім неможливість зміни умов контракту та втручання в його роботу. Однак водночас ця характеристика є недоліком смарт-контракту, оскільки не дозволяє врахувати об'єктивні обставини, що можуть вплинути на виконання угоди. Розглядається також проблема оракулів під час використання смарт-контрактів. Зазначається, що використання оракулів фактично означає залучення третьої сторони до правочину з усіма ризиками, які із цього випливають. Проаналізована проблема залучення нотаріусів та державних реєстраторів у правочини щодо набуття права власності на підставі смарт-контракту. Розглянуті проблеми відсутності правового регулювання смарт-контрактів, зокрема, пов'язані з його транснаціональним характером. Окремо проаналізована проблема захисту прав учасників смарт-контракту, пов'язана з технічними помилками та стороннім втручанням. Запропоновані тимчасові рішення у сфері використання смарт-контрактів та загальні рекомендації щодо законодавчого визначення поняття смарт-контрактів.

Ключові слова: смарт-контракт, програмний код, договір, форма договору, оракул, право власності.

Постановка проблеми. Нові умови існування цивільних правовідносин, розвиток інформаційних технологій накладають свій відбиток на підстави виникнення права приватної власності. Якщо первинні способи набуття права приватної власності поки що залишаються незмінними, похідні підстави набуття права приватної власності вже зазнали деяких трансформацій. Наприклад, у зв'язку з виникненням віртуального майна виникає все більше питань, пов'язаних із його успадкуванням. Договірні відносини також зазнають дедалі більш значних змін. Особливу увагу в цьому контексті привертають до себе так звані смарт-контракти. Постає питання, у чому специфіка смарт-контрактів як підстав для набуття права приватної власності, чи можуть вони взагалі виступати такими.

Проблематика смарт-контрактів залишається малодослідженою, особливо у вітчизняній науці. Серед дослідників проблем використання смарт-контрактів можна згадати А.І. Савельєва, О.С. Гринь, О.Є. Богданову, Ф. Алабі, І.А. Митрофанова, Д.В. Чуб. Однак безліч питань у цій сфері залишаються не вирішеними. До того ж у вітчизняних дослідженнях практично не спостерігається спроб проаналізувати смарт-контракт як потенційну підставу для виникнення права власності.

Мета статті – спроба визначити правову природу смарт-контракту, зробити аналіз переваг та недоліків смарт-контракту як підстави для виникнення права власності.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж визначити переваги та недоліки використання смарт-контрактів для передачі права власності, проаналізуємо сутність смарт-контрактів та спробуємо відповісти на питання, чим є смарт-контракт за своєю правовою природою.

З технічного погляду смарт-контракт є комп'ютерним кодом, який у разі настання певного стану або умов здатен працювати автоматично відповідно до заздалегідь визначених функцій. Це фрагмент програмного коду, який виконує визначені завдання в разі дотримання заздалегідь встановленої у програмі умови [1]. Цей код здатен зберігатися в розподіленому реєстрі та записувати будь-які зміни в нього [2, с. 53]. У разі використання технології блокчейн чи інших розподілених реєстрів

смарт-контракт зберігається та дублюється в ньому, алгоритми смарт-контракту визначаються його програмним кодом усередині мережі розподіленого реєстру. Тому кожен, хто має доступ до розподіленого реєстру, може перевірити, що смарт-контракт функціонує відповідно до передбачених умов, що забезпечує неможливість їхньої зміни [3, с. 109].

Досить поширеним визначенням поняття смарт-контракту з юридичного погляду є його розуміння як угоди сторін, що існує у формі програмного коду, який функціонує в розподіленому реєстрі даних та забезпечує самовиконання умов такого договору в разі настання заздалегідь визначених у ньому обставин [4, с. 41].

Отже, потрібно розуміти, що поняття смарт-контракту охоплює як технічний, так і юридичний аспект. Деякі дослідники навіть ведуть мову про два різні терміни – *smart contract* і *legal smart contract*. Під першим розуміється програмний код, під другим – сформульовані й автоматизовані за допомогою коду умови угоди. Необхідність розрізняти ці два поняття зумовлена тим, що допускаються різні моделі використання смарт-контрактів. Перша модель припускає, що програмний код не замінює угоди, а лише автоматизує виконання (так звана зовнішня (external) модель). У другій моделі відносини між сторонами можуть оформлюватись за одним із двох варіантів: код або цілком замінює звичайний договір, або є складовою частиною такого договору. Це так звана вбудована, або внутрішня (internal) модель [2]. Іноді на позначення цих моделей вживаються терміни *legal smart contract* і *smart contract code* [1].

Стосовно правової природи смарт-контрактів думки дослідників різняться. Смарт-контракти пропонують уважати самостійним договором [4], несамоїтною договірною конструкцією [5], договором з особливим (автоматизованим) способом виконання або способом виконання зобов'язання [6], формою договору [3], доказом, який підтверджує факт укладення договору в усній формі [7].

Підхід до розуміння смарт-контракту як особливого договору є досить поширеним у юридичній літературі. Однак чіткої відповіді на питання, яким саме видом договору є смарт-контракт, натепер у доктрині немає. Деякі дослідники зазначають, що місце смарт-контрактів серед несамоїтних договірних конструкцій, які відображають особливості укладання або спеціальні правові наслідки будь-якого цивільно-правового договору, якщо він відповідає вказаним у законі ознакам [5].

Поширене також розуміння смарт-контракту як особливої форми договору. Так, О.Є. Богданова зазначає, що смарт-контракт є різновидом письмової (електронної) форми договору, особливість якої полягає в тому, що воля суб'єкта виражається за допомогою спеціальних технічних засобів у вигляді програмного коду. Водночас волевиявлення на укладання договору означає й волевиявлення на його виконання в разі настання визначених умовами договору обставин [3, с. 114]. Такої ж думки дотримується І.О. Митрофанова, яка зазначає, оскільки письмова форма договорів охоплює електронні документи, а електронним документом визнається інформація, підготована, відправлена, отримана чи збережена за допомогою електронних, магнітних, оптичних чи аналогічних засобів, і водночас програмний код є нічим іншим, як інформацією, то логічно прирівняти смарт-контракт до письмової форми договору. Дослідниця також вважає, що смарт-контракт є водночас особливим способом виконання зобов'язань, тобто смарт-контракт не є окремим специфічним видом зобов'язання, а особливим способом виконання зобов'язань за договором [8, с. 24].

Деякі вчені взагалі не вважають за необхідне кваліфікувати смарт-контракт як вид чи форму договору. Так, О.Л. Тюльканов зазначає, що смарт-контракт – це програма для ЕОМ, записана в розподілений реєстр та спрямована на забезпечення автоматичного виконання договірних зобов'язань. Тому його можна використовувати лише як об'єктивний доказ досягнення сторонами юридично чинної угоди, укладеної в усній формі за допомогою конклюдентних дій [7]. Існує також позиція, що смарт-контракт необхідно кваліфікувати як відмінну від класичного договору в електронній формі правову категорію, оскільки неможливо прирівнювати програмний код до цивільно-правового договору, який має відповідати певним вимогам, що не можуть бути цілком враховані в одному лише програмному коді. Тому смарт-контракт пропонується розуміти як заснований на блокчейн-технології програмний код, який за своїми правовими ознаками є юридично значущим повідомленням, записаним програмною мовою [9, с. 297].

У результаті проведеного аналізу підходів до правової природи смарт-контрактів можна дійти висновку про необхідність розрізняти поняття смарт-контракту як технічного явища (комп'ютерної програми) та юридичного. Із цією метою доцільно ввести у правове поле водночас два терміни, які дозволять розрізняти і різні моделі використання смарт-контрактів. Якщо смарт-контракт не замінює угоди, а лише автоматизує виконання, доцільно вести мову про «програмний код», або «код контракту». Якщо ж у смарт-контракті цілком прописані умови угоди таким чином, що він може її замінити повністю або частково, доцільно вживати термін «юридичний смарт-контракт». Останній за своєю правовою природою може розглядатись як аналог письмової форми правочину, різновид електронного правочину або правочин у цифровій (digital) формі.

Якщо розглядати практичні аспекти застосування смарт-контрактів як підстави для виникнення права приватної власності, тут можна виділити як плюси, так і мінуси. Набуття майна (як реального, так і віртуального) називають однією з основних сфер застосування смарт-контрактів. Переваги перед традиційними договорами в цій сфері полягають, зокрема, у відсутності посередників, автоматичному виконанні, жорсткій регламентації та тлумаченні умов, неможливості втручання в заздалегідь визначений код тощо. В ідеальному варіанті смарт-контракти мають не лише сприяти скороченню витрат на укладання правочинів та проведення транзакцій, але і зменшити кількість судових спорів [8]. Однак більшість переваг смарт-контрактів водночас виступають і його недоліками.

Так, найбільшою проблемою смарт-контрактів вважають неможливість кодування значної частини домовленостей між сторонами, тому що вони не укладаються у схему «якщо <...>, то <...>», а охоплюються абстрактними поняттями, як-от «законність», «справедливість», «розумний строк», «захист слабкішої сторони» тощо [4; 8].

Наступним мінусом смарт-контрактів є прив'язка до реального світу та необхідність отримання даних із-за меж системи. Для отримання даних, які розташовані поза блокчейном чи іншим розподіленням реєстром, смарт-контракту необхідно звертатися до так званих оракулів. Програми-оракули є спеціалізованими сервісами, спрямованими на забезпечення прив'язки цифрового світу до реального та надання смарт-контрактам вихідних даних для їх виконання [10, с. 45]. Використання оракулів означає притягнення третьої сторони до такої угоди з усіма ризиками, що із цього випливають, зокрема, постає питання про достовірність даних, отриманих із такого джерела. Програма-оракул може бути атакована зловмисниками, які змінять її код, унаслідок чого вона буде надавати недостовірні дані. Або інформація, яка поступає до оракула, може бути підмінена чи модифікована [10, с. 46]. Унаслідок таких маніпуляцій інформація, що потрапляє у смарт-контракт, буде недостовірною, що визначатиме заздалегідь несправедливе виконання угоди.

Автоматичність виконання смарт-контракту також породжує деякі проблеми. Зокрема, у разі наявності об'єктивних умов для зупинення виконання чи зміни домовленості смарт-контракт неможливо змінити, як неможливо призупинити його виконання.

Проблеми можуть бути пов'язані також із тим, що програмний код може містити помилку або помилки припустилися під час вводу даних у систему. Водночас, як уже зазначалось, смарт-контракт неможливо змінити, крім того, і немає відповіді, хто має нести відповідальність за такі помилки: сторони, розробник програми чи хтось інший. Тобто, на відміну від традиційних договорів, у смарт-контрактів практично цілком відсутня гнучкість.

Коли говоримо про набуття права власності на нерухоме майно на підставі смарт-контрактів, необхідно також урахувувати задіяність у цій процедурі нотаріусів та державних реєстраторів. У цій ситуації смарт-контракти можуть як спростити процедуру, так і спричинити складнощі. Наприклад, перевагою смарт-контракту для договорів купівлі-продажу нерухомості буде спрощення виконання. Так, якщо після укладання договору купівлі-продажу здійснена перереєстрація права власності на покупця, але останній не сплатив продавцю гроші у встановлений строк, право власності може бути автоматично перереєстроване на продавця без необхідності звертатися з відповідною вимогою до реєстраторів [11, с. 154]. Водночас для застосування смарт-контрактів у правочинах із нерухомістю необхідно вирішити питання участі (чи відсутності) у цій процедурі нотаріусів, а також сприяння держави в переведенні державних реєстрів на блокчейн.

До суто правових проблем смарт-контрактів можна віднести відсутність правового поля, тобто натеper практично немає законодавчого регулювання процедури укладання та виконання смарт-контрактів, а також проблеми, пов'язані з вибором права, яке застосовується до смарт-контрактів, що мають транснаціональний характер, та проблему способів захисту прав, що виникають у зв'язку з укладанням смарт-контрактів.

Якщо контрагенти перебувають у різних країнах, може виникнути проблема визначення права, яким урегульовано такі відносини. У такому разі можуть виникнути складнощі із застосуванням звичних норм міжнародного приватного права. Наприклад, щодо смарт-контрактів колізійні прив'язки на кшталт «місце виконання договору», «місце укладання контракту», «закон, із яким найбільш тісно пов'язані правовідносини» втрачають сенс. Для вирішення цієї проблеми пропонується відразу визначати, яке право має застосовуватись до таких відносин. Однак визначити це у програмі досить складно – незрозуміло, як це правильно сформулювати, чи зможе програма належно використати таку умову [10, с. 26]. Тому в такому разі знову ж таки доцільніше деякі умови фіксувати на папері.

Однією з найбільш важливих проблем, пов'язаних із застосуванням смарт-контрактів, є проблема захисту прав його учасників. У разі застосування смарт-контрактів деякі традиційні категорії договірної права мають розглядатись під іншим кутом зору. Наприклад, існує думка, що до смарт-контрактів не може застосовуватись категорія неналежного виконання зобов'язання. Смарт-контракт спрямований забезпечити належне виконання зобов'язання, тому фактично

завдяки використанню смарт-контрактів усуваються ризики недобросовісності сторін договору [12, с. 396; 13, с. 43].

Проте невиконання зобов'язання, оформленого за допомогою смарт-контракту, також може трапитись. Але причиною цього частіше за все є технічна помилка. Тому як спосіб захисту прав у такому разі пропонується застосовувати примушення до виконання зобов'язання в натурі. Якщо ж зобов'язання було виконано з помилкою, застосуванню має підлягати двостороння реституція. Здійснити двосторонню реституцію за смарт-контрактом дозволить механізм зворотної транзакції, який може бути передбачений у смарт-контракті. Він може застосовуватись тоді, коли виконання було здійснене, але була виявлена помилка в договірних умовах [14].

На думку дослідників, специфіку матиме і відповідальність за порушення зобов'язань зі смарт-контрактів. Уважається, що в такому разі можуть застосовуватись лише позадоговірні заходи відповідальності, оскільки зобов'язання виконується лише належним чином, випадки умисного невиконання не розглядаються [15]. Особливості автоматизованого виконання полягають у тому, що зобов'язана сторона не впливає на виконання та не може нести відповідальність за програмні збої та помилки у виконанні зобов'язання. У такому разі можливий або казус, коли відповідальності не виникає, або деліктна відповідальність сторони за умисне внесення змін до роботи технічних пристроїв.

Коли говоримо про відповідальність за порушення умов та помилки у смарт-контрактах, уважаємо за доцільне враховувати такі чинники. По-перше, якщо неналежне виконання за смарт-контрактом пов'язано з помилкою у програмному коді, виникає питання про те, хто має нести відповідальність за таку помилку. Убачається, що відповідальність за такі помилки має покладатись на сторону, яка взяла на себе обов'язок підготувати смарт-контракт. Скажімо, якщо смарт-контракт розробляється на замовлення боржника, він має нести ризик наявності помилки у смарт-контракті, яка спричинить неналежне виконання. Якщо розроблення смарт-контракту бере на себе кредитор, він має відповідати за допущене невиконання такого контракту. Зрозуміло, що в кожному разі сторона, яка бере на себе ризик невиконання смарт-контракту внаслідок технічних помилок, має право позову до розробника, з яким було укладено договір на розроблення програмного забезпечення. У рамках цього позову можна вимагати і відшкодування завданих невиконанням такого контракту збитків. По-друге, специфіка смарт-контракта полягає в тому, що відповідальність за його порушення може бути покладена на третю особу, яка втрутилася у програмний код, що призвело до неналежного виконання зобов'язання. Така відповідальність буде реалізовуватись у рамках норм деліктного права.

Висновки. Отже, натеper безліч питань, пов'язаних зі смарт-контрактами, залишаються не вирішеними. Так, основна перевага смарт-контракту – неможливість зміни його умов та втручання в його роботу – водночас вважається його основним недоліком, оскільки не дозволяє врахувати об'єктивні обставини, які можуть вплинути на виконання договору. З урахуванням відсутності чіткого правового поля для існування смарт-контрактів та до моменту його створення у правочинах, спрямованих на набуття права власності, доцільніше використовувати гібридну модель смарт-контрактів, коли частина умов договору існують у формі програмного коду, а частина прописуються у традиційній письмовій формі. Допускається також оформлення домовленостей між сторонами у вигляді рамкових угод, у яких сторони передбачатимуть порядок вирішення спорів, застосовне право, наслідки помилок у разі автоматизованого виконання зобов'язань тощо.

Nekit K. Advantages and disadvantages of smart-contracts as the basis for the emergence of ownership

The article examines the concepts, legal nature of smart contracts, as well as the advantages and disadvantages of smart contracts as a basis for ownership. The technical and legal aspect of the concept of smart contract is considered. Models of using smart contracts are described. Approaches to determining the legal nature of smart contracts are presented. It is concluded that two models must be considered when using smart contracts. The first model is external, when the program code does not replace the agreement, but only automates its execution. The second model is internal, when the code completely or partially replaces the terms of the agreement. Among the advantages of smart contracts as grounds for the emergence of property rights can be identified, first of all, the inability to change the terms of the contract and interference in its work. However, at the same time, this feature is a disadvantage of the smart contract, as it does not allow to take into account the objective circumstances that may affect the implementation of the agreement. The problem of oracles when using smart contracts is also considered. It is noted that the use of oracles actually means the involvement of a third party in the transaction with all the risks that arise from it. The problem of involving notaries and state registrars in transactions on

acquisition of property rights on the basis of a smart contract is analyzed. The problems of lack of legal regulation of smart contracts, in particular, related to its transnational nature, is investigated. The problem of protection of the rights of the parties to the smart contract is analyzed, in particular, related to technical errors and outside interference. Temporary solutions regarding the use of smart contracts and general recommendations on the legislative definition of smart contracts are proposed.

Key words: smart contract, program code, contract, contract form, oracle, ownership.

Література:

1. Smart contracts and distributed ledger – a legal perspective. *ISDA Linklaters Whitepaper*. August 2017. P. 5–6.
2. Гринь О.С., Гринь Е.С., Соловьев А.В. Правовая конструкция смарт-контракта: юридическая природа и сфера применения. *Lex russica*. 2019. № 8 (153). С. 51–62.
3. Богданова Е.Е. Проблемы применения смарт-контрактов в сделках с виртуальным имуществом. *Lex russica*. 2019. № 7 (152). С. 108–118.
4. Савельев А.И. Договорное право 2.0: «умные контракты» как начало конца классического договорного права. *Вестник гражданского права*. 2016. № 3. С. 32–60.
5. Ефимова Л.Г., Сиземова О.Б. Правовая природа смарт-контракта. *Банковское право*. 2019. № 1. С. 23–30.
6. Сомова Е.В. Смарт-контракт в договорном праве. *Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения*. 2019. № 2. С. 79–86.
7. Тюльканов А.Л. Смарт-контракты – договоры или технические средства? URL: https://zakon.ru/blog/2017/4/7/smart-kontrakty_dogovory_ili_tekhnicheskie_sredstva (дата звернення: 10.11.2020).
8. Митрофанова И.А. Законодательное регулирование «умных» контрактов: проблемы и перспективы развития. *Правовая парадигма*. 2018. № 4 (17). С. 22–28.
9. Legal status of smart contracts: features, role, significance / E.A. Kirillova et al. *Juridicas Cuc*. 2019. № 15 (1). P. 285–300.
10. Кардонов А.В. Сферы применения смарт-контрактов и риски при работе с ними. *Бизнес-образование в экономике знаний*. 2018. № 1. С. 44–47.
11. Чуб Д.В. Правовое регулирование смарт-контрактов во Франции. *Актуальные проблемы российского права*. 2019. № 8 (105). С. 151–157.
12. Ягубова У.Р. Проблемы применения норм договорного права к смарт-контрактам, осуществляемым в информационной платформе блокчейн (blockchain). *Вестник современных исследований*. 2018. № 4–1. С. 394–396.
13. Зимнева С.В., Лукьяненко М.Ф. Добросовестность и разумность поведения как основание освобождения от гражданско-правовой ответственности. *Государство и право*. 2017. № 8. С. 42–49.
14. Сомова Е.В. Смарт-контракт в договорном праве. *Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения*. 2019. № 2. С. 82–83.
15. Mik E. Smart Contracts: terminology, technical limitations and real world complexity. *Law, Innovation & Technology*. 2017. № 9. P. 8–12.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРОХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ В УКРАЇНІ

Сенюк Т. А.,

магістрантка кафедри господарського та адміністративного права

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID ID: 0000-0001-9700-9308

Статтю присвячено дослідженню деяких аспектів удосконалення правового регулювання проходження державної служби в Україні. Проаналізовано норми, які передбачають застосування обмежень до держслужбовців відповідно до Закону України «Про очищення влади», а також з'ясовано, що такі обмеження порушують право особи на повагу до приватного життя. Досліджено порядок проведення оцінювання службової діяльності держслужбовців. Обґрунтовано, що застосування звільнення внаслідок отримання державним службовцем негативної оцінки після проведення оцінювання службової діяльності не відповідає принципам індивідуальності, об'єктивності та співмірності під час ухвалення рішення про звільнення особи, загальним нормам, що стосуються дисциплінарної відповідальності держслужбовців, які передбачені в Законі України «Про державну службу».

Проаналізовано досвід правового регулювання проходження державної служби в Польщі, Молдові та Німеччині. З'ясовано, що вдосконалення вітчизняного правового регулювання проходження державної служби в певній частині може відбуватись через запозичення тих особливостей проходження держслужби, що містяться в законодавстві вищезгаданих держав. Подано пропозиції щодо вдосконалення законодавства про державну службу, а саме застосування догани, а не звільнення внаслідок отримання негативної оцінки за результатами проходження держслужбовцем оцінювання службової діяльності. Пропонується внести зміни до люстраційного законодавства, у якому передбачити індивідуальний підхід до особи, яка буде люстрованою лише в разі доведення її вини в ухваленні рішень, учиненні діянь, що сприяли недемократичному режиму В. Януковича.

Ключові слова: державна служба, правове регулювання, проходження державної служби, державний службовець, удосконалення правового регулювання.

Українська держава продовжує тримати курс на входження до Європейського співтовариства, що потребує адаптації вітчизняного законодавства до стандартів діяльності публічної адміністрації країн – членів Європейського Союзу (далі – ЄС). Актуальності теми додає й те, що натеper правове регулювання проходження державної служби в Україні подекуди залишається суперечливим або порушує права людини, про що свідчать висновки Європейського суду з прав людини в рішенні у справі «Полях та інші проти України».

Теоретичним підґрунтям обраного предмета дослідження стали праці Ю.С. Даниленко, В.М. Олуйка, В.Б. Пчеліна, Н.Г. Сорокіної, О.В. Чурсіна й інших. Вирішенню означених проблем, на нашу думку, сприятиме також використання успішного досвіду правового регулювання проходження державної служби у країнах ЄС.

Ч. 2 ст. 19 Закону України «Про державну службу» передбачено випадки, коли особа не може вступати на державну службу, а саме коли особі виповнилось 65 років; особа визнана недієздатною або її дієздатність обмежена; особа має непогашену або незняту судимість за умисний злочин; така особа за рішенням суду позбавлена права обіймати певні посади або виконувати функції держави; особа мала адміністративне стягнення за правопорушення, що пов'язане з корупцією; особа підпадає під заборону відповідно до положень Закону України «Про очищення влади» [1].

У контексті останнього обмеження не можемо не згадати про справу «Полях та інші проти України». Вона стосувалась загалом державних службовців, що обіймали посади державної служби в період правління В. Януковича та були звільнені з посад на підставі Закону України «Про очищення влади», а також не мали права десять років працювати на посадах державної служби, відомості про них були оприлюднені у відповідному реєстрі.

Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) вказав, що в такому разі відбулось втручання у приватне життя. Суд зазначив, що, хоча заходи базувались на законі, проте втручання у приватне життя було сумнівним з погляду законної мети. Бажання очистити ряди державної служби більше асоціювалось із помстою тим, хто обіймав посади в період правління В. Януковича. Таке втручання не було необхідним у демократичному суспільстві, адже було застосовано такі широкі заходи обмежень лише через те, що певні державні службовці обіймали посади в період правління влади, яка в майбутньому була визнана недемократичною [2].

Отже, практика ЄСПЛ вказує на допустимість застосування як загальної, так і індивідуальної люстрації. Для проведення загальної люстрації необхідно навести переконливі підстави, забезпечити якісний парламентський та судовий контроль. Водночас за умови відсутності індивідуального оцінювання особи необхідно проаналізувати, чи не є заходи такої люстрації надміру суворі, а також чи вони пропорційно задовольняють потреби такої люстрації. У вищезгаданій справі заходи визнавались надміру суворими і потребували індивідуального підходу для з'ясування наявності вини конкретних осіб, з подальшим застосуванням до них обмежень, що встановлені законодавством про очищення влади. Тому обмеження для вступу на державну службу, що пов'язані з очищенням влади, повинні відповідати насамперед правам людини.

Зважаючи на принцип професіоналізму державної служби, який передбачає компетентне виконання особою своїх посадових обов'язків, законодавець врегулював, що результати службової діяльності державних службовців підлягають періодичному оцінюванню.

Оцінювання, як зазначає О. Чурсін, є елементом управління державною службою та сприяє добору і правильній розстановці кадрових одиниць в органах, дозволяє з'ясувати, чи існує розвиток державного службовця, чи проявляє він свій потенціал. Крім того, результати оцінювання показують якість виконання державним службовцем поставлених перед ним завдань, потребу у професійному навчанні й особистому розвитку державного службовця [3, с. 237].

Закон України «Про державну службу» регулює, що оцінювання результатів службової діяльності здійснюється щорічно на основі показників результативності, ефективності та якості, визначених з урахуванням посадових обов'язків, а також додержання державним службовцем вимог щодо етичної поведінки, запобігання корупції, виконання програми індивідуального розвитку чи показників, які встановлені в контракті. Законом також передбачено, що оцінювання держслужбовців, які обіймають посади категорій «Б» та «В», здійснюється безпосереднім керівником та керівником структурного підрозділу, а щодо держслужбовців, чиї посади належать до категорії «А», оцінку проводить суб'єкт призначення. За результатами оцінювання може бути винесено рішення про негативну, позитивну та відмінну оцінку. Державні службовці, які отримали негативну оцінку, звільняються зі служби, а ті, які отримали оцінку «відмінно», підлягають преміюванню [1].

Детальніше процедуру оцінювання регулює постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку проведення оцінювання результатів службової діяльності державних службовців» від 23 серпня 2017 р. № 640. Нею передбачено, що державний службовець може мати від 2 до 5 завдань. Завдання та ключові показники в подальшому оцінюються в кількісному та якісному вираженні.

Результати виконання завдань визначаються в період із жовтня по грудень, беручи до уваги період із 1 січня або від дати визначення завдань і ключових показників до дати ухвалення рішення про проведення оцінювання. Також для визначення результатів завдань проводиться оціночна співбесіда. На ній держслужбовець подає письмовий звіт про виконання завдань, а також в усній формі доповідає про виконання тих чи інших поставлених перед ним завдань. У рамках оцінювання може складатись також індивідуальна програма підвищення рівня професійної компетентності або професійного розвитку. Встановлено було й можливість оскарження результатів оцінювання службової діяльності [4].

Раніше вітчизняне законодавство передбачало можливість проведення повторного оцінювання службової діяльності. І звільнення до державних службовців застосовувалось лише тоді, коли повторно отримувалась негативна оцінка за результатами оцінювання службової діяльності. Ю. Даниленко зазначає, що застосування звільнення за результатами повторного оцінювання службової діяльності було цілком виправданим заходом, адже службова кар'єра держслужбовця пов'язана не лише з його компетентністю, а й з результатами такої діяльності. Саме результати службової діяльності мають постійно доводитись державним службовцем під час здійснення контролю за проходженням державної служби [5, с. 177].

На нашу думку, звільнення з посади державного службовця, у разі отримання ним негативної оцінки за результатами щорічного оцінювання службової діяльності, є надміру суворим, з таких міркувань. Завдання та контрольні показники фактично не виходять за межі посадових обов'язків державного службовця. У результаті проведеного аналізу положень Закону України «Про державну

службу» можна констатувати, що серед основних обов'язків державного службовця такі: дотримання правил етичної поведінки; забезпечення ефективного виконання завдань та функцій органів влади; сумлінне та професійне виконання посадових обов'язків, умов контракту; виконання доручень керівників; додержання вимог законодавства у сфері протидії та запобігання корупції й удосконалення організації службової діяльності. Виконання цих обов'язків свідчить про додержання державними службовцями службової дисципліни.

Стаття 65 вищезгаданого Закону передбачає, що підставою для притягнення державного службовця до дисциплінарної відповідальності є дисциплінарний проступок, який полягає в невиконанні або неналежному виконанні посадових обов'язків, порушенні етичних вимог, невиконанні або неналежному виконанні доручень керівників тощо.

За статтею 66 Закону України «Про державну службу» доходимо висновків, що існує чотири види дисциплінарних стягнень: зауваження, догана, попередження про неповну службу відповідність та звільнення. Цією ж статтею визначено конкретні стягнення за певні дисциплінарні проступки. Так, за порушення етичних правил необхідно застосовувати повідомлення про неповну службу відповідність, а за невиконання або неналежне виконання посадових обов'язків чи доручень керівника – дисциплінарне стягнення у вигляді догани.

Зважаючи на те, що оцінювання службової діяльності проводиться на основі показників результативності, ефективності та якості, визначених з урахуванням посадових обов'язків, а також додержання державним службовцем вимог щодо етичної поведінки, запобігання корупції чи показників, які встановлені в контракті, логічним є те, що застосування звільнення в такому разі є одним із заходів дисциплінарного стягнення.

У зв'язку із цим виникають сумніви щодо додержання в такому разі принципів індивідуальності, об'єктивності та співмірності в ухваленні рішення про звільнення державного службовця на підставі отримання ним негативної оцінки за результатами оцінювання службової діяльності.

Критерії виставлення балів, зазначені в постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку проведення оцінювання результатів службової діяльності державних службовців» від 23 серпня 2017 р. № 640, вказують, що оцінка «0» проставляється тоді, коли завдання не було виконано чи були порушення антикорупційного законодавства. Оцінка «1» ставиться, якщо завдання було виконано частково, водночас неналежним чином виконувались посадові обов'язки, не було забезпечено дотримання етичних правил поведінки тощо.

Отже, якщо зіставити критерії виставлення балів із правилами застосування до держслужбовців дисциплінарних стягнень, є очевидним, що застосування звільнення внаслідок отримання негативної оцінки у процесі оцінювання результатів службової діяльності державного службовця порушує вимоги частини 5 статті 66 Закону України «Про державну службу». Зокрема, звільнення з посади державної служби є винятковим видом дисциплінарного стягнення і може бути застосоване лише в разі вчинення дисциплінарних проступків, передбачених пунктами 1, 3, 7, 9–11, 13, 14 частини 2 статті 65 Закону України «Про державну службу», а саме: порушення Присяги державного службовця; вияву неповаги до держави, державних символів України, українського народу; перевищення службових повноважень, якщо воно не містить складу кримінального або адміністративного правопорушення; використання повноважень в особистих (приватних) інтересах або в неправомірних особистих інтересах інших осіб; подання під час вступу на державну службу недостовірної інформації про обставини, що перешкоджають реалізації права на державну службу, а також неподання необхідної інформації про такі обставини, що виникли під час проходження служби; повідомлення керівнику державної служби про виникнення відносин прямої підпорядкованості між державним службовцем та близькими особами в 15-денний строк із дня їх виникнення; появи державного службовця на службі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння; ухвалення державним службовцем необґрунтованого рішення, що спричинило порушення цілісності державного або комунального майна, незаконне їх використання або інше завдання шкоди державному чи комунальному майну, якщо такі дії не містять складу кримінального або адміністративного правопорушення; а також учинення систематично (повторно протягом року) дисциплінарного проступку, передбаченого пунктом 12 частини 2 статті 65 цього Закону, – прогулу державного службовця (зокрема й відсутність на службі більше трьох годин протягом робочого дня) без поважних причин. На нашу думку, наявність негативної оцінки результатів службової діяльності свідчить про невиконання або про неналежне виконання державним службовцем своїх обов'язків, що, згідно із частиною 3 статті 66 Закону, спричиняє можливість застосування суб'єктом призначення або керівником державної служби догани. У зв'язку із цим нами пропонується внести зміни до частини 6 статті 44 Закону України «Про державну службу», викласти її в такій редакції: «У разі отримання держслужбовцем негативної оцінки за результатами оцінювання службової діяльності суб'єкт призначення або керівник державної служби, згідно із частиною 3 статті 66 цього Закону, може застосувати до нього догану».

З'ясування інших вітчизняних проблем правового регулювання проходження державної служби потребує звернення до досвіду правового регулювання проходження державної служби деяких країн ЄС.

У зв'язку з політичною й історичною спільністю України та Республіки Польща було б доречним оглянути правове регулювання проходження державної служби Польщі. Відповідно до польського закону про державну службу, оцінка службової діяльності держслужбовців проводиться раз на два роки. Якщо особа отримує двічі підряд негативну оцінку службової діяльності, вона підлягає звільненню [6].

На нашу думку, доречно було б ураховувати означений польський досвід стосовно періодичної оцінки службової діяльності держслужбовців – у контексті як строків її проведення, так і правових наслідків. Адже збільшення строків періодичної оцінки дозволило б більш ефективно здійснювати контроль якісного показника діяльності державного службовця. А звільнення державного службовця саме через отримання службовцем двічі підряд негативної оцінки службової діяльності, а не однієї, лише підкреслює те, що звільнення за своєю суттю є крайнім засобом, оскільки лише систематичне невиконання службових обов'язків, їх неякісне виконання (що шкодить суспільним інтересам, репутації державної служби тощо) може стати приводом для звільнення державного службовця.

Не менш цікавим є досвід правового регулювання проходження державної служби Республіки Молдова. Наприклад, Закон «Про застосування тестування на детекторі симуляції (поліграфі)» (далі – Закон). Означений Закон, серед іншого, регулює, що застосування детектора здійснюється в добровільному або обов'язковому порядку. В обов'язковому порядку детектор може застосовуватись під час прийому на державну службу або оцінювання результатів службової діяльності держслужбовця. Визначені в Законі і суб'єкти, до яких в обов'язковому порядку застосовується тестування детектором, – особи, що претендують або обіймають посади в Митному органі, Службі інформації та безпеки, Міністерстві внутрішніх справ, Національному органі з боротьби з корупцією та Національному органі з невідкупності.

Зазначеним Законом також передбачено, що відмова від проходження такого тестування сама собою не може бути підставою для відмови особі у прийнятті на державну службу або відмови від подальшого проходження нею держслужби. Результати тестування не визнаються доказом недостовірності даних та не можуть бути єдиною підставою для зупинення держслужбовцем виконання ним посадових обов'язків. Проте такі результати є підставою для проведення додаткової перевірки держслужбовця [7].

Досвід Молдови в частині проходження кандидатами на державну службу тестування на детекторі є досить цікавим, уявляється можливим для запровадження і у вітчизняному законодавстві.

У Федеративній Республіці Німеччина існує Федеральна академія державного управління, що діє при Міністерстві внутрішніх справ. На місцях також є навчальні заклади, які здійснюють навчання і підвищують кваліфікацію державних службовців. Особливістю цього процесу є не просто надання знань, а ще й формування певного типу мислення, мовлення, поведінки, що повинні бути притаманними державному службовцю.

Німецька система підвищення кваліфікації державних службовців орієнтована не стільки на аудиторне навчання (через проведення лекцій, семінарів), скільки на практичні навички. Часто держслужбовці проходять як закордонне, так і внутрішнє стажування, із застосуванням активних методів навчання (брейнстормінг, круглі столи тощо). Підвищення кваліфікації в такому разі формує в державних службовців навички самостійного навчання із залученням проблемно-пошукового методу. Тобто державні службовці вирішують певні завдання самостійно, не звертаються до якихось шаблонних варіантів поведінки [8, с. 38].

Вищезазначений досвід Німеччини в частині навчання та підвищення кваліфікації буде дуже корисним для України. Державні службовці мали б користуватись схемою: «проблема – знаходження вирішення проблеми – результат». У свою чергу, це б приводило до того, що проблеми, які виникають, розглядалися би як унікальні за своєю суттю, що сприяло б формуванню індивідуального підходу з боку держслужбовця, прояву його креативності.

Окрім викладених, можна підсумувати наше бачення вдосконалення й інших аспектів правового регулювання проходження державної служби в Україні. По-перше, щодо люстрації державних службовців у контексті вже згаданого нами рішення Європейського суду з прав людини у справі «Полях проти України». Міністерство юстиції України у своєму листі щодо надання роз'яснень положень Закону України «Про очищення влади» зазначило, що не володіє інформацією стосовно кількості справ, які були порушені в національних судах та ЄСПЛ стосовно люстрації. Однак повідомило, що станом на березень 2020 р. Міністерство юстиції є учасником 113 судових справ, де оскаржуються рішення про застосування до осіб положень Закону України «Про очищення влади». Міністерство зазначило, що вже почали розробляти пропозиції щодо внесення змін до Закону України «Про очищення влади». Це, у свою чергу, буде заходом загального характеру, що визнається одним зі способів виконання рішення Європейського суду з прав людини [9].

Варто погодитись із твердженням В. Пчеліна, який пише, що Закон України «Про очищення влади» на практиці виявився не надто ефективний, адже більшість державних службовців так і не були люстровані, а деякі особи, до яких були застосовані обмеження, поновились через суд. Такі особи змогли отримати матеріальну компенсацію від держави за час вимушеного прогулу. Вказівка ЄСПЛ на той факт, що цей Закон порушує право на повагу до приватного життя, разом з іншими випадками лише підкреслює відсутність сенсу існування процесу очищення влади в окремих випадках, а також його негативний вплив на інтереси суспільства [10, с. 15].

Оже, постає питання – як належним чином урахувати рішення ЄСПЛ, яке є обов'язковим? Наприклад, народний депутат Максим Бужанський запропонував визнати Закон України «Про очищення влади» таким, що втратив чинність загалом. Утім, така пропозиція піддалась критиці, адже ЄСПЛ вказав не на неправомірність люстрації загалом, а лише на надмірний обсяг люстрації. Міністр юстиції Денис Малюська запропонував розробити законопроект, відповідно до якого буде створена спеціальна комісія, що розглядатиме скарги звільнених державних службовців, які вважають свою люстрацію незаконною. За результатами розгляду скарг мало б вирішуватись питання про поновлення особи на посаді і виплату їй компенсації [11].

На нашу думку, означені вище пропозиції повною мірою не вирішують питання люстрації. Адже навіть якщо комісія буде створена, загалом ситуація не надто зміниться, оскільки не будуть внесені зміни в Закон України «Про очищення влади», положення якого і порушують права людини. Може скластися така ситуація – до осіб і надалі будуть застосовувати обмеження відповідно до Закону України «Про очищення влади», потім ці особи будуть звертатись до комісії, деякі з них буде поновлена на посаді з виплатою компенсацій. Отже, буде виконуватись зайва робота. Комісія, напевно, розглядатиме скарги від більшості осіб, що нині внесені до Єдиного державного реєстру осіб, стосовно яких застосовано положення Закону України «Про очищення влади», а також додаткове навантаження будуть спричиняти скарги від новолюстрованих осіб. Ми вважаємо, що більш логічно було б першочергово підготувати зміни до Закону України «Про очищення влади», де передбачити, що обмеження, які встановлені Законом, застосовуються до особи, якщо буде доведено, що така особа ухвалювала рішення, учиняла дії або бездіяльність, що сприяли недемократичному режиму В. Януковича (наприклад, розпалювання міжнародної ворожнечі, перешкоджання праву на мирні зібрання тощо).

Не зовсім зрозумілою видається пропозиція Міністра юстиції щодо правового статусу запропонованої ним комісії – вона буде схожа на комісію із трудових спорів чи це буде щось зовсім якісно нове? Нині державні службовці можуть звернутись до судових органів, посилаючись на практику ЄСПЛ як джерело права. Тому, створюючи комісію, необхідно буде її діяльність врегулювати так, щоб комісія була незалежною і могла стати таким органом – альтернативою суду (швидше розглядала б скарги, аніж це було б через суд).

По-друге, перспективним шляхом удосконалення правового регулювання проходження державної служби в Україні є підвищення рівня організаційної культури у сфері державної служби. Молоді працівники більшу увагу нині приділяють не стільки питанню оплати праці, скільки атмосфері в команді, стилю управління, що використовує керівник державної служби, загальному сприятливому тлу для праці.

Серед державних службовців було проведено опитування, які існують проблеми, на їхню думку, під час проходження державної служби. За результатами опитування з'ясувалось, що одними з головних проблем є такі:

- 1) низький рівень керівників в організації праці, що загалом відбивається в поставленні не завжди реальних для виконання завдань та частій зміні держслужбовців;
- 2) отримання вказівок, які не є законними або етичними, та страх повідомити про такі факти до правоохоронних органів через загрозу бути викритим та звільненим;
- 3) вплив політичних зв'язків та лояльність до керівництва, що стосується отримання окремих посад [12].

Як зазначає Н. Сорокіна, організаційна культура державної служби безпосередньо впливає на рівень довіри до держслужбовців, престижність державної служби загалом. Сюди включається і наявність лідера, а не просто керівника, який контролює роботу підлеглих, і дотримання держслужбовцем морально-етичних вимог, його вміння аналізувати та вдосконалювати власну діяльність, проявляти ініціативу у вирішенні проблем, бажання допомагати колегам у складних моментах [13, с. 117].

На нашу думку, подолання вищезазначених проблем можливе лише через нормативні та методичні акти Національного агентства з питань державної служби. Вони мають бути спрямовані на формування нових керівників-лідерів як у кожному органі влади, так і у вищих ешелонах державної служби. Наступним має бути впровадження такого управління персоналом у кожному органі, яке би базувалося на людиноцентристському підході, який ставиться як мета діяльності державної служби.

Висновки. Правове регулювання проходження державної служби потребує вдосконалення, що зумовлено бажанням України вступити до Європейського співтовариства. Зокрема, потребує оновлення підходів люстраційне законодавство, яке порушує право на повагу до приватного життя; норми щодо оцінювання результатів службової діяльності, які не відповідають загальним правилам притягнення державного службовця до дисциплінарної відповідальності; потребує підвищення рівень організаційної культури у сфері державної служби.

Ці й інші проблеми можна було б подолати ще й шляхом залучення закордонного досвіду Польщі, Молдови, Німеччини. Наприклад, шляхом уведення практики звільнення з лав держслужби лише в разі отримання повторно негативної оцінки такого оцінювання; запровадження тестування державних службовців із використанням поліграфа; оновлення системи підвищення кваліфікації державних службовців тощо.

Пропонується змінити наявний підхід щодо застосовування звільнення внаслідок отримання державним службовцем негативної оцінки за результатами проходження оцінювання службової діяльності шляхом внесення змін до частини 6 статті 44 Закону України «Про державну службу», викласти її в такій редакції: «У разі отримання держслужбовцем негативної оцінки за результатами оцінювання службової діяльності суб'єкт призначення або керівник державної служби, згідно із частиною 3 статті 66 цього Закону, може застосувати до нього догану».

Також пропонується підготувати зміни до Закону України «Про очищення влади», де передбачити, що обмеження, які встановлені Законом, застосовуються до особи, якщо буде доведено, що така особа ухвалювала рішення, учиняла дії або бездіяльність, що сприяли недемократичному режиму В. Януковича (наприклад, розпалювання міжнаціональної ворожнечі, перешкоджання праву на мирні зібрання тощо).

Seniuk T. Some aspects of improving the legal regulation of civil service in Ukraine

The article studies some aspects of improving the legal regulation of civil service in Ukraine. Domestic norms that provide for the application of restrictions on civil servants in accordance with the Law of Ukraine "On Purification of Government" were analyzed. Moreover, it was found that such restrictions violate a person's right to respect for private life. The procedure for assessing the performance of civil servants was studied. It was substantiated that the application of dismissal of civil servants as a result of receiving a negative assessment after the performance appraisal does not meet the principles of individuality, objectivity and proportionality when deciding on dismissal and general norms concerning disciplinary liability of civil servants provided by the Law of Ukraine "About civil service".

The experience of legal regulation of civil service in Poland, Moldova and Germany was analyzed. It was determined that the improvement of domestic legal regulation of civil service in some part may occur through the borrowing of those peculiarities of civil service, which are found in the legislation of the above-mentioned countries. For example, the experience of the Republic of Poland is useful for borrowing in terms of improving the performance appraisal of civil servants. Moldova's experience shows the successful use of polygraph testing of civil servants. The German experience is useful for Ukraine in terms of training and retraining of civil servants. Proposals were presented to improve the legislation on the civil service, namely the application of reprimands, rather than dismissal due to a negative assessment of the results of the civil servant's performance appraisal. It is suggested to amend the lustration legislation, which would provide for an individual approach to a person who will be lustrated if his guilt in making decisions, committing acts that contributed to the undemocratic regime of Viktor Yanukovich is proved.

Key words: civil service, legal regulation, civil servant, improvement of legal regulation.

Література:

1. Про державну службу : Закон України від 10 грудня 2015 р. № 889–VIII. Дата оновлення: 24.10.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19> (дата звернення: 17.11.2020).
2. Справа «Полях та інші проти України» (заява № 58812/15). Рішення Європейського суду з прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_e71 (дата звернення: 17.11.2020).
3. Чурсін О. Поняття та принципи оцінювання результатів службової діяльності державних службовців за новим законодавством. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Т. 3. № 6. С. 236–239.
4. Про затвердження Порядку проведення оцінювання результатів службової діяльності державних службовців : Постанова Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2017 р. № 640. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/640-2017-%D0%BF> (дата звернення: 18.11.2020).

5. Даниленко Ю. Оцінювання у державній службі: теорія і правове регулювання : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Одеса, 2017. 200 с.
6. Ustawa o służbie cywilnej z dnia 21 listopada 2008 r. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. URL: <https://www.lexlege.pl/ustawa-o-sluzbie-cywilnej/> (дата звернення: 18.11.2020).
7. О применении тестирования на детекторе симуляции (полиграфе) : Закон Республики Молдова от 12 декабря 2008 г. № 269–XVI. URL: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=26924 (дата звернення: 18.11.2020).
8. Управління персоналом в умовах децентралізації / В. Олуйко та ін. Київ : Рада Європи, 2018. 504 с.
9. Щодо надання роз'яснень положень Закону України «Про очищення влади» : лист Міністерства юстиції України. *Доступ. Правда*. URL: <https://dostup.pravda.com.ua/request/64992/response/160796/attach/3/UTF%208%2019.03.20.pdf> (дата звернення: 19.11.2020).
10. Пчелін В. Можливі шляхи підвищення ефективності функціонування інституту очищення влади (люстрації) в Україні. *Право і безпека*. 2020. № 2 (77). С. 13–18.
11. Люстраційний дисбаланс. *Закон і бізнес*. URL: https://zib.com.ua/ua/141666lyustrovani_chinovniki_otrimali_shans_na_kompensacii_u_ponov.html (дата звернення: 19.11.2020).
12. Більше, ніж зарплати. Чому потрібна нова організаційна культура державної служби? *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.co-m.ua/columns/2020/02/5/7239425/> (дата звернення: 19.09.2020).
13. Сорокіна Н. Організаційна культура публічної служби та особливості її змін. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2019. № 4 (43). С. 114–122.

ПРАВОВЫЕ ВОПРОСЫ ВСТУПЛЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В МЕЖДУНАРОДНЫЙ УГОЛОВНЫЙ СУД

Эйюбова М.,

доктор философии по праву

Бакинский государственный университет

Цель статьи – исследовать правовые вопросы о вступлении Азербайджанской Республики в Международный уголовный суд. Методы: анализ и изучение нормативно-правовых документов, содержащих положения о вступлении государств в Международный уголовный суд. Присоединение к Римскому статуту и членство Азербайджанской Республики в Международном уголовном суде является необходимым для государства, руководствующегося принципами и нормами международного права. В обществе, в научных кругах, а также в государственных структурах долгое время не было однозначного мнения по этому поводу, в основном из-за юрисдикции Международного уголовного суда. Юрисдикция Суда распространяется только на преступления физических лиц, совершенные до вступления в силу Римского статута, поэтому Суд может рассматривать только преступные деяния, предположительно совершенные после 1 июля 2002 года.

Несмотря на указанные негативные обстоятельства, Римский статут Международного уголовного суда требует поправок к национальному законодательству государств-участников, но не обязывает государства-участники принимать национальное законодательство в соответствии с положениями Римского статута. Хотя Азербайджанская Республика не присоединилась к Римскому статуту, она воспользовалась положениями этого документа о военных преступлениях. В целом, тот факт, что Особенная часть Уголовного кодекса Азербайджанской Республики начинается с норм о международных преступлениях, свидетельствует о большом значении норм международного гуманитарного права для Азербайджанской Республики. В то же время этот шаг демонстрирует приверженность Азербайджанской Республики глобальным ценностям и международным обязательствам. Предложено всестороннее и детальное изучение и использование этой практики в научных кругах.

Ключевые слова: Международный уголовный суд, Римский статут, военные преступления, международная ответственность, трибунал, юрисдикция, уголовный кодекс, жертва, компенсация.

Постановка проблемы. Международное уголовное право внесло важный вклад в международное право относительно предотвращения международных преступлений и наказания виновных. Это можно увидеть на примерах международных уголовных трибуналов в Нюрнберге, Токио, Югославии и Руанде, которые действовали на специальной основе (*ad hoc*) и определяют ответственность отдельных лиц за международные преступления.

Работа этих трибуналов, признанных международными судебными органами по международным преступлениям, по сей день подвергается как критике, так и похвале. Возникла даже острая необходимость в создании постоянной судебной власти, чтобы заменить эти долго обсуждаемые трибуналы. Несмотря на разногласия, такой орган – Международный уголовный суд – был окончательно создан, сформирована его структура и состав. Изначально Китай, Россия и США отказались ратифицировать Статут. Между тем Соединенные Штаты зашли так далеко, что заявили, что военнослужащие, проходящие службу за границей, уязвимы для политически мотивированных арестов и судебных преследований [8, с. 151].

Также следует отметить, что Международный уголовный суд является независимым органом, независимым от ООН. Кроме того, возможность потерпевших участвовать в судебных разбирательствах и добиваться компенсации за ущерб может рассматриваться как новшество в международном уголовном праве. В этом контексте следует отметить, что одной из проблем современного гуманитарного права является регулирование компенсации жертвам вооруженного конфликта.

В доктрине и прецедентном праве обоснование необходимости правовых вопросов о вступлении государств в Международный уголовный суд рассматривают в работах Коэн Мириам [5], Моффетт Люк [6], Кристин ван ден Вингаерт, [4], Уэйд Мэнселл [8], Р.К. Маммедов [3], Э.В. Аллахвердиев [2] и другие.

Целью статьи является исследование правовых вопросов о вступлении Азербайджанской Республики в Международный уголовный суд.

Изложение основного материала. В июле 1998 г. впервые в истории 120 государств – членов ООН подписали в Риме соглашение об учреждении Международного уголовного суда с постоянной юрисдикцией. Этот договор был ратифицирован 60 государствами, и 1 июля 2002 г. вступил в силу. По состоянию на 2020 г. 123 страны являются участниками Римского статута Международного уголовного суда. Из них 33 – из Африки, 19 – из Азиатско-Тихоокеанского региона, 18 – из Восточной Европы, 28 – из Латинской Америки и Карибского бассейна, 25 – из Западной Европы и других регионов.

Основное различие между Международным уголовным судом и международными уголовными трибуналами в Югославии и Руанде состоит в том, что эти трибуналы были созданы Советом Безопасности ООН для расследования конкретных ситуаций, возникших после совершения серьезных преступлений. Юрисдикция этих трибуналов ограничена по времени и территории. Уголовные трибуналы не занимались борьбой с преступлениями в других сферах или в будущем.

Следует отметить, что Международный уголовный суд создавался не для конкретных целей, он был создан в соответствии с необходимыми международными нормами как высокоприоритетная инстанция, требуемая всем мировым сообществом. Международный уголовный суд нельзя сравнивать с Нюрнбергским трибуналом, который был создан по беспрецедентной причине.

В отличие от Международного уголовного суда специальные международные трибуналы были временными, охватывающими только определенные уголовные ситуации, в значительной степени контрпродуктивными, соответственно, ограниченными по своему действию, наконец, сталкивались с серьезными техническими и финансовыми проблемами в ходе своей деятельности.

Международный уголовный суд со штаб-квартирой в Гааге является постоянно действующим органом, и можно утверждать, что само его существование является сдерживающим фактором для международной преступности и важным механизмом для предотвращения потенциальных преступлений. Его деятельность более эффективна, чем деятельность специальных трибуналов, созданных по делам о нарушении конкретных правовых норм. Международный уголовный суд также призывает государства привлекать к ответственности и преследовать в судебном порядке самые серьезные преступления, совершенные на их территории или их гражданами, потому что, если государства не сделают этого шага, Международный уголовный суд передаст эти действия в его юрисдикцию.

Создание Международного уголовного суда – это исторический шаг вперед в защите прав человека и верховенства права. Международный уголовный суд рассматривает самые серьезные преступления, совершенные отдельными лицами: геноцид, преступления против человечности, военные преступления и агрессию. Эти преступления перечислены отдельно в Римском статуте и были тщательно резюмированы, чтобы избежать неопределенности или распространенности.

Положения о юрисдикции составляют основу Римского статута и основное содержание соглашений, достигнутых на последнем этапе Римской конференции 1998 г. Ратификация Римского статута государством означает признание этим государством юрисдикции Международного уголовного суда в отношении всех преступлений, перечисленных в Римском статуте. Соответственно, государство-участник может не признавать юрисдикцию Международного уголовного суда относительно одних преступлений, делать оговорки в каждом случае. Решительный отказ от таких предложений, который мог бы полностью парализовать работу Международного уголовного суда, был большим достижением Римской конференции и Статута.

Единственным исключением из автоматического признания юрисдикции Международного уголовного суда государствами-участниками являются переходные положения статьи 124. В качестве участника Статута государство может заявить, что оно не признает юрисдикцию Международного уголовного суда относительно военных преступлений, совершенных на его территории или его гражданами в течение семи лет после вступления Статута в силу. Однако это положение является добровольным, и государства его не использовали.

Римский статут, в отличие от международных уголовных трибуналов по Югославии и Руанде, устанавливает принципы компенсации потерпевшим – реституцию, компенсацию и реабилитацию [5, с. 77]. Защита жертв также предусмотрена статьей 79 Статута. В этой статье говорится, что целевой фонд создается по решению Ассамблеи государств-участников в интересах потерпевших от преступлений, подпадающих под юрисдикцию Суда, и членов их семей [6, с. 153–155].

Следует отметить, до 10 ноября 2020 г. Армения оккупировала более 20 процентов территории Азербайджана, в то время как мирные жители на оккупированных территориях были замучены, взяты в заложники и убиты, и в этом случае юрисдикция Международного уголовного суда и деятельность очень актуальна для общественности страны. Поэтому Азербайджану необходимо стать членом Международного уголовного суда, присоединиться к Римскому статуту, провести правовой анализ в этой области и предоставить обширную информацию о юрисдикции Международного уголовного суда в целом.

Прежде всего давайте проанализируем правовые вопросы, связанные с возможностью присоединения Азербайджана к Римскому статуту.

В процессе утверждения Римского статута Международного уголовного суда многим странам пришлось пересмотреть свои национальные законы, ввести новые законодательные акты или внести дополнения и изменения в существующие законы. Эти изменения были обусловлены мнением стран – участниц Римского статута о включении уголовных элементов, предусмотренных в этом документе. Следует отметить, что в соответствии с требованиями статьи 70.4 Римского статута каждое государство-участник распространяет свое уголовное законодательство, устанавливающее меры наказания за преступления, направленные против проведения расследований и осуществления судопроизводства, на преступления против отправления правосудия, указанные в настоящей статье, совершенные его гражданином либо на его территории [4, с. 222].

Таким образом, Римский статут Международного уголовного суда расширяет поправки к национальному законодательству государств-участников, но не обязывает государство-участник принимать национальное законодательство в соответствии с положениями Римского статута. Этот вопрос отражен в Соглашении между правительством Азербайджанской Республики и правительством Соединенных Штатов Америки о выдаче лиц Международному уголовному суду, подписанном 26 февраля 2003 г. в Вашингтоне. В Соглашении говорится, что Римский статут призван дополнить, а не заменить национальную уголовную юрисдикцию [9].

Поправки к национальному законодательству необходимы, чтобы государства могли свободно и эффективно расследовать международные преступления (включая военные преступления) и преследовать в судебном порядке.

Многие государства – участники Римского статута Международного уголовного суда приняли ряд законодательных мер, чтобы сделать возможным судебное преследование лиц, виновных в международных преступлениях.

Хотя Азербайджанская Республика не присоединилась к Римскому статуту, она воспользовалась положениями этого документа о военных преступлениях. В целом, тот факт, что Особенная часть Уголовного кодекса Азербайджанской Республики начинается с норм о международных преступлениях, свидетельствует о большом значении норм международного гуманитарного права для Азербайджанской Республики. В то же время этот шаг демонстрирует приверженность Азербайджанской Республики глобальным ценностям и международным обязательствам.

Как мы уже упоминали, почти все военные преступления, отраженные в Уголовном кодексе Азербайджанской Республики, есть в Римском статуте. Есть некоторые несоответствия между Уголовным кодексом Азербайджанской Республики и Римским статутом. По словам Р.К. Мамедова, эти несоответствия можно считать «положительными» с точки зрения нашего законодательства. Римский статут относится к юрисдикции Международного уголовного суда только относительно тех военных преступлений, которые «были совершены в рамках плана или политики или в крупном масштабе» (статья 8.1. Римского статута). Уголовный кодекс Азербайджанской Республики не устанавливает такого ограничения. Любое деяние, указанное в главе XVII Уголовного кодекса Азербайджанской Республики (военные преступления) и «совершенное в связи с планированием, началом или проведением военных действий», является военным преступлением и влечет за собой соответствующее наказание [3, с. 144–145].

Уголовный кодекс Азербайджанской Республики отражает военные преступления, не закрепленные в Римском статуте, которые взяты из Женевских конвенций 1949 г. и Дополнительных протоколов к ним. Это следующие преступления:

- необоснованная задержка репатриации военнопленных и гражданских лиц (статья 116.0.15) – взято из статьи 85.4 Дополнительного протокола 1977 г.;
- умышленное неиспользование начальником или должностным лицом всех средств в пределах его полномочий для предотвращения преступлений, предусмотренных статьями 115–116 настоящего Кодекса, в отношении своих подчиненных во время вооруженного конфликта (статья 117.1) – взято из статей 86.2 и 87 I Дополнительного протокола 1977 г.;
- военный разбой (статья 118) – из Женевских конвенций 1949 г.;
- неправильное использование эмблем Красного Креста и Красного Полумесяца (статья 119.1) – взято из статьи 54 I Женевских конвенций 1949 г.

Как мы знаем, военные преступления – это в основном нарушения обычаев и законов войны, серьезные нарушения Женевских конвенций о защите жертв войны 1949 г. и Дополнительных протоколов 1977 г. к этим конвенциям. Список военных преступлений в современном международном праве отражен в Римском статуте Международного уголовного суда (статья 8). Римский статут, основанный как на международных правовых актах, так и на практике международных уголовных трибуналов, рассматривает преступления, совершенные во время международных и внутренних вооруженных конфликтов, как военные преступления. Следует отметить, хотя в Уголовном кодексе

Азербайджанской Республики используется термин «вооруженный конфликт», он не дает определения этого термина. Подробности по этому поводу будут предоставлены ниже.

Сравнивая статью 8 Римского статута Международного уголовного суда со статьями 115–119 Уголовного кодекса Азербайджанской Республики, можно увидеть, что большинство видов военных преступлений были включены в Уголовный кодекс Азербайджанской Республики и трансформированы. В то же время некоторые виды военных преступлений, закрепленные в Римском статуте (например, захват заложников, уничтожение имущества противника и т. д.), не отражены в уголовном законодательстве Азербайджанской Республики. Однако в некоторых случаях невозможно охарактеризовать данные действия на основании адекватных статей Уголовного кодекса Азербайджанской Республики.

Самым важным вопросом в присоединении Азербайджанской Республики к Римскому статуту является юрисдикция Суда.

Согласно Римскому статуту Международного уголовного суда, юрисдикция Суда ограничивается наиболее серьезными преступлениями, вызывающими озабоченность всего международного сообщества, и в настоящее время охватывает четыре типа преступлений: геноцид, преступления против человечности, военные преступления и агрессию [7, с. 83].

Юрисдикция Суда распространяется только на физических лиц, так как он не имеет юрисдикции относительно юридических лиц, таких как государства и корпорации. В частности, он не может осуществлять юрисдикцию относительно любого преступления, совершенного до вступления в силу Римского статута, поэтому он может рассматривать только преступную деятельность, предположительно совершенную после 1 июля 2002 г. После этой даты государство, утверждающее Статут, подлежит юрисдикции Суда только с даты вступления Хартии в силу в этом государстве. При этом при желании могут потребовать суда по преступлениям, совершенным с июля 2002 г. [10].

Условия осуществления юрисдикции является наиболее сложным аспектом Римского статута в целом (статья 12). Таким образом, в дополнение к представительству Совета Безопасности ООН Международный уголовный суд может осуществлять свою юрисдикцию только относительно государств-участников, в отношении которых были совершены преступления или граждане которых совершили преступления, и даже в отношении государств-участников, заявивших о присоединении к Римскому статуту.

Не секрет, что нынешняя работа Международного уголовного суда подвергается резкой критике и многочисленным протестам. Помимо положительных моментов, в деятельности Международного уголовного суда есть много критических моментов. Одним из факторов, способствующих этому, является фактор силы, сила власти, на которую Суду трудно повлиять. Многие преступления совершаются в международной сфере, и могущественные государства тайно поддерживают совершение этих преступлений, позволяют им распространяться в большем масштабе в сотрудничестве, и в этом случае невозможно выявить эти преступления и наказать виновных. Например, на сегодняшний день все расследования Международного уголовного суда проводились с участием африканских стран, в результате чего некоторые недовольные наблюдатели назвали эту организацию «Европейским уголовным судом Африки» [2, с. 257].

Выводы. Можно сделать вывод, что в настоящее время допуск Азербайджанской Республики к этому Суду однозначно не приветствуется. Это правда, что ратификация Римского статута Азербайджанской Республикой давно обсуждается в научном сообществе, юридическом сообществе, а также в государственных органах, но в итоге не было принято решение о том, чтобы сделать позитивный шаг. Постепенно не только количество обсуждений о допуске Азербайджанской Республики в Суд уменьшилось, но также, в результате «неэффективной» деятельности Суда в наше время, идея не членства в Суде стала расширяться. Основным юридическим фактором, не позволяющим Азербайджану стать членом Международного уголовного суда, является юрисдикция этого суда.

Ейюбова М. Правові питання вступу Азербайджанської Республіки в Міжнародний кримінальний суд

Мета статті – дослідження правових питань щодо вступу Азербайджанської Республіки до Міжнародного кримінального суду. Методи: аналіз та вивчення нормативно-правових документів із положеннями про вступ держав до Міжнародного кримінального суду. Приєднання до Римського статуту та членство Азербайджанської Республіки в Міжнародному кримінальному суді необхідні для держави, що керується принципами та нормами міжнародного права. Правдивим є твердження, що в суспільстві, наукових колах, а також у державних структурах довгий час не було загальної думки щодо цього, в основному через юрисдикцію Міжнародного кримінального суду. Вона поширюється лише на злочини фізичних осіб, скоєні до введення в дію Римського статуту, тому Суд може розглядати лише злочинні діяння, які були скоєні, імовірно, після 1 липня 2002 року.

Незважаючи на всі негативні обставини, Римський статут Міжнародного кримінального суду потребує поправок у національному законодавстві країн-учасниць, але не зобов'язує їх ухвалювати національне законодавство відповідно до положень Римського статуту. Хоча Азербайджанська Республіка не долучилася до Римського статуту, вона використала положення цього документа про воєнні злочини. Загалом, той факт, що Особлива частина Кримінального кодексу Азербайджанської республіки починається з норм про міжнародні злочини, є свідченням великого значення норм міжнародного гуманітарного права для Азербайджанської Республіки. Водночас цей крок демонструє прихильність Азербайджанської Республіки до глобальних цінностей та міжнародних зобов'язань.

Запропоновано всебічне та детальне вивчення й використання цієї практики в наукових колах.

Ключові слова: Міжнародний кримінальний суд, Римський статут, воєнні злочини, міжнародна відповідальність, трибунал, юрисдикція, кримінальний кодекс, жертва, компенсація.

Eyyubova M. Legal issues on membership of the Republic of Azerbaijan in the International Criminal Court

Goal – investigate legal issues on membership of the Republic of Azerbaijan in the International Criminal Court. Methods of research: analysis and study of legal documents containing provisions on the entry of states into the International Criminal Court. By acceding to the Rome Statute, the membership of the Republic of Azerbaijan in the International Criminal Court is always necessary as a state guided by the principles and norms of international law. It is true that for a long time there has been no unequivocal opinion on this issue in society, in scientific circles, as well as in government agencies, mainly due to the jurisdiction of the International Criminal Court. The court's jurisdiction applies only to individuals, including those who have no jurisdiction over any crime committed before the entry into force of the Rome Statute, and therefore can only consider criminal acts alleged to have been committed after 1 July 2002.

Despite all these negative circumstances, the Rome Statute of the International Criminal Court expands the amendments to the national legislation of the participating States, but does not oblige the State Party to adopt national legislation in accordance with the provisions of the Rome Statute. Although the Republic of Azerbaijan did not accede to the Rome Statute, it benefited from the provisions of this document on war crimes. In general, the fact that the Special Part of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan begins with the norms of international crimes is an indication of the great importance of the Republic of Azerbaijan to the norms of international humanitarian law. At the same time, this step demonstrates the commitment of the Republic of Azerbaijan to global values and international obligations. Discussion: offering a comprehensive and detailed study and use of this practice in academia.

Key words: International Criminal Court, Rome Statute, war crimes, international responsibility, tribunal, jurisdiction, criminal code, victim, compensation.

Литература:

1. Аллахвердиев Е.В. Состав, структура и юрисдикция Международного уголовного суда. 01.08.2017.
2. Аллахвердиев Е.В. Преступления против человечности по международному праву : учебник. Баку : Издательский дом «Науки и образования», 2017, 376 с.
3. Мамедов Р.К. Международное уголовное право и уголовное законодательство Азербайджанской Республики. Баку : ООО «Nat Co», 2012. 312 с.
4. Christine van den Wyngaert, Steven Dewulf. International Criminal Law : A Collection of International and Regional Instruments. Fourth Revised Edition. Martinus Nijhoff Publishers, 2011, 2197 p.
5. Cohen Miriam. Realizing Reparative Justice for International Crimes : From Theory to Practice. Cambridge : Cambridge University Press, 2020. 250 p.
6. Moffett Luke. Justice for Victims Before the International Criminal Court. Routledge, 2014, 320 p.
7. Oshisanya, Iai Oshitokunbo. An Almanac of Contemporary and Comparative Judicial Restatements (ACCJR Supp. II Public Law) : ACCJR Supplement II. Ikoyi : Almanac Foundation, 2020, 1104 p.
8. Mansell Wade, Openshaw Karen. International Law (a critical introduction). Oxford and Portland Oregon, 2013. P. 151.
9. О ратификации Соглашения между Правительством Азербайджанской Республики и Правительством Соединенных Штатов Америки о выдаче лиц Международному уголовному суду : Закон Азербайджанской Республики. Город Баку, 10 июня 2003 г. URL: <http://e-qanun.az/framework/2212>.
10. Назарли Амин. Кого судит Международный уголовный суд? Каковы полномочия? URL: <http://femida.az/az/news/103474/beynelxalq-cinayet-mehkemesi-kimleri-muhakime-edir-selahiiyetleri-nedir->.

Збірник наукових праць

**ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

**ПОЛІТОЛОГІЯ
СОЦІОЛОГІЯ
ПРАВО**

**№ 3 (47)
2020**

Коректура • *В.О. Бабич*

Комп'ютерна верстка • *Ю.С. Семенченко*

Підписано до друку 01.02.2021 р. Формат 60×84/8.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Цифровий друк.
Умовно-друк. арк. 13,72. Тираж 150. Замовлення № 0221/70.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефони: +38 (048) 709 38 69,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.